

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Ghambashidze, G. / ღამბაშიძე, გ. / Гамбашидзе, Г. Г.
- Title: ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები ტომი V / Археологические памятники Феодалной Грузии том V
- Publication Date: 1987
- Publisher: Georgian National Academy of Sciences, GNM Archaeological Center
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dscs_7024778610

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dscs/takedown-notice>.

IVE

2667

შეოდალყნი

საქართველოს
არქეოლოგიური
ძეგლები

V

„მეცნიერება“

IVE
2668

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

არქეოლოგიური კომისია

აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

21374

ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური კვლევები

V

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1987

კრებულში შეტანილია არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების მეცნიერ თანამშრომელთა ნაშრომები, რომლებშიც განხილულია არქეოლოგიური კვლევადიების შედეგები, შუა საუკუნეების საქართველოს სხვა ქვეყნებთან კულტურულ-ისტორიულ ურთიერთობათა საკითხები, ქალაქების პოლიტიკური და ეკონომიკური ურთიერთობის ამსახველი მასალები (დმანისი). საფორტიფიკაციო ნაგებობები (ვარდციხე) და ხელოსნური ნაწარმი (მცხეთა, ბიჭვინტა). კრებულს ახლავს ილუსტრაციები და განკუთვნილია სპეციალისტებისა და საქართველოს ისტორიით დაინტერესებული მკითხველისათვის.

რედაქტორი — ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი ვ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე

რეცენზენტები: ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატები —
ნ. ა ფ ხ ა ზ ა ვ ა, ბ. ჯ ო რ ბ ე ნ ა ძ ე.

51/97

1. უცხო ქვეყნებთან უზა საუკუნეების საქართველოს ურთიერთობის საკითხები

ВОПРОСЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГРУЗИИ С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ

გივი ლამბაზიძე

უზასაუკუნეების საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის
ხალხთა კულტურულ-ისტორიულ ურთიერთობათა საკითხისათვის*

საქართველოს და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა ისტორიულ კავშირ-
ურთიერთობათა შესწავლა ქართველოლოგიის ერთ-ერთი აქტუალური და მნიშ-
ვნელოვანი პრობლემაა, რომლის ფუძემდებელი დიდი ქართველი ისტორიკოსი
ივ. ჯავახიშვილია¹. საყოველთაოდაა ცნობილი ამ მიმართებით ისტორიკოსთა,
ეთნოგრაფთა, ლინგვისტთა და ანთროპოლოგთა კვლევის შედეგები. აღნიშნულ
პრობლემასთან დაკავშირებით დიდ ინტერესს იწვევს ო. ჯაფარიძის ფუნდა-
მენტური ნაშრომი, რომელიც არქეოლოგიურ მასალაზე დაყრდნობით, ლინ-
გვისტურ და ანთროპოლოგიურ მეცნიერებათა მიღწევების გათვალისწინებით,
ამტკიცებს კავკასიური ეთნოკულტურული ერთობის არ-
სებობას ზედა პალეოლითში. ავტორის აზრით, ეს ერთობა ისტორიული განვი-
თარების ძალით მეზოლითსა და ნეოლითში წარმოშობილი დიფერენციაციით
ძვ. წ. V—IV ათასწლეულებში დაშლით მთავრდება, ხოლო ძვ. წ. III ათას-
წლეულისათვის — კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი ეთნიკური ჯგუფების
ჩამოყალიბებით².

მითითებული ნაშრომისა და სხვა უახლესი გამოკვლევების ფონზე³ სულ
უფრო მზარდ ინტერესს იწვევს XI ს. ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მრო-
ველის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის ძველი ისტორიის შესახებ და,
განსაკუთრებით, კავკასიის ხალხთა მისეული ეთნოგენეტიკური კონცეფცია,

* წაკითხულია მოხსენებად ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილ II საერთაშორისო სიმ-
პოზიუმზე. იხ. სიმპოზიუმის მასალები, თბ., 1977, რუსულ ენაზე.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, წ. II; მისივე, ქართული
და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფ., 1937.

² ო. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, თბ., 1976.

³ კ. ფიცხელაური, აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობ-
ლემები (ძვ. წ. XV—VII სს.), თბ., 1973, გვ. 193—197; Ковалевская В. Б., Скифия,
Мидия, Иран во взаимоотношениях с Закавказьем по данным Леонти Мровели. „მაც-
ნე“, ისტორიის. არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბ., 1975,
№ 3, გვ. 62—73.

რომლის მიხედვითაც ეს ხალხები საერთო წინაპრის — თარგამოსის შთამომავალნი არიან⁴.

კავკასიის ხალხთა უახლოესი ნათესაობის ზემოაღნიშნული კონცეფცია, რომელიც, როგორც ჩანს, ასახავდა უძველეს ტრადიციებსაც და თავისი ეპოქის მსოფლმხედველობასაც, საინტერესოა იმითაც, რომ იგი ჩამოყალიბებულ იქნა საერთოკავკასიური სახელმწიფოს წარმოშობის პირობებში⁵.

ანტიკური ეპოქიდან, საქართველოში სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნის დროიდან, საქართველოსა და კავკასიის ხალხთა ურთიერთობა (რომელიც ისტორიულად არასოდეს შეწყვეტილა, რისი მატერიალური დასტურიც მრავლად მოიპოვება წინარე ეპოქების არქეოლოგიურ კულტურებში) ახალ ძალასა და მნიშვნელობას იძენს. ეს კავშირები ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ხასიათისა იყო.

შუასაუკუნეთა საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა ურთიერთობათა იდეოლოგიურ-კულტურულ საფუძველს ქრისტიანული რელიგია და ფეოდალური კულტურა წარმოადგენდა, რომლებიც კიდევ უფრო აახლოვებდა და მჭიდროდ აკავშირებდა კავკასიის ხალხებს, რაც ისტორიული განვითარების შედეგად წარმოქმნილი ძირეული ამოცანების გადაწყვეტის საშუალებას უქმნიდა მათ.

ეს ამოცანები, როგორც საშინაო (ფეოდალურ-ფორმაციული ხასიათისა), ისე საერთოკავკასიური მასშტაბისა იყო (ჩრდილოელ მომთაბარეთა და სამხრეთის სახელმწიფოებისგან თავდაცვა, მთისა და ბარის მეურნეობათა ეკონომიკური კავშირები და ა. შ.).

ამ ამოცანათა გაგება და გადაწყვეტა შესაძლებელი იყო მხოლოდ კულტურების სიახლოვეთა და ერთიანობით. ცნობილია, თუ რა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ქრისტიანულმა ეკლესიამ და კულტურამ საქართველოს პოლიტიკურ კონსოლიდაციაში⁶. ანალოგიური როლი შეასრულეს მათ საქართველოსა და კავკასიის ხალხთა დაახლოების საქმეშიც.

ჩრდილოეთ კავკასიაში ქართული კულტურის ძეგლთა გამოვლენა და შესწავლა XVIII ს. მიწურულიდან იწყება. ეს ძეგლები გამოვლენილია მთელ ჩრდილოეთ კავკასიაში, რომელთა შორის ზოგიერთი ისევ მოითხოვს თანამედროვე მეცნიერულ დონეზე შესწავლას, არის Terra incognita-ც. ზოგიერთი არქიტექტურული და კულტურის სხვა ძეგლი არაა იმ პოზიციიდან განხილულ-შესწავლილი, რომ მათი ისტორიულ დოკუმენტად გამოყენება შეიძლებოდეს. ეს ყოველივე იწვევს როგორც შემთხვევით დათარიღებებს, ასევე არარეალურ ისტორიულ ინტერპრეტაციებს. საჭიროა, „პირველყოფლისა გაირკვეს, თუ რა ენაზე საუბრობენ ისინი, გამოვლინდეს მათი გრამატიკული საფუძვლები და დიალექტური ცვლილებანი“ (ლ. რჩეულიშვილი).

ქართულ-კავკასიურ კულტურულ ურთიერთობათა და ჩრდილოეთ კავკასიაში ქრისტიანობის არსებობის ისტორიის სრულყოფილად შესწავლისათვის დღის წესრიგში დგას როგორც კონკრეტულ ძეგლთა და საკითხთა კომპლექსური შესწავლა (ყოველი მათგანი, რა უმნიშვნელოც არ უნდა იყოს თავისი ქვე-

4 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 1—7.

5 Ломтатидзе Г. А., Выступление на заключительном заседании сессии по археологии Дагестана в мае 1959 г. Материалы по археологии Дагестана, т. II. Махачкала, 1961, с. 294.

6 გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973, გვ. 127—128.

ყნის მასშტაბით, მის საზღვრებს გარეთ დიდ მეცნიერულ მნიშვნელობას იძენს), ასევე პრობლემა მთლიანად.

წარმოდგენილი წერილის მიზანია შუასაუკუნეებში ქართულ-ჩრდილო-კავკასიურ ურთიერთობათა ილუსტრირება ქართული კულტურის ძეგლებით ცენტრალურსა და აღმოსავლეთი კავკასიის შემდეგ რეგიონებში⁷: დვალეთში (ჩრდ. ოსეთი), ინგუშეთსა და ავარეთში (დაღისტანი). ძეგლთა უმრავლესობა შესწავლილია გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტისა და ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ექსპედიციების მიერ.

*

* *

ქართული ისტორიული ტრადიციით, კავკასიონის ქედის ცენტრალური ნაწილი, რომელიც ქართულად დვალეთად იწოდება, ხოლო მოსახლეობა დვალებად, ქართული სახელმწიფოებრიობის წარმოშობიდან გვიან შუასაუკუნეებამდე ერთიან ქართულ პოლიტიკურ-ეკონომიკურ წრეში იყო მოქცეული⁸. იმ ტერიტორიაზე გამოვლენილია ჩვენი თემისათვის საინტერესო ქართული კულტურის ძეგლები.

მდ. არდონის ხეობაში შემორჩენილია ტუფით ნაგები ეკლესიის — „ხოზიტა მად მაირამის“ ნანგრევები. ეკლესია (7,8 მ×13,5 მ) „დარბაზულია“, გვიანდელი მინაშენით სამხრეთიდან. ნახევარწრიული აფსიდა ჩაწერილია აღმოსავლეთის სწორ კედელში გარედან. აფსიდის ორსავე მხარეს ორსართულიანი მცირე სათავსებია. დარბაზის გასწვრივ კედლებს გეგმაში საფეხურადი პილასტრები აუყვება. სამხრეთი კედლის დასავლეთ ნაწილში კარია მოწყობილი. იგი ნალისებრი თავსართიანი ტიმპანიტაა. სარკმლები შემკულია საპირეებითა და თავსართებით. ეკლესიის ფასადები გამოირჩევა სისადავით. აქცენტირებულია კარი და სარკმლები. სამშენებლო ხერხებითა და დეკორით „ხოზიტა მად მაირამი“ შუასაუკუნეების ქართული ქრისტიანული საკულტო არქიტექტურის წრისაა. იგი XI ს. I ათწლეულით თარიღდება⁹. ეკლესიის შიდა კედლები და კარის ტიმპანი გარედან შემკული იყო XII ს. II ნახევრის ქართული კედლის მხატვრობით¹⁰.

7 ჩვენს წერილში არაა გაშუქებული ქართული კულტურის ძეგლები ცენტრალური და ჩრდილო-დასავლეთი კავკასიის სხვა რაიონებში, სადაც ქრისტიანობა დასავლეთ საქართველოს სამეფოდან — აფხაზეთიდან ვრცელდებოდა და სადაც გვხვდება ქრისტიანული საკულტო არქიტექტურული ძეგლები, რომელნიც თავიანთი მხატვრული არსითა და ტიპოლოგიური რეპერტუარით შუასაუკუნეების ზოგადქართული საკულტო არქიტექტურის ე. წ. აფხაზურ სკოლას ეკუთვნის (იხ. Р ч е у л и ш в и л и Л. Д., Некоторые аспекты грузинской архитектуры Черноморского побережья. Всесоюзная научная конференция. Античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Черноморья, тезисы докладов, Тбилиси, 1975, с. 102—103).

8 დვალეთის ლოკალიზაციის, ეთნიკური წარმომავლობის, ენისა და ისტორიის საკითხები განხილულია ვ. გამრეკელის მონოგრაფიაში: Двалы и Двалетия в I—XV вв. н. э., Тбилиси, 1961.

9 ვ. დოლიძე, ხოზიტა მაირამი — საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა კულტურული ურთიერთობის საბუთი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XV, № 2, თბ., 1954, გვ. 119—126.

10 ა. ვოლსკაია, კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები „ხოზიტა-მაირამის“ ქართულ ტაძარში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XV, № 6, თბ., 1954, გვ. 473—478.

თავისი გეგმური და მხატვრულ-დეკორატიული გადაწყვეტით აღწერილ ეკლესიას ენათესავება ს. თლისთან არსებული, ამჟამად დანგრეული „დარბაზული“ ეკლესია (7,8 მ×13 მ), მინაშენით სამხრეთის მხრიდან. ნახევარწრიული აფსიდა აღმოსავლეთის მხრიდან სწორ კედელშია ჩაწერილი. საკუთხეველის სარკმლის ორსავე მხარეს ღრმა ნიშებია. დარბაზი შუაზეა გაყოფილი გეგმაში საფეხურედი პილასტრებით. სამხრეთი კედლის დასავლეთ ნაწილში კარია, რომელიც გარედან საპირეთი და ნახევარწრიული თავსართითაა შემკული. ეკლესია შიგნიდან შელესილი იყო. იგი XI ს. I ათწლეულით თარიღდება¹¹.

ს. ნარის აღმოსავლეთით წა გიორგის სამლოცველოს — ნარ-ძუარის¹² ნანგრევია. მის კედლებში ალაგ-ალაგ ჩაშენებულია ლავგარდნის შვიდი ქვა, ვიწრო სარკმლის თავსართი, ტიმპანი და თაღის ფრაგმენტები. განსაკუთრებით საინტერესოა ლავგარდნის ქვები, რომელთა ორნამენტული სამკაული (რომბისებრი, ელიფსისებრი და ცილინდრული შვერილები) და შესრულების ტექნიკა პარალელებს პოულობს X ს. შუახანებში — II ნახევრის (ერედვის ბერის საყდარი, კუდაროს ნადარბაზევი და სხვ.) და XI ს. დასაწყისის (ქუთაისის ბაგრატის ტაძარი, მანგლისი, კაცხი, მცხეთის სვეტიცხოველი და სხვ.) ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებში.

სავარაუდოა, რომ დღევანდელი სამლოცველოს ადგილზე ან მის მახლობლად X—XI სს. აშენდა ქართული ეკლესია. იგი ნაგები იყო ტუფის ქვით, შელესილი შიგნიდან, ტიმპანიანი კარით, ვიწრო სარკმლითა და სხვადასხვა ფასადზე განსხვავებული ორნამენტული მოტივით (შდრ. კუმურდო, ტყობა-აერდა და სხვ.). ეკლესიის დანგრევის შემდეგ (სავარაუდოა გვიან შუასაუკუნეებში) მისი ქვებით აშენდა ნარ-ძუარის სამლოცველო.

აღწერილ ეკლესიათა გარშემო შეიმჩნევა სამარხთა კვალი, რომელთა შესწავლა შუქს მოჰფენდა დვალეთის ეთნიკურ, სოციალურ-ეკონომიკურ, კულტურულ-რელიგიურსა და სხვა საკითხებს.

ზემოხსენებულ ძეგლთა აგების პერიოდი ემთხვევა ნიქოზის ეპარქიასა (რომლის მოღვაწეობის სფეროში დვალეთიც შედიოდა) და საქართველოს სხვა მეზობელ მთიან რაიონებში (ხევი, კუდარო, რაჭა და სხვ.) საკულტო ნაგებობათა ინტენსიური მშენებლობის ხანას. აქვე აღვნიშნავთ, ქართულ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქრისტიანობა დვალეთში ქართლიდან VI ს. შუახანებში ვრცელდება¹³, რაც არაა გამორიცხული, მაგრამ დვალეთის მატერიალური კულტურის დღევანდელი შესწავლილობის დონეზე საფუძვლიანად ვერაფერს ვიტყვით იქ ქრისტიანობის გავრცელებადამკვიდრების შესახებ.

სოფ. ფალღაგ-ქომსა და რეგახთან გამოვლენილია „დარბაზული“ ტიპის ეკლესიის (5,5 მ×7,5 მ) — ხუცაუ-ძუარის („ღვთაების სამლოცველო“) ნანგრევი. იგი ნაგებია ფიქლით თიხის ხსნარზე, გამოყენებულია ტუფიც. დარბაზისგან საფეხურიტა და სამხრეთით გამოყოფილი ნახევარწრიული აფსიდა აღმოსავლეთის სწორ კედელშია ჩაწერილი. საკუთხეველის სარკმლის ორსავე მხა-

¹¹ ვ. დოლიძე, თლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი — საქართველოსა და დვალეთის კულტურული ურთიერთობის ახალი საბუთი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XXI, № 6, თბ., 1958, გვ. 767—773.

¹² ოსური ჯვარ — ქართ. ჯვარს ახ. Абаев В. И., Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М.-Л., 1958, с. 401—402.

¹³ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 78—79, 87, 140.

რეს ნიშებია. დამრეცრაფიანი სარკმლები აღმოსავლეთის, ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლებშია. დარბაზი შუაში პილასტრებითაა გაყოფილი. შესასვლელი სამხრეთის კედლის დასავლეთ კუთხეშია. ხუცაუ-ძუარი არქიტექტურულად ახლოსაა სოფ. თლის ეკლესიასთან. ვვარაუდობთ, იგი დვალეთში სასულიერო და საერო პირთა მიერ დიდი ეკლესიების აშენების შემდეგ თვით სოფელთა მიერ არის აგებული, რაც დვალეთის მოსახლეობაში ქრისტიანობის საფუძვლიანად გავრცელებაზე უნდა მიუთითებდეს. ამავე დროს, საფიქრებელია, იგი წინ უსწრებს დვალეთში გვიანშუასაუკუნეებში წარმოშობილი ნახევრადქრისტიანულ-ნახევრადწარმართული სამლოცველოების (რომლებშიც არაა დაცული გეგმარებისა და ორიენტირების ზუსტი პრინციპები) მშენებლობას. ამ მოსაზრებებიდან გამომდინარე, ხუცაუ-ძუარის ეკლესიის მშენებლობის ქრონოლოგიური ჩარჩო განვითარებული შუასაუკუნეებით (XI—XIII სს.) შეიძლება განისაზღვროს.

ს. ქალაქის განაპირას შემორჩენილია გვიანი ხანის „ძლესი-ძუარის“ (ქართ. ძლევის ჯვარი) სამლოცველოს ნანგრევები. იგი აგებულია უფრო ძველ ნაგებობაზე. შესაძლოა, იქვე არსებული ტუფის ქვებიც ძველი ეკლესიიდანაა, რომლის სახურავსაც აგვირგვინებდა სამლოცველოს ნიშებში ახლად ჩადგმული ცხოველთა ქანდაკობრივი თავები (ცხვრისა? შდრ. ღულის ეკლესია — ჩრდ. ოსეთი, გავათი — ასპინძის რ-ნი და სხვ.).

დვალეთის ენისა და დამწერლობის საკითხთა გასაშუქებლად დიდ ინტერესს იწვევს „ასომთავრულითა“ და „ნუსხური“ შესრულებული ძველქართული წარწერები ამ სამლოცველოდან, რომლებიც XIII—XIV სს. უნდა მიეკუთვნებოდეს¹⁴.

ჩრდილოეთ კავკასიის ამ რეგიონის ქრისტიანული სიძველეებიდან XVIII ს. დაწყებული განუწყვეტელ ინტერესს იწვევს ნუხალის სამლოცველო, რომელიც ცნობილია თავისი ფრესკებითა¹⁵ და ხელოვნურად შექმნილი საკითხით, თითქოს იქ იყო დასაფლავებული თამარ მეფის მეუღლე დავით სოსლანი. ჩატარდა ცდა, შესწავლილიყო სამლოცველოს ჩრდილოეთ კედელზე გამოსახული ქტიტორული კომპოზიცია, რომლითაც უარყოფილია ლიტერატურაში არსებული აზრი, რომ ისინი ცნობილი ლექსის „ჩვენ ვიყავით ცხრანი ძმანი“ პერსონაჟები არიან. სინამდვილეში ფრესკაზე ქტიტორთა ოჯახური პორტრეტია, სამი მამაკაცის (ფიგურა №№ 1, 2, 4), ორი დედაკაცისა (ფიგურა №№ 3, 5; აღვნიშნავთ, რომ № 3 მიჩნეული იყო დავით სოსლანის ფიგურად) და ერთი — ყრმის (ფიგურა № 6) გამოსახულებით. შესაბამისად, დამაჯერებლობა ეკარგება ფრესკულ გამოსახულებათა და ლექსს შორის დაშვებულ კავშირზე დაფუძნებულ ზოგიერთ ისტორიულ-ფილოლოგიურ დებულებას¹⁶.

დასასრულ, დვალეთის ქართული კულტურის ძეგლთა შორის აღვნიშნავთ XIII ს. შუახანების ე. წ. ზარომაგის ხელნაწერ ფსალმუნს, რომელიც, გ. ახვლედიანის აზრით, დვალეთში XVII ს. დასაწყისში მოხვდა¹⁷.

¹⁴ ვ. გამრეკელი, ისტორიული მასალები დვალეთიდან, ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XXIV-B, 1963, გვ. 91—103; გ. ლამბაშიძე, ქართული კულტურის ძეგლები დვალეთში, ე. „საბჭოთა ხელოვნება“, № 3, 1976, გვ. 74—75.

¹⁵ Кузнецов В. А., Нузальская церковь и ее фрески. Тезисы докладов IV «Крупновских чтений» по археологии Кавказа, Орджоникидзе, 1974, с. 18—19.

¹⁶ მასზე და დვალეთის სხვა ქრისტიანულ ძეგლებზე იხ. გ. ლამბაშიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 72—78.

¹⁷ Ахвледиани Г. С., По поводу обнаружения Заромагской псалтыри. Сборник избранных работ по осетинскому языку. Тбилиси, 1960, с. 160—167.

საქართველო-ინგუშეთის კულტურულ ურთიერთობათა ისტორიის გასა-
შუქებლად პირველხარისხიანი მნიშვნელობისაა ჩრდილოეთ კავკასიის ცნო-
ბილი ქრისტიანული ძეგლი — ტყობა-აერდას ტაძარი, რომელიც XVIII ს.
მიწურულიდან ყურადღებას იპყრობს ხელოვნებათმცოდნეობითი, პალეოგრა-
ფიული და ლინგვისტური თვალსაზრისით¹⁸. 1969—1970 წწ. იგი შესწავლილ
იქნა არქეოლოგიურადაც¹⁹.

ტყობა-აერდას ხუროთმოძღვრული არსისა და თარიღის შესახებ არსე-
ბულ მრავალრიცხოვან თვალსაზრისთა შორის (რომელნიც მეტწილად ძეგლის
არასწორ მხატვრულ-სტილისტურ ანალიზსა და ტაძრის ეპიგრაფიკის არასწორ
წყაითხვა-დათარიღებებს ემყარებოდნენ) თავისი მნიშვნელობით გამოირჩევა
გ. ჩუბინაშვილის ნაშრომი²⁰. მისი აზრით, ტაძარი ქართული კულტურის არეალს
მიეკუთვნება და, ამასთან, გააჩნია ლოკალური, ინგუშური თავისებურებანიც;
ტაძრის ისტორიაში იყოფა სამი სამშენებლო პერიოდი: VIII—IX სს., X —
XI სს. და გვიანი შუასაუკუნეები, დაწყებული XV—XVI სს.

თავდაპირველად ტყობა-აერდას ტაძარი, რომელიც ნაშენი იყო ტუფით,
ქვიშაქვითა და ფიქლით კირის ხსნარზე, წარმოადგენდა „სამეკლესიოან“ ბაზი-
ლიკას (ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრულ-კომპოზიციური ფენომე-
ნი) გარშემოსავლელით სამხრეთის, დასავლეთისა და ჩრდილოეთის
მხრიდან. სამხრეთის გარშემოსავლელი ექვსი (!) ღიობით, დასავლეთი-
სა — სამი მოპირკეთებული და ორნამენტირებული თაღოვანი შესას-
ვლელით, ჩრდილოეთისა კი ერთი შესასვლელით იყო. თავდაპირველი პერი-
ოდიდან შემორჩენილი ცენტრალური და ჩრდილოეთის ეკლესიების ნახევარ-
წრიული აფსიდები დარბაზზე საფეხურებითაა ამალღებული. გვიანი ხანის გა-
დაკეთებათა გამო სამხრეთის ეკლესიის აღმოსავლეთი ნაწილის დაბოლოების
გარკვევა არ ხერხდება. ცენტრალურ ეკლესიას სამი მხრიდან თითო შესასვლე-
ლი გააჩნდა. ძველი პერიოდიდან შემორჩენილია რელიეფურად შემკული სა-
კურთხევლის წყვილადსარკმლიანი აღმოსავლეთის კედელი, ჩრდილოეთის ეკლე-
სიის აღმოსავლეთი ნაწილი, დასავლეთის კედელი და სამხრეთის გარშემოსავ-
ლელის თაღნარის ხუთი, გეგმაში ოთხკუთხა სვეტი. ტაძარს ამშვენებდა ორნა-
მენტირებული ლავგარდანი სხვადასხვა ფასადზე განსხვავებული ორნამენტული
მოტივით, კომპოზიციური რელიეფები აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედ-
ლებზე, ცალკეული რელიეფური ფილები და კონსოლები ანგელოზთა, ადამი-
ანთა თუ ცხოველთა გამოსახულებებით. ტაძარი გადახურული იყო ძველქარ-
თულწარწერიანი, ჯვრებითა და ვარდულებით შემკული ბრტყელი, ლარისებრი
კრამიტითა და ანტეფიქსებით. სავარაუდოა, ძველ პერიოდსავე ეკუთვნის ქვის

¹⁸ ტაძრის მთავარი რელიგიური დღესასწაულის, სახელწოდების ეტიმოლოგიისა და „აერ-
დაზე“ დამთავრებული ინგუშეთის სხვა ტაძრებისა თუ სამლოცველოთა სახელწარმოებითი
მოდელის გათვალისწინებით გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ტაძარი ნაკურთხი იყო კვირაცხო-
ვლობისა თუ წა თომას სახელზე. იხ. Гамбашидзе Г. Г., К объяснению названия
храма Ткобья-Ерда. „მაცნე“, ისტორიის... სერია. თბ., № 2, 1974, გვ. 120—129.

¹⁹ Гамбашидзе Г. Г., Из истории связей Грузии и Ингушетии в средние века.
Тезисы докладов IV «Крупновских чтений» по археологии Кавказа. Орджоникидзе,
1974, с. 68—69; მისივე, Из раскопок Тхаба-Ерды. ж. «Декоративное искусство
СССР», № 7, 1970.

²⁰ Чубинашвили Г. Н., К вопросу о культурных связях Грузии и Ингуше-
тии. Тбилиси, 1941 (ხელნაწერი).

ემბაზი (რომლის ორნამენტული სამკაული XI ს. I მეოთხედის ჩუკულის ცნობილი კარის დეკორატიულ მოტივებთან პოულობს ანალოგიას) და მონუმენტური გამოქანდაკებული ქვის ჯვარი. ტაძარს სამხრეთიდან XI—XIII სს. პატარა სამლოცველოები ჰქონდა მიშენებული. გვიანი ხანის გადაკეთებისას, რომელიც ადგილობრივი, ინგუშური ხუროთმოძღვრული სტილითა და ტექნიკური საშუალებებით წარმოებდა, აღდგენილ იქნა (ტაძრისა და მინაშენების ძველი არქიტექტურულ-დეკორატიული დეტალების გამოყენებით) მხოლოდ ცენტრალური ეკლესია, რამაც შეცვალა ძველის ხასიათი. აღნიშნავთ, რომ ზოგიერთი მკვლევარი ეყრდნობა რა ტაძრის ამ გვიანი მშენებლობის ხასიათს, არასწორ დასკვნებს აკეთებს ტაძრის ხუროთმოძღვრულ-მხატვრული სახისა და ტყობა-ფერდას ამ ნაგებობასთან ტიპოლოგიურად დაკავშირებულ ინგუშურ სამლოცველოთა შეფასებისას.

შესწავლილია ტაძრის გარშემო ადგილობრივ მცხოვრებთა ქრისტიანული სამარხები IX—XIII სს. საინტერესო სამარხეული ინვენტარით.

ტყობა-ფერდას ტაძრიდან მომდინარეობს დიდად მნიშვნელოვანი ძველქართული წარწერები. მათში მოხსენიებული არიან საქართველოს საეკლესიო მოღვაწენი: ეპისკოპოსი გიორგი (X ს.), კათალიკოსი არსენ II (955—980) და პატრიარქი მელქისედეკ I (XI ს. I ნახ.). აღსანიშნავია, რომ ეს უკანასკნელი წარწერაში „აღმოსავლეთის პატრიარქად“ იწოდება.

საქართველოში ტაძართა აღმშენებლები მეფენი, მსხვილი საერო-საეკლესიო ფეოდალები და ცალკეული თემები იყვნენ. ჩვენი აზრით, ინგუშეთში ასეთი მნიშვნელოვანი ტაძრის მშენებლობა უნდა შეფასდეს, როგორც საქართველოს სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის გამოხატულება და ტყობა-ფერდას აშენების ინიციატივა საქართველოს სახელმწიფო და საეკლესიო ხელისუფალთ უნდა მიეწეროს.

XVIII ს. ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, კათალიკოს-პატრიარქ მელქისედეკ I-ის თანამედროვის კახეთის მეფის კვირიკე III-ის (1010—1037) ადმინისტრაციული რეფორმით, ინგუშეთი („ძურძუკეთი“) შედიოდა კახეთის სამთავროს, resp. სამეფოს, ერთ-ერთ საერისთავოში. ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება (მ. ლორთქიფანიძე), რომ ეს რეფორმა არსებული ტრადიციების გამომხატველი იყო²¹. აღნიშნული გარემოება, ტაძრის კრამიტებზე კათალიკოს არსენ II სახელის არსებობის გათვალისწინებით, იმ ვარაუდის საფუძველს იძლევა, რომ X ს. II ნახ. საქართველოს კათალიკოსი არსენ II და ეპისკოპოსი გიორგი, კახეთის ხელისუფლებთან: კვირიკე II (929—976), დავითთან (976—1010), ანდა მათ ერისთავებთან ერთად იყვნენ ტყობა-ფერდას ტაძრის მშენებლობის ინიციატორები²².

ახალ არქეოლოგიურ, ხელოვნებათმცოდნეობით და ეპიგრაფიკულ მონაცემთა შუქზე იქმნება შესაძლებლობა, დაზუსტდეს ტაძრის მშენებლობის II პერიოდი და განისაზღვროს იგი X ს. II ნახევრით; ამასთანავე, ადგილობრივი, ინგუშური სამარხეული (აკლდამური), კოშკოვანი და საკულტო არქიტექტურის თანამედროვე დათარიღებათა გათვალისწინებით, ტყობა-ფერდას ტაძრის მშენებლობის ბოლო პერიოდი დროის სიღრმეში უნდა ჩაიწიოს და დაწყებულ იქნეს XIII—XIV სს.

²¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II. თბ., 1973, გვ. 395.

²² სავარაუდოა, ტაძრის დასავლეთის კედლის ბარელიეფზე ქტიტორებად გამოსახული არიან ზემოხსენებული სასულიერო და საერო პირთაგანნი (სასულიერო პირი ეპიტრაქილით, საერო კი ჯვრითა და მახვილით), რომლებიც ქრისტეს მიართმევენ ტაძრის მოდელს.

ინგუშეთის ისტორიაში ტყობა-ფერდას ტაძრის დიდ მნიშვნელობაზე ის ფაქტიც მიუთითებს, რომ რელიგიურთან ერთად იგი საზოგადოებრივი ორგანიზაციის ფუნქციასაც ასრულებდა (ტაძართან უხუცესთა საბჭო იკრიბებოდა. შდრ. ანალოგიური საბჭოს არსებობა საქართველოს ისტორიული ჩრდილოეთის პროვინციის — ხევის მთავარ სალოცავ გერგეტის სამებასთან) და ამიტომაც სრულიად გასაგებია ის რელიგიური მოწიწება, რომლითაც იგი სარგებლობდა XIX საუკუნეში, უკვე გამაჰმადიანებულ მოსახლეობაშიც კი.

მდ. ასას ქვაბულში, რომელიც ითვლება ინგუშური კულტურის აკვნად და, როგორც ჩანს, ინგუშეთში ქრისტიანობის გავრცელების ცენტრადაც უნდა იქნეს მიჩნეული, ტყობა-ფერდას ტაძრის გარდა შემორჩენილია კიდევ ორი „ღარბა-ზული“ ტიპის ეკლესიის ნანგრევები.

„ალბი-ფერდას“ ეკლესია ს. გეგიალთან მდებარეობს. გეგმაში სწორკუთხა შენობა (7,9 მ×14,28 მ) სამხრეთის მხრიდან მინაშენით, ნაგებია ფიქლით კირის ხსნარზე. აფსიდა ნახევარწრიულია, საკურთხევლის სარკმლის მარჯვნივ არსებული ნიშით. კარი სამხრეთის კედელშია. იმავე მხარეს სამი სარკმელია, რომელთაგან ცენტრალური უფრო მაღალია. სარკმელი დასავლეთის კედელშიც აქვს დატანებული. ეკლესია ორივე მხრივ შელესილი ყოფილა. შიგნით კედლის მხატვრობის ფრაგმენტებია შემორჩენილი. აფსიდაში ჯვრის გამოსახულებისა და ასომთავრულით შესრულებული დაქარაგმებული სიტყვის — $\text{✠}\text{ՄԻ}$ („ქრისტესი“) და საკურთხევლის სარკმლის მარჯვნივ წმიდანის გამოსახულებისა და წარწერის — ԲՇ („წმიდა“) ნარჩენებია. დიდი, კარგად ნაგები „ალბი-ფერდას“ ეკლესია ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტით იყო გადახურული.

მეორე, „ალბი-ფერდაზე“ უფრო მომცრო ეკლესია ს. თარგემთან²³ მდებარეობს. ნაგებია ქვით კირის ხსნარზე (4,6 მ×7,32 მ). საკურთხევლის სარკმლის ორსავე მხარეს თითო სწორკუთხა ნიშია. საკურთხევლის გარდა სარკმელი დასავლეთის კედელშიცაა. გასწვრივ კედლებზე პილასტრების ნარჩენია. შესასვლელი სამხრეთიდან აქვს. ეკლესია ორივე მხრიდან იყო შელესილი. გაჩნდა მინაშენი სამხრეთიდან. ეკლესიის ქვეშ აკლდამა იყო გამართული.

ორივე ეკლესია არქიტექტურულ ფორმათა საერთო გადაწყვეტითა და ცალკეული დეტალებით ანალოგიებს პოულობს განვითარებული შუასაუკუნეების საქართველოს ქრისტიანულ საკულტო არქიტექტურაში.

სხვა მეცნიერებთან ერთად (ლ. სემიონოვი, ი. შჩებლიკინი და სხვ.) ზემოთ აღწერილი ქრისტიანული ეკლესიები მიგვაჩნია შუასაუკუნეთა ინგუშეთის თავდაპირველ საკულტო ნაგებობებად. ისინი წინ უსწრებენ ნახევრადქრისტიანულ-ნახევრადწარმართულ სამლოცველოებს, რომლებიც ძირითადად გვიანი შუასაუკუნეების დასაწყისში წარმოიშობიან. ვფიქრობთ, მეთოდოლოგიური შეცდომაა ამ სამლოცველოებით, რომლებიც შეესაბამებოდნენ გვიანი შუასაუკუნეების ინგუშეთა რწმენა-შეხედულებებს (როდესაც შექმნილი ისტორიული ვითარების გამო ქართულ-ჩრდილოკავკასიური კავშირები და ქრისტიანულ-საეკლესიო საფუძვლები ინგუშეთში სუსტდება და თანდათან რესტავრირდება ძველი წარმართული რწმენები), მსჯელობა ინგუშეთის ქრისტიანიზაციის შესახებ X—XIII სს., როგორც ამას აკეთებს ზოგიერთი კავკასიისმცოდნე.

ქრისტიანულ საკულტო ნაგებობებთან ერთად დიდი მნიშვნელობა აქვთ ძველქართულწარწერიანი ადგილობრივი კერამიკისა (მათზე აღნიშნულია ადგი-

²³ Семенов Л. П., К вопросу о культурных связях Грузии и народов Северного Кавказа. Материалы по археологии СССР, № 23. М.-Л., 1952, с. 302—306.

ლობრივი საკუთარი სახელები ან სოფელთა სახელწოდებები)²⁴ და ფსალმუნთა ხელნაწერი ფრაგმენტების აღმოჩენებს. ერთ-ერთი ხელნაწერი ტყობა-მერდას ტაძრიდან მომდინარეობს²⁵, მეორე „მადი-მერდადან“²⁶. ა. შანიძის აზრით, ფსალმუნი ქართულად ჯერ კიდევ IV—V სს. ითარგმნა. დადგენილია, რომ არსებობს მისი სამი რედაქცია²⁷. ინგუშეთიდან მომდინარე ორივე დავითნი „ბ“ რედაქციისაა, რომელიც გავრცელებული იყო საქართველოში ბოლო, მესამე, რედაქციამდე, რომლის ავტორია ცნობილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწე და ისტორიკოსი გიორგი მთაწმიდელი (1009—1065). დავითნის მესამე რედაქცია კანონიზირებული იქნა და საყოველთაოდ გავრცელდა XI ს. ინგუშური ორივე დავითნი X ს. თარიღდება²⁸.

ინგუშეთში ქართული კულტურის ფართოდ გავრცელება — ქრისტიანულ ეკლესიათა მშენებლობა, ქრისტიანული სამაროვნები, ეპიგრაფიკული და ხელნაწერი ძეგლები, ჯვრებისა და ჯვრის გამოსახულებანი სამლოცველოებზე, აკლდამებსა და კოშკებზე, ინგუშთა საგმირო ეპოსის მონაცემები, ინგუშურში ქართული ლექსიკური მასალის არსებობა და ა. შ. საფუძველს ქმნის ვივარაუდოთ, რომ ინგუშეთში გარკვეულ ისტორიულ ეპოქაში ქართული ენა და დამწერლობა იყო გავრცელებული და რომ ღვთისმსახურება ქართულად სრულდებოდა.

*
* *

შუასაუკუნეთა საქართველოსა და დაღისტნის ხალხთა კულტურულ ურთიერთობათა ანალოგიური სურათი ისახება მთიანი დაღისტნის — ავარეთის ქართული კულტურის ძეგლთა მოხილვისას²⁹.

ქართული და არაბული წერილობითი წყაროებით ავარეთში ქრისტიანობა VII საუკუნიდან XV საუკუნემდე იყო გავრცელებული³⁰. გამოთქმულია მოსაზ-

24 მაგალითად, ერთ-ერთ მათგანს (ჩაჩნეთ-ინგუშეთის რესპუბლიკური მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი — HB—1055), რომელსაც XIII—XIV სს. ვათარილებთ, წარწერილი აქვს „თარგმ“. აღვნიშნავთ, რომ იგივე სახელწოდებისაა ტყობა-მერდას ტაძრის სიახლოვეს არსებული ძველი კოშკოვანი სოფელიც. საინტერესოა ამ სახელის სიახლოვე ლეონტი მროველისეული კავკასიის ხალხთა მამამთავრის „თარგამოს“-თან.

25 მ. შანიძე, ფსალმუნის ერთი ხელნაწერი ტყობა-მერდას. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის XIII სამეცნიერო სესიის თეზისები. თბ., 1971, გვ. 5—6.

26 Гамбашидзе Г. Г., Древнегрузинские церковные книги из Ингушетии. Пятые «Крупновские чтения» по археологии Кавказа. Махачкала, 1975, с. 115—116.

27 მ. შანიძე, ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X—XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, I, ტექსტი. თბ., 1960, გვ. 011—013.

28 აღვნიშნავთ, რომ ისინი იმდენად ახლოს არიან კალიგრაფიულად ერთმანეთთან, რომ, თუ ერთდამევე გადაწერს არ ეკუთვნიან, მომდინარეობენ ძველი საქართველოს ერთი რომელიმე ლიტერატურულ-კულტურული ცენტრიდან და ინგუშეთში ერთდროულად არიან მოხვედრილი.

29 დაღისტანში ქრისტიანობის ისტორიისა და საქართველო-დაღისტნის კულტურულ-ისტორიულ ურთიერთობათა შესასწავლად 1976 წ. ჩამოყალიბდა საქართველოსა და სსრკ მეცნიერებათა აკადემიების საქართველო-დაღისტნის გაერთიანებული არქეოლოგიური ექსპედიცია.

30 თ. ბოცვაძე, საქართველო-დაღისტნის ურთიერთობის ისტორიიდან XV—XVIII სს., თბ., 1968, გვ. 116, 199—205; თ. პაპუაშვილი, პერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, გვ. 332—335.

რება დაღისტანში რამდენიმე ეპარქიისა და, საერთოდ, ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის სამიტროპოლიტოს არსებობის შესახებ³¹.

ერთადერთი, ჩვენამდე მოღწეული ქრისტიანული ეკლესია ავარეთის ყოისუს ხეობაში ს. დათუნასთან მდებარეობს. იგი „დარბაზული“ ტიპისაა, ნაგებია თლილი ქვით. მოხდენილი, მაღლა აზიდული ნაგებობა ზეძირკველზე დგას. თავისი პროპორციებით იგი ახლოსაა სვანეთისა და რაჭის რიგ ძეგლებთან, რომლებიც მთლიანობაში საქართველოს მთიანეთის კოშკოვან არქიტექტურას ეხმაურებიან (ვ. ცინცაძე). ნახევარწრიული აფსიდა ნაგებობის სწორკუთხა გეგმაშია მოქცეული. გრძივი კედლები გეგმაში საფეხურედი პილასტრებითაა დანაწევრებული. ეკლესიის თაღში რელიეფური ჯვარია გამოსახული. აფსიდაში პატარა ნიშებია. აფსიდის გვერდებში აღმოსავლეთის ფასადიდან თითო მრგვალი ჭუჭრუტანით განათებული ორი პატარა სათავსია. კამარისზედა სათავსიც ორი სარკმლითაა განათებული. თითო სარკმელია დასავლეთისა და სამხრეთის კედლებში. ეკლესიაში სამი შესასვლელია — სამხრეთის (მთავარი), დასავლეთისა და ჩრდილოეთის მხრიდან. ისინი ტიმპანებითაა. ინტერიერი და კართა ტიმპანები შელესილია. აღვნიშნავთ, რომ სამხრეთის კარის ტიმპანში მხატვრობის ნარჩენია. ეკლესია ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტით იყო გადახურული.

ს. დათუნასთან არსებული ეკლესია თავისი გეგმური კონცეფციით, შიდა კედლების დანაწევრებით, კედლისპირა თაღედით და ზოგი სხვა არქიტექტურული ხერხით ორგანულად უკავშირდება X—XI სს. მიჯნის საქართველოს ქრისტიანულ საკულტო ხუროთმოძღვრებას³².

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ზემოთ აღწერილი ეკლესიის მიმართ, ისევე როგორც ტყობა-მერდას ტაძრისადმი ინგუშეთში, ძირითადად XV საუკუნიდან გამაჰმადიანებული მოსახლეობა XIX ს. მიწურულსაც კი რელიგიური მოწიწებითა და რიდით იყო გამსჭვალული.

ქართულ მატთანა, XIX ს. ავტორთა და ადგილობრივ ხალხურ თქმულებათა მონაცემებით, ქრისტიანული ეკლესიები არსებობდა ავარეთის სხვა მხარეებშიც (ხუნძახი, ღალა, ურადა, რუგუჯა, ჰინიხუტლი, ჰინი, ზაი და სხვ.), რისი დასტურიც ორნამენტირებული ფრაგმენტებისა და არქიტექტურული დეტალების, სამშენებლო წარწერებისა და კრამიტების აღმოჩენებია.

ქრისტიანულ საკულტო ძეგლებთან დაკავშირებული უნდა იყოს ავარეთიდან მომდინარე ქვის რელიეფური ფილები (შესაძლოა კანკელებისა).

ერთ-ერთ მათგანზე (სოფ. ხუნძახი, ნაგებობის კედელშია ჩაშენებული) წნულ ლენტზე, რომლითაც კომპოზიცია გაყოფილია, სარკისებურად განლაგებულია სტილიზებული მოგრძო ფოთლები. ისინი შემკულია პუნსონით გამოყვანილი კონცენტრული წრეებით, წერტილით შუაში. რელიეფი მკაფიო და ენერგიულია.

მეორე ფილაზე (სოფ. ხუნძახი, ინახება მხარეთმცოდნეობის სასკოლო მუზეუმში) „ზონრული“ ჩარჩოთი კომპოზიცია სამ ზოლადაა გაყოფილი. ვერტიკალური, გარე მოჩარჩოების ზოლი შევსებულია წრეებში მოქცეული „მტირალა“ ფოთლებით; ზედა, ჰორიზონტალური ზოლი, ურთიერთგადამკვეთი ორღარიანი წრეების ჯაჭვით; ქვემო ზოლზე კი გამოსახულია ერთმანეთთან მებ-

³¹ ვ. კეკელიძე, ქართული კულტურის ისტორიისათვის მონღოლთა ბატონობის ხანაში. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1945, ტ. II, გვ. 318—319.

³² Шмерлинг Р. О. Церковь в с. Датун в Дагестане. „მაცნე“, თბ., 1968, № 2, გვ. 211—218.

რძილი სამი ფიგურა. პირველსა და მეორე ფიგურებს შორის დიდი ზომის ჯვარია აღმართული. ორნამენტირებული ზოლები ღრმა და ენერგიული კვეთით, ფიგურები კი სიბრტყობრიობით გამოირჩევა.

მესამე ფილა სოფ. კუბაჩიდანაა (ინახება მახაჩყალაში, რესპუბლიკურ მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში). კომპოზიცია ჩარჩოებით სამ ნაწილადაა გაყოფილი. მარჯვენა, ვერტიკალური ზოლი, ფოთლებიანი მცენარეული ხვეულითაა შევსებული; ზედა, ჰორიზონტალურ ზოლში, ცხოველები (ლომები?) პერალდიკურადაა გამოსახული; ქვედა კი შევსებულია ერთმანეთზე გადაბმული წრეებით, რომელთა შუაში ბრტყელი ვარდულებია. წრეთა შორის ზედა სამკუთხოვან არეში სტილიზებული ყუნწიანი ფოთოლია, ქვევით კი „ღილაკებიანი“ ჯვარია გამოსახული. ორნამენტირებული კვეთა ფონისა და ორნამენტის ზედაპირის სიბრტყეებშია გადაწყვეტილი.

აღწერილი ორნამენტირებული ფრაგმენტები თავისი მოტივებითა და შესრულების ტექნიკით ანალოგიებს პოულობს საქართველოს არქიტექტურულ, კანკელების, მონუმენტური მხატვრობის, ქედურსა და ხეზე კვეთილობის ძეგლებში, რაც მათთან გენეტიკური კავშირით იხსნება (შდრ. ჯოისუბნის ეკლესიის რელიეფებს — IX—X სს. მიჯნა, X ს. დასაწყისი; მაცხვარიშისა — X ს. და ჯახუნდერის — X—XI სს. მიჯნა, XI ს. დასაწყისი — ეკლესიების კარებს და სხვ.). ამავე დროს აღსანიშნავია ადგილობრივი, ლოკალური ნიშნებიც (მაგ., პირველი ფილის ორნამენტირებული კომპოზიციის სქემა). აღწერილი რელიეფური ფილები X—XI სს. შეიძლება მიეკუთვნოს³³. ავარეთიდანვე მომდინარეობს ქვასა და ხეზე კვეთილობის სხვა ნიმუშებიც, რომლებიც XI—XIII სს. თარიღდება.

საგანგებოდაა აღსანიშნავი მრავალგვარი ჯვრებისა და მისი გამოსახულებების აღმოჩენა სამშენებლო და პატარა ქვის კვადრებზე (ზოგიერთი ძველქართული წარწერით) და აგრეთვე გამოქანდაკებული — პატარა (ზოგიერთი წარწერით) და დიდი ზომისა. ეს უკანასკნელი, ჯვარ-მონუმენტები (სს. ხუნძახი, ყუდუტლი) ავარეთში ქრისტიანობის გავრცელების პერიოდისა უნდა იყოს (შდრ. ადრექრისტიანულ ხანაში საქართველოში ჯვართა აღმართვის ანალოგიურ მოვლენას)³⁴ და ამიტომაც მათი გაჩენის თარიღი, განსხვავებით ლიტერატურაში გამოთქმული აზრისა, XII—XIII სს. უფრო ადრეულ ხანაში უნდა იქნეს გადატანილი. ჯვრები გამოსახულია უდავოდ გვიანი ხანის უტილიტარული დანიშნულების საგნებზეც (ხე, ლითონი, ქსოვილი), რაც ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლოს ორნამენტულ რემინისცენციად უნდა იქნეს მიჩნეული.

დიდი მნიშვნელობა გააჩნია ასომთავრულითა და ნუსხურიტ შესრულებულ ძველქართული დამწერლობის ძეგლთა ავარეთში აღმოჩენას. წარწერათა ნაწილი ქართულენოვანი, ნაწილი კი ორენოვანია — შესრულებულია ქართულ და ხუნძურ ენებზე. ზოგიერთი X—XI სს. თარიღდება, ზოგი კი უფრო გვიანი ხანით³⁵. მსგავსი წარწერების რიცხვი სულ უფრო იზრდება, რაც ავარეთში

³³ არსებობს პირველი მათგანის სხვა დათარიღებაც (XII—XIII სს.). იხ. Дебиров П. М., Резьба по камню в Дагестане. М., 1966, с. 114.

³⁴ რ. რამიშვილი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, I, სიონი. თბ., 1970, გვ. 30—31.

³⁵ ა. ჩიქობავა, ქართულ-ხუნძური წარწერა XIV საუკუნისა დაღესტნიდან, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბე, ტ. I, № 4, თბ., 1940, გვ. 321—327; ტ. გუდავა, ორი წარწერა (ქართული და ქართულ-ხუნძური) დაღესტნიდან, მასაღე-

ქართული ენისა და დამწერლობის ფართო გავრცელებაზე მიუთითებს. წერილობით ძეგლებს შორის აღვნიშნავთ ნუსხურიტ შესრულებულ ლიტურგიკული ხასიათის ხელნაწერი ტექსტის ფრაგმენტების აღმოჩენას (27 ფურცელი, ინახება მახაჩყალის სახელმწიფო უნივერსიტეტში). ხელნაწერს XVI ს. შუახანები — II ნახევრით ვათარილებთ.

ჩრდილოეთ კავკასიაში არსებული შუასაუკუნეების ქართული კულტურის ძეგლების შესწავლით ირკვევა, რომ მათი მასობრივი გაჩენა X ს. მოდის. ფეოდალური საქართველოს სრულ გაერთიანებამდე ქრისტიანული და ფეოდალური კულტურის დვალეთში გამავრცელებელი ქართლია, ინგუშეთსა და ავარეთში კი კახეთის სამთავრო (დასავლეთსა და ცენტრალურ იმერკავკასიაში ამ როლში დასავლეთქართულ სამეფოს ვხედავთ), გაერთიანების შემდეგ კი საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფოებრივი ხელისუფლება. ცალკეა აღსანიშნავი მცხეთის საკათალიკოსო-საპატრიარქოს როლი. პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ურთიერთობებითა და ფორმაციული ხასიათის ამოცანებით გაპირობებული კულტურული დაახლოების ეს პროცესი ორივე მხარისთვის პოზიტიური ისტორიული მოვლენა იყო, რაც, სამწუხაროდ, რედუცირებულ იქნა თათარ-მონღოლთა და, განსაკუთრებით, თემურ-ლენგის შემოსევათა შემდეგ.

Г. Г. ГАМБАШИДЗЕ

К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГРУЗИИ С НАРОДАМИ СЕВЕРНОГО КAVKAZA

Резюме

Изучение исторических взаимосвязей между народами Грузии и Северного Кавказа одна из актуальных и значительных проблем кавказоведения. Общеизвестны результаты исследований историков, этнографов, лингвистов, антропологов и археологов в этом направлении.

В свете новейших исследований, все возрастающий интерес привлекают сведения грузинского историка XI в. Леонти Мровели о древней истории Грузии и Кавказа и особенно, его этногенетическая концепция народов Кавказа, согласно которой, эти народы признаны потомками единого праотца — Таргамоса. Вышеназванная концепция о ближайшем родстве кавказских народов, очевидно, отражавшая и далекие традиции и мировоззрение своей эпохи, интересна и тем, что была предложена в условиях зарождения общекавказского государства.

С античной эпохи, со времен возникновения государственности в Грузии, отношения народов Грузии и Кавказа (которые исторически никогда не прекращались, многочисленные материальные подтверждения чего существуют в археологических культурах предшествующих эпох), получают новую силу и значимость. Эти связи были экономиче-

ბი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1954, ნაკვ. 30, გვ. 185—196; Атаев Д. М., Каменные кресты из окрестностей Хунзаха, МАД, Махачкала, 1959, с. 182—185; Шиллинг Е. М., Дагестанская экспедиция 1945 г., КСИЭ. 1947, с. 19.

* В виде доклада был прочтен на II Международном симпозиуме по грузинскому искусству; см. Материалы симпозиума. Тб., 1977.

ского, политического и культурного характера. Идеологическо-культурной основой отношений средневековой Грузии и народов Сев. Кавказа являлась христианская религия и феодальная культура, которые еще больше сближали и теснее связывали народы Кавказа, что давало им возможность, решать глубинные задачи, порожденные их историческим развитием.

Эти задачи были как внутреннего (феодално-формационного характера), так и общекавказского масштаба (защита от северных кочевников и южных сильных государств, экономические связи горных и равнинных хозяйств и т.д.). Понимание и решение задач такого порядка было возможным лишь при близости и общности культур. Известно, какую огромную роль сыграла христианская церковь и культура в политической консолидации Грузии. Аналогичную роль сыграла она в сближении народов Грузии и Кавказа.

Для наиболее полного исследования грузинско-кавказских культурных взаимоотношений и истории христианства на Сев. Кавказе, на повестке дня стоит комплексное изучение как конкретных памятников и вопросов, так и проблемы в целом.

Целью представленной работы является иллюстрирование средневековых грузинско-северокавказских связей по некоторым памятникам ареала грузинской культуры в следующих регионах Центрального и Восточного Кавказа: Двалетии (СО АССР), Ингушетии (ЧИ АССР), Аварии (Д АССР).

Из изучения памятников ареала грузинской средневековой культуры, существующих на Сев. Кавказе, явствует, что массовое их появление падает на X в. До полного объединения Грузии, инициаторами распространения христианства и феодальной культуры в Двалетии выступает Картли, в Ингушетии и Аварии же, Кахетинское княжество (в Западной и Центральной части Кавказа в этой роли видим западногрузинское царство), а после воссоединения, центральная государственная власть Грузии. Отдельно следует отметить роль Мцхетского католикосата. Этот процесс культурного сближения был обоюдно позитивным историческим явлением, к сожалению, редуцированным после татаро-монгольских и особенно, тамерлановских нашествий.

II. შუა საუკუნეების ქალაქები СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДА

ი. ჯალალანია, ვ. ვ. ჯაფარიძე

დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის
ნუმისმატიკური მონაცემები

(1936—37, 1960—66, 1968—70, 1972—73, 1975—1977 წწ.)

დმანისის ნაქალაქარის არქეოლოგიური შესწავლა 1936 წ. დაიწყო შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ 750 წლის იუბილესთან დაკავშირებით და 1937 წელსაც გაგრძელდა (საერთო ხელმძღვანელი აკად. ივ. ჯავახიშვილი, კონსულტანტი აკად. გ. ჩუბინაშვილი, გათხრების ხელმძღვანელი ლ. მუსხელიშვილი)¹. ამით დამთავრდა დმანისის შესწავლის მნიშვნელოვანი ეტაპი. 1960 წ. გათხრები განაახლა ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა (ხელმძღვანელი ვ. ვ. ჯაფარიძე) და აწარმოებდა მათ 1972 წლამდე. ამჟამად გათხრებს ახორციელებს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შუასაუკუნეების არქეოლოგიური განყოფილება (ხელმძღვანელი ვ. ვ. ჯაფარიძე)².

უაღრესად საინტერესო აღმოჩენათა გვერდით (არქიტექტურა, ეპიგრაფიკა, კერამიკა, ლითონი, სამკაული და სხვ.) დმანისის ნაქალაქარის მრავალწლიანმა არქეოლოგიურმა შესწავლამ გამოავლინა მრავალი მონეტა³. მათ დიდი დახმარება გაუწიეს გამოთხრელებს ამა თუ იმ თარიღის კორექტირების, გათხრილი ობიექტების რაობისა და მნიშვნელობის დადგენისას. ამ მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ნუმისმატიკური მასალის მონოგრაფიულმა შესწავლამ კი საშუალება მოგვცა აღგვედგინა ამ დიდი სავაჭრო-ეკონომიური ცენტრის ფულა-

1 ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი — ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა, კრ. „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ., 1938, გვ. 319—448 (შემდეგ ყველგან — ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი...).

2 იხ. ვ. ვ. ჯაფარიძე, შოთა რუსთაველის ეპოქის ნაქალაქარი დმანისი და მისი არქეოლოგიური შესწავლა, „ძეგლის მეგობარი“, № 8, 1966; მისივე, ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა (წინასწარი შედეგები), სსმ მოამბე, XVII-B, თბ., 1969; მისივე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1965—1966 წწ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, კრ. „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციების ანგარიშები“, I, თბ., 1969; მისივე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წ. მუშაობის მოკლე ანგარიში, დასახელებული კრებული, II, თბ., 1971; Джапаридзе В. В., Археологические раскопки в Дманиси, კრ. «Полевые археологические исследования», 1975, 1976, 1977; ვ. ლექვინაძე, დმანისის განძი, ჟურნ. „საბჭოთა ხელოვნება“, № 9, 1966, გვ. 18—20.

3 მონეტები აგრეთვე შეგროვილია ადგილობრივ მოსახლეებში, რომელთაც ისინი ზედაპირულად უპოვიათ დმანისსა და მის შემოგარენში.

დი მიმოქცევის ცოტად თუ ბევრად სრული სურათი მრავალი საუკუნის მანძილზე.

1936-37 წწ. საველე კომპანიების დროს დმანისში ნაპოვნი მონეტები თავის დროზე შეისწავლა თ. ლომოურმა⁴.

მომდევნო წლების არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად მოპოვებული მასალა კი კლასიფიცირებული და განსაზღვრულია ჩვენს მიერ, მთელი მონაპოვარი ერთობლივად არის გააზრებული საერთო დასკვნებისათვის⁵.

დმანისში ნაპოვნი ფულები ორ კატეგორიად იყოფა — ქართული და არა-ქართული. თითოეული მათგანი დალაგებულია ქრონოლოგიურად და განხილულია ცალ-ცალკე⁶.

ამ საერთო კლასიფიკაციისაგან სრულიად განცალკევებით დგას ერთი პატარა ჯგუფი მონეტებისა, რომელიც ქრონოლოგიურად ანტიკურ ხანას წარმოადგენს; ეს არის რომის იმპერატორ დიოკლეტიანეს (284—305 წწ.) სპილენძის მონეტა, პართელი ოროდ II-ის (ძვ. წ. 57 — ახ. 37) და იმპერატორ ავგუსტეს (ძვ. წ. 37 — 14 წწ.) ვერცხლის ფულები. ამათგან განსაკუთრებით საყურადღებოა დიოკლეტიანეს მონეტა, რომელიც, ამის გარდა, მხოლოდ ლაგოდეხშია ნაპოვნი. ვიძლევიტ ჩვენი ცალის აღწერილობას:

Av დიოკლეტიანეს დრაპირებული ბიუსტი სხივებიან გვირგვინში; მარჯვნივ გარშემო [IMPCC YAL] DIOCLETIANYS(PF)AYG.

Rv. მარჯვნივ მიმართულ იუპიტერს მარცხენა ხელში სკიპტრა უპყრია, მარჯვენაში — სფერო; მის წინ — ჰერაკლეა, რომლის მარჯვენა ხელის გულზე დგას ვიქტორია, ხოლო მარცხენაში ლომის ტყავი უჭირავს. გარშემო: CONCORDIA⁷.

ქართული ფული

ამ ჯგუფში ქრონოლოგიურად პირველია ქართველი მეფის დემეტრე I (1125—1156 წწ.) არაწესიერი ჭედის ერთადერთი სპილენძის მონეტა, მოჭრილი 1136—1152 წწ. შორის⁸.

შემდეგი ჯგუფი მეფე გიორგი III (1156—1184 წწ.) მონეტებია; აქ არის როგორც ე. წ. არაწესიერი, ისე წესიერი ჭედის ეგზემპლარები. გიორგი III დროიდან აღილი აქვს პარალელურ ჭედვას, როდესაც წესიერი, მრავალი ფორმის ცალკეული ცალები უთუოდ გამოხატავდნენ გარკვეულ ფულად ღირებულებას მაშინ, როდესაც „არაწესიერი“ ჭედის ერთეულებზე სხვადასხვა

4 თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, კრ. „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ., 1938, გვ. 283—316.

5 წლების მანძილზე დმანისის ექსპედიციას კონსულტაციას უწევდა პროფ. დ. კაპანაძე.

6 ძალიან გაცვეთილი ცალები, რომელთა განსაზღვრა შეუძლებელი აღმოჩნდა, მოთავსებულია საქ. სახ. მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილების „სადუბლეტო“ ფონდში №№ 769, 1335, 1426, 1428, 1436—37, 1440, 1442—43, 1447—48, 1452—57, 1461, 1468—73, 1475—76, 1478—99; მოგვიანებით აღმოჩენილი, ასევე გაცვეთილი და სუმარულად განსაზღვრული იხ ჩვენი სრის ბოლოს.

7 საქ. მუზ. გ. ფ. № 1681. მოწოდებული ცნობისა და მონეტის განსაზღვრა-აღწერისათვის უღრმეს მადლობას მოვახსენებთ გ. დუნდუას.

8 Пахомов Е. А., Монеты Грузии, ч. I, СПб. 1910, таб. VI, № 88, დაწერილებითი ცნობები — თანდართულ სიაში.

თანხა მოდიოდა. XII ს. ამ მოვლენამ მოიცვა მთელი მახლობელი აღმოსავლეთი და არც საქართველო აღმოჩნდა გამონაკლისი.

განსახილველ მასალაში არაწესიერი ჭედის 3⁹, ხოლო მრგვალი, წესიერი ფორმის 2 ეგზ.¹⁰ აღმოჩნდა. პირველთა RV-ზე ჯერ კიდევ იხსენიება ბაღდადის ხალიფა, ხოლო მეორე ცალებზე უკვე არა.

გიორგი III-ის მრგვალი ფორმის ფული წინამორბედი ქართული მონეტებისაგან რამდენიმე სიახლით გამოირჩევა — მასზე აღარ არის უცხო მმართველთა სახელები, პირველად ჩნდება „მხედრული“ ასოები და ქორონიკონით გამოსატული თარიღი.

მეფე თამარის სახელითაც ორგვარი ფული იჭრებოდა; დმანისში ორივე მისი სახესხვაობაა ნაპოვნი; ამათგან არაწესიერი ჭედის 3 ეგზ., რომლებზეც გაცვეთილობისა და შტამპის სიმცირის გამო თარიღი (1189 თუ 1210 წ.) ვერ ამოვიკითხეთ. რომ თამარის ამგვარი მონეტები ორი განსხვავებული თარიღით იჭრებოდა 4ზ 407=1187 და 4ზ 430=1210 წწ. დიდი ხანია ცნობილია¹¹. ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული თამარის გარდაცვალების თარიღი — 1212 თუ 1213 წწ. — ბოლო დროს კვლავ მეცნიერული დავის საგანი გახდა, რამაც გააცხოველა ინტერესი თამარის 430 ქორონიკონით დათარიღებული მონეტისადმი¹².

თამარ მეფის დროს მრგვალი, სწორი ფორმისა და გარკვეული წონის მონეტებიც იჭრებოდა, მათზე თამარისა და მისი მეუღლის დავით სოსლანის სახელებია დაქარაგმებული (190 ცალია ნაპოვნი დმანისში); ტიპით ყველა ერთნაირია, დათარიღებული 420 ქორონიკონით (1200 წ.), მათ შორის 6 ეგზ. უთარიღოა. ამგვარი ფულის ვეჯინში აღმოჩენილი განძის გამო, თავის დროზე დოც. თ. ლომოურმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ შესაძლოა ეს ფული ადრეც იჭრებოდა¹³, რასაც მას უქორონიკონო ცალების არსებობა აფიქრებინებდა. ბოლო დროს გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ მონეტებზე მოთავსებული ფიგურული ნიშანი წარმოადგენს თამარისა და დავით სოსლანის სახელთა მონოგრამულ შერწყმას¹⁴. დმანისის მონაპოვარში არის როგორც დამდიანი, ისე უდამლო ცალები (იხ. სააღრიცხვო სია).

ორი განსხვავებული — „არაწესიერი“ და „წესიერი“ ტიპის მონეტათა მოჭრის ტრადიციას აგრძელებს გიორგი IV ლაშაც. მისი სახელიანი 1210 წ. დათარიღებული ფული ცნობილია ათასობით; მათი აღმოჩენა ხშირია დიდი განძების შემადგენლობაში, ცალკეულ ცალებად და გეგმაზომიერი არქეოლოგიური გათხრების დროს (გუდარები, რუსთავი, თბილისი, ყინვალი). ამიტომ აუხსნელია, რატომ არ არის მისი ამ ტიპის მონეტები დმანისის მონაპოვარში?

წესიერი ჭედის ორი განსხვავებული ტიპის მონეტები ატარებენ „გიორგი თამარის ძის“ სახელს. სახეობა, რომელზედაც გიორგი ლაშა „ჯავახთუფლად“

⁹ ტიპი, Пахомов, გვ. 87, № 48, ტაბ. VI, 96, 97.

¹⁰ ტიპი, Пахомов, გვ. 89, № 50, ტაბ. VII, № 110, გვ. 90, № 51, ტაბ. VI, № 108, 108.

¹¹ Пахомов, გვ. 99—100.

¹² თამაზ ნატროშვილი, გოჩა ჯაფარიძე, ცდა ერთი თარიღის დადგენისა, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 1, 1974, გვ. 151—165, № 2, გვ. 168—189, აქვე სათანადო ლიტერატურა.

¹³ თ. ლომოური, თამარის ფულების განძი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, I, თბ., 1936, გვ. 287.

¹⁴ თ. ბარნაველი, ფიგურული ნიშნები განვითარებული შუასაუკუნეების ქართულ მონეტებზე, „მაცნე“. № 3, 1974, გვ. 93.

წილობით, მაღალი წონით. დმანისის ზარაფხანაში მოჭრილი მონეტები თავის დროზე შეამჩნია მ. ბარათაშვილმა (ბარათაშვილი)²⁰, მაგრამ ვერ შესძლო ზედწერილების სწორად ახსნა.

ამ მონეტათა მოჭრის ადგილი პირველმა მართებულად გაშიფრა აკად. გ. წერეთელმა და დაადგინა, რომ ზარაფხანა ერთხანს დმანისშიც მოქმედებდა²¹. იმდროინდელ რთულ პოლიტიკურ სიტუაციაში, ბუნებრივია, ქართველებს მხოლოდ სპილენძის მოჭრა შეეძლოთ. რომ დმანისის ზარაფხანის მოქმედება მხოლოდ ექსტრემალური ვითარებით იყო გამოწვეული. ისიც მოწმობს, რომ შემდეგში მისი სახელწოდება მონეტებზე პირდაპირ აღარსად აღინიშნება, თუ არ მივიჩნევთ, რომ XIII ს. 80-იანი წლების ანონიმური სპილენძი ჯვრის გამო-სახელებითა და სომხური ასოებით („სომხითის“ მონეტები), ვარაუდით, დმანისში იჭრებოდა (დაწერილებით იხ. ქვემოთ).

დმანისის მასალაში დავით ნარინის თბილური ჰ. 645 წ. (1247-48) მონეტებიც გვხვდება. აქ დმანურისავე ტიპია შენარჩუნებული. მხოლოდ აღარ არის ჭორონიკონი და ტექნიკურადაც უფრო მძარეა. ორივე დავითის (ნარინისა და ულუს) მონეტებს თავის დროზე თ. ლომოურმა საგანგებო წერილი უძღვნა²².

დავითთა სახელით მოჭრილ მონეტათა შორის დღემდე დავის საგანია²³ ცხენოსნის გამოსახულებიანი და ქართული ინიციალიანი „შტ“ სპილენძის მონეტა არაბული ზედწერილით:

الملك السلوك მეფე მეფეთა
داود بن كيوركى დავით ძე გიორგისა
حام اطىح მახვილი მესიისა.

ქართულ მონეტათა შორის საინტერესოა საქართველოში მონღოლთა ბატონობის დროს, XIII ს. მიწურულში, მოჭრილი ქართველ მეფეთა სახელიანი — დავით VIII და ვახტანგ III — მონეტები (პირველი ვერცხლისა, მეორენი სპილენძისა).

დავით VIII ღირებულები ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში იყო ცნობილი, ისინი არაერთ მკვლევარს აქვს გამოცემული²⁴. ყველა ცნობილი ცალის შეჯერებით დადგინდა, რომ ისინი იჭრებოდა 1297 წ. 25 აპრილიდან ამავე წლის 27 ივლისამდე (ან შესაძლოა შემდეგაც?).

მეფე ვახტანგ III სახელს ორი განსხვავებული ტიპის სპილენძის ფული ატარებდა — ერთი, რომლის შუბლის სამსტრიქონიანი ზედწერილის ბოლოში

²⁰ Баратаев М., Нумизматические факты грузинского царства, р. III, с. 143. ტექსტი და შენიშვნები.

²¹ გ. წერეთელი, დმანისის მონეტის გამო, „ლიტერატურული ძიებანი“, II, თბ., 1944, გვ. 167—172.

²² თ. ლომოური, XIII საუკუნის ქართული ფულის საკითხთა გამო, საქართველოს სახ. მეზღუდის მოამბე, X V, თბ., 1940, გვ. 123—131.

²³ Капанадзе Д. Г., Медная монета грузинского царя Давида Сына Георгия, ЭВ, № 12, 1953, გვ. 39—47; მისივე, «Коментарий», წიგნში «Монеты Грузии», Тбилиси, 1970, გვ. 294—295; თ. ლომოური, XIII საუკუნის ქართული ფულის საკითხთა გამო, Пахомов Е. А., Монеты Грузии, Тбилиси, 1970, გვ. 135—137; Джалаганиа И. Л., Из истории монетного дела... გვ. 36—41; დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1969, გვ. 90—92. ეს საკმარის იშვიათი ფული დმანისის მონაპოვარში 7 ცალი აღმოჩნდა (იხ. სადარიცხო სია).

²⁴ И. Джалаганиа. Из истории... გვ. 68—70; იქვე, ვრცელი ბიბლიოგრაფია.

მთავრულად წერია:

ᲠᲔᲠ

, ხოლო მეორე — რომლის ზურგზე ოთხ-
სტრიქონიანი მუსლიმანური სარწმუნოებრივი სიმბოლოს შემდეგ არის ქარ-

თული მონოგრამა

Ს

ორივე ამ სახეობის საკმაოდ იშვიათი მონეტა

არის დმანისის მონაპოვარშიც (იხ. სია).

აქ იკვრება ქართული ფულის ქრონოლოგიურად კომპაქტური ჯგუფი; შემდეგ არის თითქმის ოთხსაუკუნოვანი ხარვეზი, რომლის მანძილზე მხოლოდ არაქართული ფული ჩანს. შემდეგ ჩნდება XVIII ს. ქართველ მეფეთა: ბაქარის, სვიმონისა და თეიმურაზ II სახელიანი მონეტები, ირანული საქალაქო სპილენძის მსგავსი, თბილური „ფულუსები“.

ამ ჯგუფში ქრონოლოგიურად უადრესია ჰ. 1090 წ. — 1679-80 თბილური ფულუსი (წ. = 8,88 გრ.).

Av. ლომის გამოსახულება მარჯვნივ, მის უკან მცენარეული ორნამენტი.

Rv. სპარსულად: ۱۰۹۰ ضرب طوس تفلس 1090=1679-80.

ამ ტიპის ფულუსები საკმაოდ იშვიათია. ე. პახომოვისთვის ცნობილი იყო მხოლოდ 2 ც (წონით 2,25 გრ. — 1/2 ფული)²⁵.

შემდეგი პატარა ჯგუფი არის 1/2 ბისტის ღირებულების ფული ქართული ასოებით „სმნ“ და ურჩხულის (თუ გველეშაპის) გამოსახულებით, მოჭრილი ჰ. 1124 წ. = 1712 წ. (იხ. სია)²⁶.

XVIII ს. 30-იან წლებში, როდესაც თბილისი თურქთა ხელში იყო (1735-36 წწ.), აქ მოიჭრა საქალაქო სპილენძის მონეტა; მის ერთ მხარეს გამოსახულია ლომი, რომელიც გლეჯს შველს, ხოლო მეორეზე თარიღი და მოჭრის ადგილია აღბეჭდილი: ۱۱۴۸ خض ب فلوس تفليس²⁷ აქვეა არაბული „აინის“ მსგავსი ნიშანი, რომელიც მიჩნეულია კახთ ბატონიშვილის ალექსანდრეს (ალი-მირზა) სახელის ინიციალად.

ყველაზე მრავლად ამ ჯგუფში მეფე ბაქარის სპილენძის ფულია²⁸, მოჭრილი როგორც ჰ. 1130, ისე 1131 წწ. (1717—1719 წწ.), ყველა 1/2 ბისტის ღირებულებისა. ქართული ფულის ჯგუფს აგვირგვინებს მეფე თეიმურაზ II-ის 2 მონეტა (1/2 ბისტი და „ფული“) — ჰ. 1162 წ. (1748-49)²⁹.

დმანისშია ნაპოვნი XIX ს. თბილური მონეტები: „ქართული თეთრი“ (ვერცხლი) და „ქართული ფული“ (სპილენძი)³⁰.

II. არაქართული ფული

დმანისის არქეოლოგიურ კომპანიებში ნაპოვნი არაქართული ფული (გამოშვებული როგორც საქართველოში, ისე მის გარეთ) სხვადასხვა დროისა და

²⁵ ტიპი, Е. А. Пахомов, Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII—XVIII вв., «Востоковедение», III, Б., 1928, გვ. 92, № 6, ტაბ. 1, № 4; დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1969, გვ. 150, № 199, ტაბ. XV.

²⁶ Пахомов Е. А., Вес и достоинство..., ტაბ. II, № 3; კაპანაძე, გვ. 151, ტაბ. XVI, № 204, 204-ა.

²⁷ Пахомов Е. А., ტაბ. II, № 7; კაპანაძე, მით. ნაშრ., გვ. 151, № 208.

²⁸ დ. კაპანაძე, გვ. 151, № 205 და ტაბ.

²⁹ იქვე, გვ. 151, № 209, 209-ბ.

³⁰ იქვე, გვ. 165 „ტაბულა“.

წილობით, მაღალი წონით. დმანისის ზარაფხანაში მოჭრილი მონეტები თავის დროზე შეამჩნია მ. ბარათაშვილმა (ბარათაევმა)²⁰, მაგრამ ვერ შესძლო ზედწერილების სწორად ახსნა.

ამ მონეტა მოჭრის ადგილი პირველმა მართებულად გაშიფრა აკად. გ. წერეთელმა და დაადგინა, რომ ზარაფხანა ერთხანს დმანისშიც მოქმედებდა²¹. იმდროინდელ რთულ პოლიტიკურ სიტუაციაში, ბუნებრივია, ქართველებს მხოლოდ სპილენძის მოჭრა შეეძლოთ. რომ დმანისის ზარაფხანის მოქმედება მხოლოდ ექსტრემალური ვითარებით იყო გამოწვეული, ისიც მოწმობს, რომ შემდეგში მისი სახელწოდება მონეტებზე პირდაპირ აღარსად აღინიშნება, თუ არ მივიჩნევთ, რომ XIII ს. 80-იანი წლების ანონიმური სპილენძი ჯვრის გამოსახულებითა და სომხური ასოებით („სომხითის“ მონეტები), ვარაუდით, დმანისში იჭრებოდა (დაწვრილებით იხ. ქვემოთ).

დმანისის მასალაში დავით ნარინის თბილური ჰ. 645 წ. (1247-48) მონეტებიც გვაქვს. აქ დმანურისავე ტიპია შენარჩუნებული. მხოლოდ აღარ არის ქორნიკონი და ტექნიკურადაც უფრო მდარეა. ორივე დავითის (ნარინისა და ულუს) მონეტებს თავის დროზე თ. ლომოურმა საგანგებო წერილი უძღვნა²².

დავითთა სახელით მოჭრილ მონეტათა შორის დღემდე დავის საგანია²³ ცხენოსნის გამოსახულებიანი და ქართული ინიციალიანი „შტ“ სპილენძის მონეტა არაბული ზედწერილით:

الملك الملوك მეფე მეფეთა
داود بن كيوركى დავით ძე გიორგისა
حسام اطسلى მახვილი მესიისა.

ქართულ მონეტათა შორის საინტერესოა საქართველოში მონღოლთა ბატონობის დროს, XIII ს. მიწურულში, მოჭრილი ქართველ მეფეთა სახელიანი — დავით VIII და ვახტანგ III — მონეტები (პირველი ვერცხლისა, მეორენი სპილენძისა).

დავით VIII ღირებულები ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში იყო ცნობილი, ისინი არაერთ მკვლევარს აქვს გამოცემული²⁴. ყველა ცნობილი ცალის შეჯერებით დადგინდა, რომ ისინი იჭრებოდა 1297 წ. 25 აპრილიდან ამავე წლის 27 ივლისამდე (ან შესაძლოა შემდეგაც?).

მეფე ვახტანგ III სახელს ორი განსხვავებული ტიპის სპილენძის ფული ატარებდა — ერთი, რომლის შუბლის სამსტრიქონიანი ზედწერილის ბოლოში

²⁰ Баратаев М., Нумизматические факты грузинского царства, р. III. с. 143. ტექსტი და შენიშვნები.

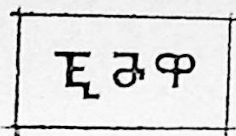
²¹ გ. წერეთელი, დმანისის მონეტის გამო, „ლიტერატურული ძიებანი“, II, თბ., 1944, გვ. 167—172.

²² თ. ლომოური, XIII საუკუნის ქართული ფულის საკითხთა გამო, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, X B, თბ., 1940, გვ. 123—131.

²³ Капанадзе Д. Г., Медная монета грузинского царя Давида Сына Георгия, ЭВ, № 12, 1953, გვ. 39—47; მისივე, «Коментарий», წიგნში «Монеты Грузии», Тбилиси, 1970, გვ. 294—295; თ. ლომოური, XIII საუკუნის ქართული ფულის საკითხთა გამო; Пахомов Е. А., Монеты Грузии, Тбилиси, 1970, გვ. 135—137; Джалаганиа И. Л., Из истории монетного дела... გვ. 36—41; დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1969, გვ. 90—92. ეს საკმაოდ იშვიათი ფული დმანისის მონაპოვარში 7 ცალი აღმოჩნდა (იხ. სააღრიცხვო სია).

²⁴ И. Джалаганиа. Из истории... გვ. 68—70; იქვე, ვრცელი ბიბლიოგრაფია.

მთავრულად წერია:

, ხოლო მეორე — რომლის ზურგზე ოთხ-

სტრიქონიანი მუსლიმანური სარწმუნოებრივი სიმბოლოს შემდეგ არის ქარ-

თული მონოგრამა

ორივე ამ სახეობის საკმაოდ იშვიათი მონეტა

არის დმანისის მონაპოვარშიც (იხ. სია).

აქ იკვრება ქართული ფულის ქრონოლოგიურად კომპაქტური ჯგუფი; შემდეგ არის თითქმის ოთხსაუკუნოვანი ხარვეზი, რომლის მანძილზე მხოლოდ არაქართული ფული ჩანს. შემდეგ ჩნდება XVIII ს. ქართველ მეფეთა: ბაქარის, სვიმონისა და თეიმურაზ II სახელიანი მონეტები, ირანული საქალაქო სპილენძის მსგავსი, თბილური „ფულუსები“.

ამ ჯგუფში ქრონოლოგიურად უადრესია ჰ. 1090 წ. — 1679-80 თბილური ფულუსი (წ. = 8,88 გრ.).

Av. ლომის გამოსახულება მარჯვნივ, მის უკან მცენარეული ორნამენტი.

Rv. სპარსულად: ۱۰۹۰ ضرب طوس تفلس 1090=1679-80.

ამ ტიპის ფულუსები საკმაოდ იშვიათია. ე. პახომოვისთვის ცნობილი იყო მხოლოდ 2 ც (წონით 2,25 გრ. — 1/2 ფული)²⁵.

შემდეგი პატარა ჯგუფი არის 1/2 ბისტის ღირებულების ფული ქართული ასოებით: „სმნ“ და ურჩხულის (თუ გველეშაპის) გამოსახულებით, მოჭრილი ჰ. 1124 წ. = 1712 წ. (იხ. სია)²⁶.

XVIII ს. 30-იან წლებში, როდესაც თბილისი თურქთა ხელში იყო (1735-36 წწ.), აქ მოიჭრა საქალაქო სპილენძის მონეტა; მის ერთ მხარეს გამოსახულია ლომი, რომელიც გლეჯს შველს, ხოლო მეორეზე თარიღი და მოჭრის ადგილია აღბეჭდილი: ۱۱۴۸ ضرب فلوس تفلس²⁷ აქვეა არაბული „აინის“ მსგავსი ნიშანი, რომელიც მიჩნეულია კახთ ბატონიშვილის ალექსანდრეს (ალი-მირზა) სახელის ინიციალად.

ყველაზე მრავლად ამ ჯგუფში მეფე ბაქარის სპილენძის ფულია²⁸, მოჭრილი როგორც ჰ. 1130, ისე 1131 წწ. (1717—1719 წწ.), ყველა 1/2 ბისტის ღირებულებისა. ქართული ფულის ჯგუფს აგვირგვინებს მეფე თეიმურაზ II-ის 2 მონეტა (1/2 ბისტი და „ფული“) — ჰ. 1162 წ. (1748-49)²⁹.

დმანისშია ნაპოვნი XIX ს. თბილური მონეტები: „ქართული თეთრი“ (ვერცხლი) და „ქართული ფული“ (სპილენძი)³⁰.

II. არაქართული ფული

დმანისის არქეოლოგიურ კომპანიებში ნაპოვნი არაქართული ფული (გამოშვებული როგორც საქართველოში, ისე მის გარეთ) სხვადასხვა დროისა და

²⁵ ტიპი, Е. А. Пахомов, Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII—XVIII вв., «Востоковедение», III, Б., 1928, გვ. 92, № 6, ტაბ. 1, № 4; დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1969, გვ. 150, № 199, ტაბ. XV.

²⁶ Пахомов Е. А., Вес и достоинство..., ტაბ. II, № 3; კაპანაძე, გვ. 151, ტაბ. XVI, № 204, 204-ა.

²⁷ Пахомов Е. А., ტაბ. II, № 7; კაპანაძე, მიტ. ნაშრ., გვ. 151, № 208.

²⁸ დ. კაპანაძე, გვ. 151, № 205 და ტაბ.

²⁹ იქვე, გვ. 151, № 209, 209-ბ.

³⁰ იქვე, გვ. 165 „ტაბულა“.

წარმოშობისაა. ქრონოლოგიური თანმიმდევრობითა და კუთვნილების მიხედვით დალაგებული, იგი ასეთ სურათს იძლევა:

- ა) ბიზანტიური
- ბ) ილდიგიზიდური
- გ) ხორეზმშაჰ ჯალალ ად-დინის
- დ) მცირე აზიის (რუმის) სელჩუკების
- ე) ჩინგიზიდების
- 3) პულაგუიდების (XIII—XIV სს.)
- ზ) თურქული (XVII—XVIII სს.)
- თ) სპარსული (XVII—XVIII სს.)

ა) ამათგან ყველაზე მრავალრიცხოვანია პირველი ჯგუფი — ბიზანტიური მონეტები. 1936-37 წწ. კომპანიებში ნაპოვნი ბიზანტიური ფული დოც. თ. ლომოურმა განსაზღვრა; მოგვიანებით დმანისში ნაპოვნი ბიზანტიური მონეტები შევიდა თ. აბრამიშვილის მიერ გამოქვეყნებულ ბიზანტიური მონეტების კატალოგში³¹. მომდევნო წლების კომპანიებში კიდევ არაერთი ბიზანტიური მონეტა მოინახა დმანისში. ქრონოლოგიურად დალაგებული ეს ეკზემპლარები საშუალებას გვაძლევს, თვალი გავადევნოთ მათი მიმოქცევის დინამიკას, და, რაც მთავარია, დმანისის როგორც პუნქტის არსებობას.

განსახილველ ჯგუფში უადრესია იმპერატორ იუსტინე I (518—527 წწ.) სპილენძის მონეტები³². მათი აღმოჩენა არ არის იშვიათი აღმოსავლეთ საქართველოსათვის; ნაპოვნია ისინი მცხეთაში, რუსთავში, ურბნისში, თბილისში³³. დმანისშივე ნაპოვნია იუსტინე II-ის (565—578) 2 მონეტა, რაც აღმოსავლეთ საქართველოსთვის პირველი შემთხვევაა³⁴. არის თითო-თითო ცალი იმპერატორ ფოკას (602—610 წწ.)³⁵ და ჰერაკლე (610—614 წწ.) კეისრის ფული. უკანასკნელზე გამოსახულია ირაკლი და მისი შვილი ირაკლი-კონსტანტინე, ეს ე. წ. ჰექსაგრამის ტიპით მოჭრილი 40 ნუმიანი მონეტაა³⁶ პირობით დმანისის მონაპოვარს მივაკუთვნეთ სოფ. ლოქჯანდარში (დმანისის რ-ნი) ნაპოვნი იმპერატორ კონსტანტინე II-ის (641—668 წწ.) ერთი ოქროს მონეტა, ტიპით: მეფის წელსზევითი გამოსახულება, მარჯვენა ხელში — სფერო ჯვრით, მეორე მხარეს ოთხსაფეხურიან გოლგოთაზე — ჯვარი³⁷. VIII საუკუნეც წარმოდგენილია ერთადერთი, იუსტინე II-ისა და მისი შვილის — ტიბერიუსის (705—711 წწ.) სახელით მოჭრილი, მონეტით³⁸. IX საუკუნიდან ბიზანტიური ფულის ნაკადი მატულობს. ნიკიფორე I-ის (802—811), მიხეილ II-ისა და თეოფილესი (820—842) ტიპით

³¹ თ. აბრამიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, თბ., 1965.

³² W. Hahn, Veröffentlichungen der Numismatischen kommission, B. I. Von Anastasius I, bis Iustinianus I (491—565), Wien, 1973, Taf. 6 № 11.

³³ თ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 123.

³⁴ Catalogue of the Imperial Bizantine Coins in the British Museum by W. Wroth, v. I, 1908, London, გვ. 82, №80.

³⁵ თ. აბრამიშვილი, გვ. 126, № 60.

³⁶ იქვე, № 65.

³⁷ იქვე, № 79.

³⁸ Wroth, II, გვ. 356, № 9, ტაბ. XLI, 7.

ბასილ I-ის (867—886) და ბოლოს, საკმაოდ მოზრდილი ჯგუფი ლეონ VI-ის (886—912 წწ.) მონეტებისა, რომელთა აღმოჩენები აღმოსავლეთ საქართველოში სწორედ დმანისით შემოისაზღვრება³⁹. ამათგან განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო 2 ეკზ. — ერთზე ზედწერილები Av და Rv-სა ძალზე დამახინჯებულია, ნაკლებად ჰგავს ბერძნულს; მეორის Av-ზე არის დამლა, ორი სიტყვისაგან შემდგარი მუსლიმანური რელიგიური ფორმულა **على الله**⁴⁰. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ მონეტას დმანისში მოხვედრამდე რაღაც რთული გზა გაიშვლია. ჩანს, რომელიდაც არაბულ სამთავროში ამ დამლის დასმით იგი ადგილობრივ მიმოქცევაში მყოფი ფულისათვის გაუთანაბრებიათ, ხოლო შემდეგ ფულის ნაკადთან ერთად (ვაჭრობის გზით) მას დმანისამდე მოუღწევია.

ბიზანტიურ მონეტებში არის კიდევ ერთი დამლიანი **JA**, რომლის

ზუსტი განსაზღვრა ვერ მოხერხდა — იგი ან ლეონ VI-ს ეკუთვნის (886—912 წწ.) ან კონსტანტინე VII-ს (913—959 წწ.)⁴¹.

ბიზანტიური ფულის მომქალაქებაზე X ს. ნათლად მეტყველებს დმანისსა და მის „ქვეყანაში“ სხვადასხვა დროს ნაპოვნი იმპერატორ იოანე I ციმისხის (969—976 წწ.) ფული. ზოგი მათგანი, ნაპოვნი 1936-37 წწ. და გამოქვეყნებულია თ. აბრამიშვილის მიერ⁴². მათ შორის არის ერთი ცალი, რომლის შუბლზე

აღმოსავლური დამლა **سلس**⁴³ არის დაკრული. როგორც ზევით აღინიშნა,

ჩანს, ეს მონეტაც რომელიდაც მუსლიმანური საემიროს გზით არის მოხვედრილი ჩვენთან. ამ მონეტებს ქრონოლოგიურად მოსდევს X—XI სს. ე. წ. „ანონიმური“ ბიზანტიური მონეტები, ოთხსტრიქონიანი ზედწერილით Rv-ზე, რომლებიც იჭრებოდნენ იმპერატორების — ბასილ II-ისა (976—1025 წწ.) და კონსტანტინე VIII-ის (1025—1028 წწ.) დროს⁴⁴ და აგრე ფართოდ არიან გავრცელებულნი აღმ. საქართველოში. ერთ ასეთ ცალზე („გ“ № 6936) არის

დამლა **Φ**, რომელიც რუსუდან მეფის დროს იხმარებოდა და, პროფ. ე.

პახომოვის აზრით, იყო ბერძნული ასო Φ თუ ეს ასეა, და ჯერ ამ ჰიპოთეზის სისწორეში ეჭვი არავის შეუტანია, მაშინ საინტერესოა, რომ ამ დამლის დასმით XI ს. ბიზანტიური მონეტა ხმარებაში შემოუტანიათ საქართველოში XIII ს.-ში (იხ. ტაბ. I).

დმანისის ნაქალაქარზე უწყვეტ ქრონოლოგიურ რიგად აღმოჩნდა შემდეგი იმპერატორების ფული: რომანოზ III (1028—1034)⁴⁵, მიხეილ IV (1034—

39 თ. აბრამიშვილი, გვ. 128, № 95.

40 № 13027 დმ. 70.

41 „გ“, № 12996.

42 თ. აბრამიშვილი, გვ. 129, № 113, 120.

43 დმ. 78 სავ. № 7.

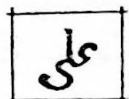
44 თ. აბრამიშვილი, გვ. 130, № 127.

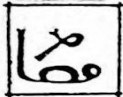
45 თ. აბრამიშვილი, გვ. 131, № 144.

1041)⁴⁶, კონსტანტინე IX მონომაქის (1042—1055)⁴⁷, თეოდორას (1055—1056)⁴⁸, მიხეილ VI (1056—1057)⁴⁹, კონსტანტინე X ოქრო (1059—1067)⁵⁰, რომანოზ IV დიოგენი (1068—1071)⁵¹, მიხეილ VII დუკა (1071—1078)⁵², ალექსი I კომნინოსის (1081—1118)⁵³, კონსტანტინესა და ევდოკიას (XI ს.).

დმანისის მონაპოვარში ჯვაროსანთა მიერ დაარსებული ლათინთა იმპერიის მმართველის, ჰენრი ფლანდრიელის (1205—1206 წწ.) მონეტებიც არის (იხ. სია). საინტერესოა დემეტრე დუკას (1244—1245 წწ.), თესალონიეში მოჭრილი ერთი მონეტაც⁵⁴. ქრონოლოგიურად ბოლოა ამ ჯგუფში ტრაპიზონული ასპრი იოანე II-ისა (1280—1297 წწ.)⁵⁵ (იხ. სია), ძალიან გაცვეთილ და განუსაზღვრელ მონეტათა შორის მხოლოდ სუმარულად ცნობილი, რომ „ბიზანტიუ-

რია“, არის ორი ეგზემპლარი დადამღული აღმოსავლური დამღებით

და (იხ. სია).

ზევით განხილული ბიზანტიური მონეტები გვიდასტურებენ დმანისში VI საუკუნიდან მომდევნო ხანებამდე მათ თითქმის უწყვეტ რიგს. მათი მასიური ნაკადი კი მხოლოდ X საუკუნიდან შეინიშნება.

დმანისში ნაპოვნ არაქართულ ფულს შორის მნიშვნელოვანი ნაწილი ე. წ. მუსლიმანური მონეტებია — მოჭრილი წინა აზიის სხვადასხვა სახელმწიფოში.

ქართული ისტორიული წყაროები იძლევიან არა ერთსა და ორ საბუთს იმისა, რომ საქართველოსა და წინა აზიის სახელმწიფოთა შორის საუკუნეთა მანძილზე ცხოველი სავაჭრო ურთიერთობა არსებობდა. ამას ჩვენში ნაპოვნი უცხოური ფულის მრავალი განძიც მოწმობს⁵⁶ (იხ. ტაბ. II).

მეზობელი ამიერკავკასიური დინასტიებიდან საქართველოს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა ილდეგიზიდებთან, თუმც მეტწილად მტრული.

მაგრამ ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებას სხვა კანონები აქვს, რაც მშვიდობიანობის დროს სავაჭრო ურთიერთობასაც გულისხმობს. ილდეგიზიდური მონეტების აღმოჩენის მრავალი შემთხვევაა ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოში როგორც ცალკე ერთეულებად, ასევე ქართული ფულის დიდი განძების შემადგენლობაში და სისტემური არქეოლოგიური გათხრების დროს

46 თ. აბრამიშვილი, გვ. 131, № 150.

47 იქვე, გვ. 131, № 153.

48 იქვე, გვ. 132, № 161.

49 იქვე, № 164.

50 იქვე, № 170, 171.

51 იქვე, გვ. 133, № 184.

52 იქვე, გვ. 134, № 185.

53 იქვე, გვ. 135, № 203.

54 F. Hendy, ტაბ. 41, № 20, 21 (ეპირის სამეფო); История Византии, III, გვ. 383 (იხ. სია).

55 O. Retowski, Die Münzen der Komnenen von Trapezunt, Moskau, 1910, გვ. 85, №42 ტაბ. VII.

56 Джалаганиа И. Л., Иноземная монета в денежном обращении Грузии, V—XIII в., Тбилиси, 1978.

დიდ ნაქალაქარებზე: რუსთავი, ჟინვალი და ქ. თბილისში. ამ ცნობილ ფაქტებს დმანისის შემდეგი მონაპოვარიც ემატება:

ბ) ილ დ ი გ ი ზ ი დ ე ბ ი ს (აზერბაიჯანის ათაბაგები) მონეტები:

ეს ჯგუფი მთლიანად XII ს. ბოლოსა და XIII ს. პირველ მეოთხედს მიეკუთვნება. აქ არის შემდეგი მმართველების მონეტები: ჯეჰან ფეჰლევან მუჰამადი (1176—1187 წწ.) — 1 ცალი; ყიზილ-არსლანი (1187—1191 წწ.) — 2 ც.; აბუ-ბაქრ იბნ მუჰამადი (1191—1210 წწ.) — 5 ც.; აბუ-ბაქრი თუ უზბეკი — 1 ცალი, ძალზე გაცვეთილი ილდიგიზიდური — 8 ცალი.

გ) ხორეზმშაჰ ჯალალ ად-დინ მანგუბერტის (1220—1231 წწ.) მონეტები:

საქართველოს ისტორიაში მონღოლთა შემოსევამდე კიდევ ერთი მოვლენა მოხდა, რომელმაც უარყოფითად იმოქმედა როგორც ქვეყნის ეკონომიკაზე, ისე მის ფულად მიმოქცევაზე. ეს იყო ხორეზმშაჰ ჯალალ ად-დინის შემოსევა. შუა აზიიდან ლტოლვილმა ხორეზმშაჰმა 1226 წ. აიღო თბილისი, სასტიკად დაარბია იგი, ამოუღო ქრისტიანი მოსახლეობა. მისმა ხუთწლიანმა „საქმიანობამ“ (1226-31 წწ.) მძიმე დაღი დაასვა ირანის, აზერბაიჯანის, საქართველოს ცხოვრებასა და ეკონომიკას⁵⁷.

როგორც ყოველმა აღმოსავლელმა მფლობელმა, თბილისის აღების შემდეგ მანაც განახორციელა მონეტის მოჭრის უფლება (პ. 693 წ. — 1226 წ.), რისთვისაც გამოიყენა ქართული სპილენძის ფული. ამას ნათლად მოწმობს მის მონეტებზე შერჩენილი ძველი სიჭის ნაშთები. იმ მრავალრიცხოვანი, ძნელად გასარჩევი სპილენძის მონეტებიდან, რომლებიც დმანისშია ნაპოვნი, მხოლოდ 7 ც. უცილობლად ეკუთვნის ჯალალ ად-დინს (ჩვენი სიით №№ 710—715). ეს საყოველთაოდ ცნობილი ერთადერთი ტიპია:

Av. ორ სტრიქონად:

الطن اطعم

გარშემო ორმაგი ხაზოვანი რკალი, რომელშიც მოთავსებულია გარშემოწერილი:

الله حلاله و ما ظادله ضاعوا و ايد اقباله

Rv. ორ სტრიქონად:

حلال الدنيا / والدين

გარშემოწერილში:

ضرب هذا للدرعم بتاريخ ثلث و عشرين و ستماية

დ) რუმის (მცირე აზიის) სელჩუკების მონეტები:

XII საუკუნის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოში შემოდის რუმის (მცირე აზიის) სელჩუკების სპილენძის მონეტა, რომელიც მიმოიქცევა აქ საკუთრივ ქართულ და უცხოურ ფულთან ერთად (განძები, არქეოლოგიურ ექსპედიციათა მონაპოვრები), სელჩუკური ფულის ნაკადი მკვეთრად მატულობს XIII საუკუნის პირველ მეოთხედში, მაგრამ ეს უკვე ვერცხლია, რომლის აღმოჩენები საქართველოში ძალიან ხშირია (განძებათაც კი). მათთან შედარებით ფელსები ბევრად ნაკლებია. დმანისის მონაპოვარი ამ მხრივაც საყურადღებოა. აქ წარმოდგენილია სულთან ქაიქუბად I-ის (1219—1236 წწ.)

⁵⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 55—70.

ორი ღირებულება და 20 სელჩუკური ფელსი, რომელთა უფრო ზუსტი განსაზღვრა ვერ ხერხდება მეტრისმეტრი გაცვეთილობის გამო. აღსანიშნავია, რომ აღრეული, XII ს., ფელსები მათში არ ურევია.

ე) ჩინგიზიდების მონეტები:

ამ ჯგუფში გაერთიანებულია საქართველოში მონღოლთა დამკვიდრების შემდეგ ჩინგიზიდების სახელით აქ მოჭრილი მონეტები.

ჯალალ ად-დინთან ბრძოლებში დაუძლურებული საქართველო XIII ს. 30-იან წლებში აღმოჩნდა ვერაგი და საშიში მტრის, მონღოლების, პირისპირ, რომელთაც 1240 წლისათვის მთელი აღმოსავლეთი საქართველო ხელთ იგდეს; დაიწყო ე. წ. „მონღოლობის“ ხანა⁵⁸.

შექმნილი პოლიტიკური სიტუაცია აისახა როგორც სამონეტო საქმეში, ისე იმდროინდელ ფულად მიმოქცევაშიც. საქართველოსა და ამიერკავკასიაში მონღოლები იწყებენ ვერცხლის მოჭრას, ჯერ ანონიმურს, ხოლო შემდეგ — მმართველების სახელითაც.

3. 642 წ. (1244-45) თბილისსა და ამიერკავკასიის სხვა ქალაქებში მოიჭრა ახალი ტიპის მონეტები, რომელთა ერთ მხარეს მხედარია გამოსახული და თურქმანული ზედწერილი; მეორეზე — მუსლიმანური სარწმუნოებრივი სიმბოლო, მოჭრის ადგილი და თარიღი — ყოველთვის ჰიჯრის 642 წ. (1244-45). ზარაფხანები: თბილისი, ნახჭევანი, განჯა, ბაკუა (ბაქო), ურმია. დმანისში ერთი ამგვარი, ბაკუაში მოჭრილი, მონეტაა ნაპოვნი (იხ. სიით № 738).

ჩვენს განსახილველ მასალაში არის ჩინგიზიდ მანგუ-ყაანის მონეტების დიდი ჯგუფი, რომელშიც მხოლოდ ერთი ცალია ვერცხლის⁵⁹, დანარჩენი სპილენძისაა. ეს არის თბილისში მოჭრილი ორი სახის ფელსები: დიდი და მცირე ზომისა. როგორც ჩანს, აქ საქმე გვაქვს ორ განსხვავებულ ნომინალთან, რომელთა სახელწოდება და ღირსება ჯერ ისევ დაუდგენელია⁶⁰. ამ თბილურ ფელსებს ახასიათებთ ერთი საინტერესო დეტალი — დადამღვა, რომლის პროცესმაც სამი სტადია გაიარა: I — დამლა მზა მონეტას ერტყმოდა, როგორც შუბლზე, ისე ზურგზე; II — დამღები იჭრებოდა მონეტის შტამპის დამზადებისას; III — დამღები თავსდებოდა Av და Rv ზედწერილების მესამე სტრიქონების ნაცვლად. ჩვენი ცოდნა ამ მოვლენაზე ამ ცნობებით შემოიფარგლება და როგორც შინაარსი, ისე წესი მათი ხმარებისა, დღემდე აუხსნელია. 1936-37 წწ. კომპანიებში ნაპოვნი მანგუ-ყაანის ფელსები ჩვენს მიერ გამოქვეყნებულია 1958 წ.⁶¹, დანარჩენები კი პირველად ამჯერად ქვეყნდება (სულ 57 ც.).

1261-62 წწ. საქართველოში იწყება სრულიად ახალი ტიპის მონეტის მოჭრა, რომელიც თავისი წინამორბედისაგან გამოირჩევა ანონიმურობით, ყაან მანგუს სახელი შეცვლილია „დიდი ყაანის“ ტიტულით. ამ ახალ სამონეტო ტიპს „ყაანური“ ეწოდება. იგი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით ორ ტიპად მოიჭრა (I, II). აღსანიშნავია, რომ „ყაანურებმა“ ფართო გავრცელება პოვეს არა მარტო აღმოსავლეთ საქართველოში, არამედ ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილშიც — სომხეთში და, უნდა ვიფიქროთ, ამიერკავკასიის

58 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI—XVIII სს., საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბ., 1973, გვ. 104; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 546—549.

59 ჩვენი სიით № 762.

60 Джалагани И. Л., Из истории..., გვ. 45.

61 იქვე, გვ. 93.

გარეთაც. დმანისში ნაპოვნია ვერცხლის მხოლოდ ორი „ყაანური“ და საგრძნობი რაოდენობა „ყაანურის“ თანადროული სპილენძისა (იხ. სია).

1279-80 წწ. მთავრდება დღეს ცნობილი ანონიმური „ყაანურების“ მოჭრა და ილხან აბაღას დროს იწყება სრულიად ახალი ტიპის მონეტის გამოშვება, რომელიც დინასტიურ ცვლილებებთან არ იყო დაკავშირებული. ეს ე. წ. ქართულ-პულაგუიდური მონეტებია, რომლის ერთ მხარეს თავსდებოდა ხუთსტრიქონიანი უილურული ზედწერილი; ბოლო სტრიქონი ილხან არღუნის დროიდან არაბულია და შეიცავს ილხანის სახელს; მეორეზე კი ქრისტიანული ლოცვაა არაბულად და ჯვრის გამოსახულება. ამ ტიპის ფული საკმაოდ დიდხანს იჭრებოდა — 1281—1295 წწ. დმანისის მონაპოვარში არის ამგვარი როგორც ვერცხლის (იხ. სია), ისე სპილენძის ფული. უკანასკნელი, ვფიქრობთ, იმდროინდელი ნაყალბევია, რომელიც დავერცხლის შემდეგ ვერცხლად საღებოდა.

XIII ს. აღმოსავლეთ საქართველოს ფულად მიმოქცევას, რასაკვირველია, საქართველოს გარეთ მოჭრილი მონღოლური ფულიც ავსებდა. ეს ითქმის ძირითადად თაბრიზის ზარაფხანის პროდუქციაზე. ამას თვალი გაედევნება ჩვენში ნაპოვნ ამ დროის განძებში და არქეოლოგიურ მონაპოვარშიც. არც დმანისია გამონაკლისი. აქაც XIII ს. მეორე ნახევრის საქართველოს გარეთ მოჭრილი 4 მონღოლური ფული ურევია.

ქართულ-პულაგუიდურ მონეტებთან ახლოს დგას და ტიპოლოგიურად მათთან პირდაპირ კავშირშია XIII ს. ბოლოს მოჭრილი სპილენძის მონეტების პატარა ჯგუფი, რომელიც დღემდე მკვლევართა დავის საგანია⁶². ეს სამი, განსხვავებული ტიპის მონეტები, მათზე მოთავსებული ზედწერილებისა და გამოსახულებების მიხედვით, ლაგდება ქრონოლოგიურად. მათგან უადრესია ისინი, რომელნიც წარმოდგენილია დმანურ კოლექციაში (იხ. სია). მათი გარეგნული სახე ასეთია:

Av. ოთხსტრიქონიანი უილურული ზედწერილი: „სახელითა ყაანისა, აბაღას მოჭრილი“. პირველი სტრიქონის თავზე პატარა ტოლმკლავა ჯვარი.

Rv. ბოლოებზე ოდნავ განშტოებული ტოლმკლავა ჯვარი, რომლის უბებში სომხურად: „ღმერთი ჩვენი იესო ქრისტე“.

ჯვრის მკლავების პარალელურად ოთხივე მხარეს:

بسم الاب / ولاينو / روع... / القدس / الة واحد

სწორედ ფელსის ეს ტიპი იწვევს ყველაზე მეტ დავას. დმანისში ნაპოვნია 16 ც. აქედან 1936-37 წწ. კომპანიის მონაპოვარი აღრევეა გამოქვეყნებული⁶³, დანარჩენი ქვეყნდება პირველად.

მეორე ქვეჯგუფი არსებითად განსხვავდება განხილულისაგან (ჩვენს კოლექციაში 2 ეკვ.). ვიძლევიტ მის აღწერილობას:

⁶² Пахомов Е. А., О нескольких медных монетах чеканенных в Армении в XIII—XIV вв. Известия Кавказского историко-археологического Института, Тифлис, 1927, გვ. 147—164; დ. კაპანაძე, XIII—XIV სს. მოჭრილი რამდენიმე სადავო სპილენძის მონეტის შესახებ. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VII, № 1—2, 1946, გვ. 69—76; Джалагани И. Л., Из истории..., с. 81.

⁶³ Джалагани И. Л., Из истории..., с. 108—109 და „სია“.

Av. ლომის უხეში გამოსახულება მარჯვნივ, მის ზურგს უკან ამომავალი მზე („რანკ“), ირგვლივ წერტილოვანი რკალი.

Rv. პატარა ტოლმკლავა ჯვარი, მკლავების გადაკვეთის კუთხეებში წერტილები. ირგვლივ განლაგებულია სრულიად დამახინჯებული არაბული ზედწერილი (უთუოდ ქრისტიანული ლოცვა, როგორც ვახტანგ III დირჰემებზე). ყველაფერი ეს მოთავსებულია ხაზოვან კვადრატში, რომელსაც გარშემო რკალი აქვს შემოვლებული. გარეთა სეგმენტებში დამახინჯებული თარიღი⁶⁴.

ამ ჯგუფის მონეტათა მოჭრის ვითარება ჩვენ შემდეგნაირად წარმოგვიდგება: სპილენძის მონეტა ჯვრის გამოსახულებითა და სომხური წარწერით შეიძლებოდა მოჭრილიყო უმაღლეს ქართულ-ჰულაგუიდური დირჰემის გამოშვების შემდეგ (XIII ს. 80-იანი წლები), ხოლო მეორე ტიპი „რანკ“ — უკვე ვახტანგ III დირჰემის მოჭრის შემდეგ (1298 წლის შემდეგ). თითქმის ყველა ცნობილი ამგვარი ფელსის პოვნა დმანისში გვაფიქრებინებს, რომ ისინი შეიძლებოდა მოჭრილიყო დიდ სავაჭრო ქალაქ დმანისში, სადაც სომხური მოსახლეობაც იყო⁶⁵.

ყაზან ჰულაგუიდის მიერ XIII ს. მიწურულში ჩატარებულმა ფულის რეფორმამ ძირფესვიანად შეცვალა მონღოლური სახელმწიფოს სამონეტო სისტემა და საქართველოშიც იწყება უნიფიცირებული, საერთო-ჰულაგუიდური ტიპის ვერცხლისა და სპილენძის მოჭრა.

ვ) ჰულაგუიდების მონეტები:

დმანისის კოლექციაში არის საერთო ჰულაგუიდური ტიპის მონეტების საკმაოდ დიდი ჯგუფი (როგორც ვერცხლი, ისე სპილენძი). ერთი ნაწილი იმდენად არის გაცვეთილი, რომ ხერხდება მისი მხოლოდ სუმატული განსაზღვრა. მაგრამ ყველა ვერცხლის მონეტა XIV ს. ჰულაგუიდების — აბუ-საიდისა და სულეიმანის სახელით მოჭრილი, თბილისის ზარაფხანიდან არის გამოსული (იხ. სია).

აქ ბოლოვდება დმანისში ნაპოვნი ნუმისმატიკური მასალის უწყვეტი ქრონოლოგიური ჯაჭვი. მისგან სრულიად განცალკევებულია XVIII ს. თურქული და სპარსული მონეტები, რაც თვალნათლივ მიგვანიშნებს ქ. დმანისის ისტორიული განვითარების გზაზე.

თურქულებიდან აქ ნაპოვნია ერთი თბილური ონლიყი და მცირე ნომინალები — „აყჩე“.

სპარსული სპილენძის მონეტებიდან (ლომის, სპილოს, მზის გამოსახულებით) ყველა XVII—XVIII სს. მიეკუთვნება და მხოლოდ ერთი, ვერცხლისა, (სულეიმან I სეფიანისა) მოჭრილია ჰ. 1089 წ. (1678-79 წწ.).

დმანური კოლექციის დიდი მასიდან 62 ცალის განსაზღვრა ვერ მოხერხდა მათი სრული გაცვეთილობის გამო.

ჩვენ მიერ განხილულ მონეტებში ყურადღებას იპყრობს სპილენძის ორი ფული („გ“ № 6936, 6937). პირველი მათგანი ბიზანტიურია და ეკუთვნის ბასილ II — კონსტანტინე VIII (ერთობლივ), თარიღდება X—XI სს.⁶⁶. მეორე ცალი მეტად გაცვეთილია და შერჩენილი აქვს მხოლოდ ნიშანი→, რაც

64 Пахомов Е. А. О нескольких..., с. 155—156.

65 პროფ. დ. კაპანაძის ვარაუდით, ეს მონეტები შეიძლებოდა მოეჭრა პროვინცია „სომხეთის“ მმართველსა. იხ. ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1969, გვ. 102.

66 თ. აბრამიშვილი, მითით. ნაშრ., გვ. 94, № 349, ტაბ. XX; მისივე, საქარ-

მის აღმოსავლურ წარმოშობაზე მიგვანიშნებს. ორივეზე მოთავსებულია ერთ-

ნაირი დამლა

, რომელიც, ჩვეულებრივ, რუსუდან მეფის სპილენ-

ძისა და ვერცხლის ფულზე გვხვდება. მაგრამ უკანასკნელი ხანის აღმოჩენები გვიდასტურებენ, რომ მას იყენებდნენ არამართო ქართულ, არამედ არაქართულ ფულზეც, ბევრად უფრო ადრეულზე, ვიდრე რუსუდანის დრო იყო. როგორც ჩანს, სამეფო ხელისუფლება დადამტკიცებით აახლებდა და ბრუნვაში შეჰყავდა ადრინდელი, აქ დაღეჭილი უცხოური ფული (მაგრამ მხოლოდ „წესიერი ჭედისა“).

დმანისის კონცხი, რომელზედაც შუასაუკუნეებში გაშენდა დიდი ქალაქი, უხსოვარი დროიდან ყოფილა დასახლებული. არქეოლოგიურმა გათხრებმა ცხადყვეს, რომ აქ ბინადრობდა ქვედა პალეოლითის ადამიანი (რომლის ქვის იარაღებია აქ ნაპოვნი); ამას გარდა, ნაქალაქარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია ადრეპრინჯაოს (ძვ. წ. III ათასწლეული), გვიანპრინჯაო-რკინის ხანის კერამიკის მრავალრიცხოვანი ნიმუში.

დღეს უკვე დადგენილია, რომ წერილობითი წყაროებიდან დმანისის ისტორიას თვალი გაედევნება VI საუკუნიდან. სამოსახლოს უძველესი დროიდან აქ არსებობაზე, როგორც აღვნიშნეთ, არქეოლოგიური მონაცემებიც მიუთითებენ⁶⁷.

როგორც დ. მუსხელიშვილი აღნიშნავს, „506 წლისათვის ქართლში 33 საეპისკოპოსოა. რომელთაგან 24-ის სახელი შერყვნილი სახით დადასტურებულია ეპისტოლეთა წიგნში: მცხეთის..., დმანისის, ბოლნისის...“⁶⁸ ცხადია, რომ საეპისკოპოსოს არსებობა მრევლს გულისხმობდა და, მაშასადამე, დმანისი და მისი შემოგარენი უკვე ამ დროს მჭიდროდ იყო დასახლებული ქრისტიანული მოსახლეობით. ამაზე მეტყველებს აქ მიკვლეული სამაროვანი და V—VI სს. სტელები⁶⁹. ამავე დროს, არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ დმანისი, როგორც რუსთავი და ბოლნისი, უკვე V—VI სს. იქცევა მნიშვნელოვან ქალაქური ტიპის სამოსახლოდ. რომ ეს ასეა, მიგვანიშნებენ აქ ნაპოვნი VI ს. სპილენძის ბიზანტიური მონეტები. როგორც ფეოდალური ქალაქი, დმანისი ყალიბდება X საუკუნეში. ადრეფეოდალური ხანის ეს უკანასკნელი (მესამე) პერიოდი საქართველოში აღინიშნა როგორც „ახალქალაქობის ხანა“, ხელოსნობის ცალკე დარგებისა და ვაჭრობის განვითარების დრო⁷⁰.

VIII—XI სს. დმანისში არაბთა ბატონობის ხანაა. შემდეგ მათ აქ თურქი-სელჩუკები შეენაცვლნენ. სწორედ ამ დროიდან მოდის აქაური მოსახლეობის ეროვნული სიჭრელე; ამავე დროს საფუძველი ეყრება წინა აზიასთან

თველოს მუზეუმის ქართულ და ბიზანტიურ მონეტებზე მოთავსებული დამლები, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XXII-B, 1961, გვ. 103—112.

⁶⁷ Куфтин Б. А., Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XIII-B, 1944, გვ. 121.

⁶⁸ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 222.

⁶⁹ ვ. ბოლქვაძე, ადრეული შუასაუკუნეების სამაროვანი დმანისის რაიონიდან, კრ. „ძეგლის მეგობარი“, № 66, თბ., 1981, გვ. 37—41.

⁷⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973, გვ. 23.

ფართო აღებ-მიცემობაში ჩაბმულ დიდი სახელოსნო-საეაქრო ცენტრის წარმოქმნას⁷¹.

X—XI სს. დმანისი და ქვემო ქართლი თბილისის ამირასა და ლორე-ტაშირის მეფეთა ბრძოლის საგანია, XI ს. კი დმანისი ისევ თბილისის ამირებს ეკუთვნის⁷².

დმანისის პირველი გამთხრელის ლ. მუსხელიშვილის აზრით, სპეციფიკური საქალაქო ცხოვრება დმანისში არაუადრეს X ს. იწყება (ამ დროს მატულობს ფულის ნაკადიც).

ბოლო დროს, ახალმშენებლობებთან დაკავშირებით, გათხრები წარმოებს დმანისის რაიონის სს. განთიადში, საფარლოში, სადაც ისწავლება გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლები. აქ ზედაპირულად ნაპოვნია ავგუსტე კეისრის რომაული დენარიც⁷³.

როგორც თავის დროზე აღინიშნა, დმანისი ტიპური მუსლიმანურ-ქრისტიანული ქალაქი იყო, რომლის აყვავების ხანა ემთხვევა საქართველოს ისტორიის ე. წ. კლასიკურ პერიოდს — XI-XIII საუკუნეებს. განსაკუთრებით მდიდარია იგი XIII ს., რასაც მოწმობს არამარტო ზარაფხანა და აქ ნაპოვნი მონეტები, არამედ ეპიგრაფიკული ძეგლები, კერამიკა და სხვ.⁷⁴

ამ მოკლე ისტორიული ექსკურსის შემდეგ მიუბრუნდეთ ნუმისმატიკურ მასალას.

დმანისის შემოგარენიდან პირველი მონეტები ანტიკური ხანისაა: ავგუსტეს რომაული დენარი (ძვ. წ. 37—14 ახ. წ.) შემთხვევით ნაპოვნი ზედაპირულად; პართული დრაქმა ოროდ II (57—37 ძვ. წ.) და რომის იმპერატორ დიოკლეთიანეს სპილენძის მონეტა⁷⁵. როგორც ზევით დავინახეთ, მათი აღმოჩენა დმანისის ტერიტორიაზე შემთხვევითი არ არის და, ალბათ, კანონზომიერიც. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამ ხანის ძეგლები ჯერ გათხრილი არ არის და ნუმისმატიკური მონაპოვრები შემთხვევითი და ზედაპირულია, მომავალში შესაძლოა უფრო მრავალრიცხოვანი და მეტყველი აღმოჩენების მოწმენიც გავხდეთ.

ამის შემდეგ მასალაში თითქმის სამსაუკუნოვანი ხარვეზია. აქ ნაპოვნი ყველაზე ადრეული ბიზანტიური ფული VI ს. თარიღდება (იუსტინე I და იუსტინე II). ეს გარემოება ეხმაურება ცნობებს, რომელთა თანახმად დმანისი ამ დროს მნიშვნელოვანი სამოსახლო და საეპისკოპოსო ცენტრია, VII ს. თარიღდება უადრესი არქიტექტურული ძეგლიც — დმანისის სიონი⁷⁶.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ერთადერთი სასანური მონეტა ვარაპრან I-ისა (274—276) ნაპოვნია დმანისის რაიონის ს. განთიადში⁷⁷. სულ ბოლო დრომდე ცნობილი იყო ერთეული შემთხვევა ქვემო ქართლში სასანური ფულის აღმოჩენისა⁷⁸. 1975 წ. ბოლნისის მცხოვრებმა საქართველოს სახ. მუზეუმში მოიტანა 29 სასანური ვერცხლის მონეტა პეროზისა (459—484 წწ.),

71 ნარკვევები..., II, გვ. 553.

72 ნარკვევები, II, გვ. 490—491.

73 ცნობა მოგვაწოდა კ. კახიანმა.

74 ლ. მუსხელიშვილი, მითით. ნაშრ., გვ. 447—448.

75 ორი უკანასკნელის აღმოჩენის ადგილად მითითებულია „მაშავრის ხეობა“.

76 ლ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 222.

77 საქ. სახ. მუზ. „გ“, № 10383.

78 წალკის რაიონის ს. ავრანლო — ვარაპრან I (274—276), ამავე რ-ნის სოფ. სანთა — კავად I (488—531), მარნეულის რ-ნის ს. სიონი — ხოსრო I (531—579).

ნაპოვნი 1970 წ. ბოლნისის სასაფლაოსთან მიწის სამუშაოების დროს⁷⁹. ზევით მოტანილი ცნობები გვაფიქრებინებს, რომ დმანისში სასაფლაო ფულის უქონლობა შემთხვევითია; მით უფრო, რომ დღევანდელი დმანისისა და ბოლნისის რაიონების ტერიტორიაზე აღნუსხულია მრავალი ძეგლი, რომელზედაც ქრისტიანობის სიმბოლოს ჯვრის გვერდით მოთავსებულია მაზდეიზმის სიმბოლოც — წმინდა თავსაკრავიც. ასეთია ბოლნისის სიონის რელიეფები⁸⁰. ამავე რაიონებშია აღმოჩენილი V—VI სს სტელები და მათი ბაზისები, რომლებზედაც ერთმანეთის გვერდით აგრეთვე ჯვარი და წმინდა ბაფთებია გამოსახული⁸¹.

VII ს. მეორე ნახევრიდან ბიზანტიური ფული დმანისში ერთეულებით არის წარმოდგენილი, რაც მიუთითებს არაბობის ხანაში ამ მხარის იზოლაციაზე ბიზანტიური გავლენისაგან, რაც სრულიად კანონზომიერია არამარტო დმანისის, არამედ მთლიანად იმდროინდელი ქართლისათვის⁸².

როგორც აღვნიშნეთ, X ს. მეორე ნახევრიდან შეიმჩნევა ბიზანტიური სპილენძის ახალი, მძლავრი ნაკადი, როდესაც დმანისი ყალიბდება უკვე როგორც სპეციფიკური ფეოდალური ქალაქი — ყველა მისთვის დამახასიათებელი ნიშნით. თუ XII საუკუნემდე დმანისის ბაზრის მოთხოვნილება კმაყოფილდებოდა ბიზანტიური ფულით, საუკუნის დასაწყისიდან შემოდის „ვერცხლის კრიზისის“ დროინდელი „არაწყესიერი“ ჭედის ქართული ფული და თურქ-სელჩუკების სპილენძი⁸³. ქართული მონეტები დმანისში ჩნდება ჯერ ერთეულ ცალკეად (დემეტრე I, გიორგი III, თამარი), ხოლო შემდეგ (უკვე XIII ს. დასაწყისში) დიდ მასებად — თამარისა და მისი მეუღლის დავით სოსლანის სახელით მოჭრილი ფული, რომელიც, როგორც ჩანს, დაგროვების საგანიც კი გამხდარა. დმანისის ნაქალაქარზე რამდენიმე ასეთი „განძია“ ნაპოვნი (25—30 ც. თითოეულში), რაც უთუოდ ინტენსიური ფულადი ურთიერთობის მანიშნებელია.

თავისი განვითარებისა და სიძლიერის კულმინაციას ქალაქი, როგორც თავის დროზე აღნიშნავდა ლ. მუსხელიშვილი, აღწევს სწორედ XIII საუკუნეში (რაც აღინიშნება რუსთავსა და ჟინვალშიც). ამ დროს მეფე რუსუდანი თავისი სახელით დიდძალ ფულს ქრის; გარდა ამისა, დადამღვის მეშვეობით ათავისებს უცხო ფულსაც. ეს მონეტები დიდი რაოდენობით ჩვენს კოლექციაშიც არის წარმოდგენილი.

მონღოლთა შემოსევისა და საქართველოს მათი გავლენის ქვეშ მოქცევის შემდეგაც დმანისი განსაკუთრებულ მდგომარეობაში აღმოჩნდა. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ აქ გადმოვიდა მეფე რუსუდანი თავისი ამალით, აქედან მართავდა ქვეყანას, სანამ ორივე დავითი (მისი და გიორგი ლაშას ძენი) ყარაყორუმში მეფობის დამტკიცებას ელოდნენ. უფრო მეტიც, ამ ექსტრემალურ პოლიტიკურ ვითარებაში აქ ზარაფხანაც კი გაუხსნიათ, რომელშიც დავით

79 საქ. სახ. მუზ. „გ“, №№ 14316—14344, იხ. აბრამიშვილი Т. Я., Цоцелиа М. В., Клад сасанидских драхм из Болниси, сб. «Нумизматический сборник», Тбилиси, 1977, с. 150—158.

80 Чубинишвили Г. Н., Болниси, „ენიკის“ მოამბე, IX, თბ., 1940, ტაბ. V, სურ. 98, გვ. 166.

81 ვ. ჯაფარიძე, აღრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლში, თბ., 1982, გვ. 75, 82 და სხვ. ტაბ. XI, LXXVII₂.

82 Джалаганиа И. Л., Иноземная монета в денежном обращении Грузии V—XIII вв., Тбилиси, 1979, с. 133—134.

83 იქვე.

ნარინის (რუსუდანის ძის) სახელით ფული იჭრება (ბუნებრივია, სპილენძისა!). ეს ფაქტი ნათლად მიუთითებს დმანისის მნიშვნელობასა და მდგომარეობაზე ამ ეპოქაში. ქ. დმანისის მდგომარეობაზე მონღოლების ხანაში მიგვანიშნებს არამართო აქ ნაპოვნი ნუმისმატიკური მასალა, არამედ წყაროთა ცნობებიც, რომელთა თანახმად, ათაბაგ სადუნ მანკაბერდელს მონღოლებისათვის გადახდილი თანხის სანაცვლოდ დემეტრე II-ისათვის ქ. დმანისი მოუთხოვია⁸⁴.

პირდაპირი ცნობები დმანისის ზარაფხანის არსებობისა მომდევნო ხანაში ჩვენ არ გავაჩნია, მაგრამ შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი, რომ XIII ს. 80-იან წლებში დმანისის ზარაფხანაში შეიძლებოდა მოჭრილიყო მონეტები ტომკლავა ჯვრის გამოსახულებით და სომხური წარწერით, რომელთა ყველა ცნობილი ცალი სწორედ დმანისშია ნაპოვნი (იხ. ზევით).

ქ. დმანისის ფულადი მიმოქცევის განხილვისას არ შეიძლება ჩვენი ყურადღება არ მიეპყრო ვერცხლის ფულის თითქმის სრულ უქონლობას. თუ ეს ადვილად აიხსნება „ვერცხლის კრიზისის“ ხანისათვის, სრულიად გაუგებარია იგი XIII ს. მეორე ნახევრისათვის, როდესაც მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში და თვით მეზობელი სომხეთის ტერიტორიაზე ფართოდ მიმოიქცევა თბილურ-მონღოლური ვერცხლი; ეს მომენტი მით უფრო დამაფიქრებელია, რომ მათი შესატყვისი სპილენძი დმანისში არის ნაპოვნი (მანგუ-ყაანის, ყაანურები), ე. ი. დმანისიც ჩართულია იმდროინდელ ფულადი მიმოქცევის ორბიტაში. ეს ფაქტი მით უფრო აუხსნელია, რადგანაც ამ დროს ჩვენ მოგვეპოვება მრავალფეროვანი და მდიდარი განათხარი მასალა, რომელიც ნათლად მიგვანიშნებს დმანისის სავაჭრო-ეკონომიკურ კავშირებზე სხვადასხვა ქვეყნებთან — ეს არის უპირველესად ყოვლისა XII, XIII, XIV სს. იმპორტული კერამიკა, სპარსული ფაიანსის უძვირფასესი ნიმუშები, ცნობილი კერამიკული ცენტრების პროდუქცია (რეი, ქაშანი, სულთანაბადი), ჩინური კერამიკის ნიმუშები (სელადონი, ფაიფური)⁸⁵. ამ მასალის შესასყიდად, ცხადია სპილენძის ფული არ გამოდგებოდა და მიმოქცევაში ვერცხლი და ალბათ ოქროც იქნებოდა. სწორედ ამ ხანებში უინვალში განძებად არის მოძალებული XIII ს. მეორე ნახევრის თბილურ-მონღოლური ფული⁸⁶, ხოლო დედოფალ რუსუდანისა და რუმის სელჩუკების დრამები აკლდამებშიც კი არის ნაპოვნი⁸⁷.

ქალაქის ინტენსიურ ცხოვრებას, ნუმისმატიკური მასალის მიხედვით, თვალი გაედევნება XIV ს. პირველ ნახევარშიც — აქ მიმოიქცეოდა მონღოლი-პულაგუიდების მონეტებიც (ესეც ძირითადად სპილენძისა!). ამის შემდეგ მონეტათა ქრონოლოგიური ჯაჭვი წყდება, რაც ასახავს თვით საქალაქო ცხოვრების დაკნინებასაც. ერთგვარი გამოცოცხლება შეიმჩნევა XVII—XVIII სს. (თბილურ-ანონიმური საქალაქო სპილენძი, თურქული აყჩები, ქართველ მეფეთა — ბაქარი, სვიმონი — ფული).

ამგვარად, დმანისის გათხრისას და მის შემოგარენში ნაპოვნმა მონეტებმა საშუალება მოგვცა თვალი გავედევნებინა ჯერ სამოსახლოს და შემდეგ ქალაქის ისტორიისათვის უძველესი დროიდან ვიდრე XVIII საუკუნემდე.

⁸⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1949, გვ. 225.

⁸⁵ ვ. ჯაფარიძე, კერამიკული წარმოება XI—XIII სს. საქართველოში (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით), თბილი VII, გვ. 48—53, ტაბ. LXII—LXIV, თბ., 1956; ნ. მაიაშვილი, ფაიანსი შუა საუკუნეთა საქართველოში, თბ., 1976; შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, ტ. II, გვ. 111, თბ., 1983.

⁸⁶ ირ. ჯალაღანია, XIII საუკ. მეორე ნახევრის მონღოლური ფულის განძი უინვალის „ხერთვისიდან“, კრ. „უინვალი“, I, გვ. 167—180, თბ., 1983.

⁸⁷ Д ж а л а г а н и я И. Л., Иноземная монета...

დმანისის ექსპედიციის ნუმიზმატიკური მონაპოვარი

№№ რიგზე	საველე ან ფონდის №№	მონეტის განსაზღვრა	ლითონი	წონა	მოჭრის თ რილი	დამლა ან მოჭრის ადგილი	შენიშვნა
1	2	3	4	5	6	7	8
1	გ 6798	დემეტრე I (1125—1156)	Æ	2,85	—	—	Пах. *ტაბ. VI. № 88
2	დმ 72,227	გიორგი III (1156—1184)	"	1,93	—	არაწეს. ჭედის	" გვ. 87, № 48
3	გ 6799	" "	"	5,75	—	"	" ტაბ. VI, № 96
4	გ 6825	" "	"	4,8	—	"	" " № 100
5	დმ 78,4	" "	"	3,4	ქორ. 394-1174	—	" " VII, № 110
6	დმ 78,12	" "	"	3,8	"	—	" ტაბ. VI, № 107, 108
7	03:1—73—37	თ.მარი (1184—1213)	"	2,57	გაცვეთილი	—	" გვ. 99, № 56
8	გ 13040	" "	"	8,93	"	დამლაიანი**	"
9	დმ 78 საჯ. 5	" "	"	7,6	გაცვეთილ	—	—
10	გ. 6800	თრ ღთ (თამარი და დავითი)	"	4,27	უქორონიკონო	—	Пах. " გვ. 104, № 61
11	გ. 6801	" "	"	4,65	"	გაცვეთილი	" "
12	გ 11995	" "	"	7,72	"	დამლაიანი	" "
13	გ. 11926	" "	"	6,08	"	—	ნაპოვნი განძად 1967 წ.
14	11927	" "	"	6,87	ქორონიკ. 420	—	"
15	11928	" "	"	7,8	"	"	"
16	11929	" "	"	6,31	"	"	"
17	11930	" "	"	6,8	"	"	"
18	11931	" "	"	8,22	"	"	"
19	11932	" "	"	5,3	"	"	"
20	11933	" "	"	8,44	"	"	"
21	11934	" "	"	5,52	"	"	"
22	11935	" "	"	7,54	"	"	"
23	11936	" "	"	5,02	"	"	"
24	11937	" "	"	4,74	"	"	"
25	11938	" "	"	5,8	"	"	"
26	11939	" "	"	6,42	"	"	"
27	11940	" "	"	6,00	"	"	"
28	11941	" "	"	5,05	უქორონიკონო	"	"
29	13058	" "	"	4,5	"	"	ტაბა Пах. გვ. 104 № 61
30	დმ 71,108	" "	"	7,18	"	"	"
31	12051	" "	"	6,35	ქორ. 420	"	"ნაპოვნი" განძად 1964 წ.
32	12052	" "	"	8,23	"	"	"
33	12053	" "	"	6,88	"	"	"
34	12054	" "	"	7,12	"	"	"
35	12055	" "	"	8,17	"	"	"
36	12056	" "	"	6,65	"	"	"
37	12057	" "	"	7,07	"	"	"
38	12058	" "	"	6,51	"	"	"
39	12059	" "	"	8,65	"	"	"
40	12060	" "	"	6,12	"	"	"
41	12061	" "	"	6,55	"	"	"
42	12062	" "	"	7,63	"	"	"
43	12063	" "	"	8,02	"	"	"

* Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, ч. I, СПб, 1910.

** ტექნიკური სირთულეების გამო ვერ მოხერხდა დამლების ანაბეჭდების მოთავსება.

1	2	3	4	5	6	7	8
44	12064	თ-რ ღ-თ (თამარი) და დავითი)	აქ	6,23	ქორონიკ. 420	დამლაზნი	ნაპოვნა განძღ 1964 წ.
45	12065	" "	"	6,6	"	"	"
46	12926	" "	"	6,13	"	"	ნაპოვნა განძღ 1968 წ.
47	12927	" "	"	9,75	"	"	" "
48	12928	" "	"	5,98	"	"	" "
49	12929	" "	"	7,27	"	"	" "
50	12930	" "	"	6,07	"	"	" "
51	12931	" "	"	7,13	"	"	" "
52	12932	" "	"	6,37	"	"	" "
53	12933	" "	"	4,75	"	"	" "
54	12934	" "	"	5,69	"	"	" "
55	12935	" "	"	6,02	"	"	" "
56	12936	" "	"	4,47	"	"	" "
57	12937	" "	"	4,52	"	"	" "
58	12938	" "	"	8,25	"	"	" "
59	12939	" "	"	5,95	"	"	" "
60	12940	" "	"	5,62	"	"	" "
61	12941	" "	"	5,31	"	"	" "
62	12942	" "	"	7,25	"	"	" "
63	03:2— 73:13	" "	"	5,86	"	"	ნაპოვნა განძღ 1973 წ.
64	"	" "	"	7,15	"	"	" "
65	"	" "	"	6,7	"	"	" "
66	"	" "	"	8,34	"	"	" "
67	"	" "	"	9,03	"	"	" "
68	"	" "	"	7,08	"	"	" "
69	"	" "	"	5,8	"	"	" "
70	"	" "	"	8,02	"	"	" "
71	"	" "	"	7,27	"	"	" "
72	"	" "	"	8,4	"	"	" "
73	"	" "	"	8,2	"	"	" "
74	"	" "	"	7,3	"	"	" "
75	"	" "	"	7,02	"	"	" "
76	"	" "	"	9,03	"	"	" "
77	"	" "	"	6,52	"	"	" "
78	"	" "	"	6,20	"	"	" "
79	"	" "	"	7,09	"	"	" "
80	"	" "	"	8,43	"	"	" "
81	"	" "	"	8,02	"	"	" "
82	"	" "	"	9,10	"	"	" "
83	"	" "	"	7,9	"	"	" "
84	"	" "	"	6,45	"	"	" "
85	"	" "	"	6,35	"	"	" "
86	"	" "	"	8,9	"	"	" "
87	"	" "	"	5,7	"	"	" "
88	"	" "	"	5,38	"	"	" "
89	"	" "	"	7,01	"	"	" "
90	"	" "	"	5,6	"	"	" "
91	"	" "	"	6,2	"	"	" "
92	"	" "	"	6,93	"	"	" "
93	"	" "	"	8,7	"	"	" "
94	"	" "	"	6,95	"	"	" "
95	"	" "	"	8,2	"	"	" "
96	12840	" "	"	1,74	"	"	" "
97	12908	" "	"	3,83	"	"	" "
98	12911	" "	"	8,24	"	"	" "
99	12921	" "	"	6,54	"	"	" "
100	12924	" "	"	6,15	"	"	" "
101	6802	" "	"	5,98	"	"	" "
102	6803	" "	"	8,26	"	"	" "
103	6804	" "	"	7,25	"	"	" "
104	6805	" "	"	6,82	"	"	" "

1	2	3	4	5	6	7	8
105	6806	თ-რ ღ-თ (თამარ და დავით)	Æ	7,10	ქორ. 420	დამლიანი	—
106	6807	" "	"	6,77	"	"	
107	6808	" "	"	7,4	"	უღამლო	
108	6809	" "	"	6,10	"	დამლიანი	
109	6810	" "	"	5,35	"	"	
110	6811	" "	"	8,12	"	"	
111	6812	" "	"	6,38	"	"	
112	6813	" "	"	5,32	"	"	
113	6814	" "	"	6,15	"	"	
114	6815	" "	"	5,15	"	—	
115	6816	" "	"	8,75	"	დამლიანი	გაცვეთილი
116	6817	" "	"	7,4	"	"	
117	6818	" "	"	5,92	"	—	გაცვეთილი
118	6819	" "	"	4,27	"	დამლიანი	
119	6820	" "	"	5,67	"	"	
120	6821	" "	"	8,43	"	"	
121	6822	" "	"	6,7	"	"	
122	6823	" "	"	9,25	"	უღამლო	
123	6824	" "	"	7,5	"	დამლიანი	
124	ღმ 71, № 95	" "	"	9,01	"	"	
125	ღმ 71, № 103	" "	"	4,82	"	უღამლო	
126	ღმ 71, № 104	" "	"	5,0	"	დამლიანი	
127	ღმ 72, 229	" "	"	4,89	"	უღამლო	
128	ღმ 72, 229	" "	"	7,22	"	დამლიანი	
129	ღმ 72, 232	" "	"	5,75	"	"	
130	ღმ 72, 238	" "	"	7,48	"	"	
131	03:1— 73:33	" "	"	6,75	"	"	
132	03:11— 73:34	" "	"	6,13	"	"	
133	03:1—73: 35	" "	"	3,65	"	გაცვეთილი	
134	11967	" "	"	9,17	"	დამლიანი	
135	11968	" "	"	3,01	"	უღამლო	
136	11975	" "	"	5,6	"	"	
137	11976	" "	"	7,5	"	დამლიანი	
138	11983	" "	"	5,13	"	"	
139	11984	" "	"	4,88	"	არ ჩანს	
140	11985	" "	"	6,05	"	დამლიანი	
141	11994	" "	"	7,4	"	"	
142	11996	" "	"	6,61	"	"	
143	11997	" "	"	8,9	"	"	
144	11998	" "	"	5,7	"	"	
145	11999	" "	"	7,33	"	"	
146	12002	" "	"	5,20	"	"	
147	12014	" "	"	4,22	"	უღამლო	
148	12017	" "	"	4,93	"	დამლიანი	
149	12018	" "	"	6,67	"	"	
150	12019	" "	"	4,2	"	დამლიანი	
151	12024	" "	"	5,09	"	"	
152	12031	" "	"	8,15	"	"	
153	11570	" "	"	5,18	"	"	
154	12095	" "	"	4,65	"	"	
155	12835	" "	"	5,13	"	"	
156	12842	" "	"	6,57	"	"	
157	12847	" "	"	7,15	"	"	
158	12856	" "	"	6,58	"	უღამლო	

1	2	3	4	5	6	7	8
159	12857	თრ ღთ (თამარ და დავით)	Æ	5,63	ქორ. 420	დამლიანი	
160	12860	" "	"	6,6	"	უღამლო	
161	12870	" "	"	9,27	"	დამლიანი	
162	12875	" "	"	4,7	"	—	
163	12881	" "	"	6,43	"	დამლიანი	
164	12946	" "	"	6,72	"	უღამლო	
165	12961	" "	"	5,67	"	დამლიანი	
166	12966	" "	"	4,89	"	"	
167	12980	" "	"	5,47	"	"	
168	12984	" "	"	5,98	"	"	
169	12986	" "	"	5,99	"	უღამლო	
170	12994	" "	"	4,43	"	დამლიანი	
171	13001	" "	"	6,33	"	"	
172	13003	" "	"	5,4	"	"	
173	13004	" "	"	9,15	"	"	
174	13014	" "	"	7,09	"	"	
175	13042	" "	"	3,96	"	უღამლო	
176	13045	" "	"	6,37	"	უღამლო	
177	13046	" "	"	6,02	"	დამლიანი	
178	03:1—74: 10	" "	"	4,8	"	"	
179	03:1—74: 11	" "	"	5,38	"	"	
180	03:1—74: 15	" "	"	6,4	"	"	
181	03:1—75: 133	" "	"	3,3	"	"	
182	03:1—75: 112	" "	"	7,5	"	"	
183	03:1—75: 113	" "	"	7,06	"	"	
184	03:1—75: 125	" "	"	5,85	"	"	
185	03:1—75: 135	" "	"	5,08	"	"	
186	03:1—75: 137	" "	"	5,17	"	"	
187	03:1—75: 142	" "	"	6,17	"	"	
188	03:1—76: 163	" "	"	6,8	"	უღამლო	
189	03:4—76: 170	" "	"	6,38	"	დამლიანი	
190	03:2—76: 43	" "	"	6,68	"	"	
191	03:1—76: 107 ²	" "	"	6,14	"	"	
192	03:3—76: 152	" "	"	9,52	"	"	
193	03:3—76: 152	" "	"	6,9	"	"	
194	03:4—76: 157	" "	"	4,6 ⁵	"	"	
195	03:4—76: 169	" "	"	5,45	"	"	
196	ღმ 77, 137	" "	"	5,8	"	"	
197	ღმ 77, 136	" "	"	2,42	(ნახევ. მონ.)	ძალიან გაცვეთილი	
198	ღმ 77, 141	" "	"	5,5	"	დამლიანი	
199	ღმ 78, 17	" "	"	5,25	"	უღამლო	
200	ღმ 78, 10	" "	"	7,82	"	დამლიანი	
201	6826	გიორგი IV ლაშა (1213—1222)	"	3,8	"		

1	2	3	4	5	6	7	8
202	13034	გიორგი IV ლაშა (1213—1245)	Æ	6,00	(ნახევ. მონ.)	დამლიანი	Пах. გვ. 104 № 65
203	6828	რუსულდანი (1222— 1245)	"	2,3	—	დამლიანი	Пах. გვ. 116 № 66
204	6829	" "	"	4,5	—	"	" "
205	6830	" "	"	5,2	—	უდამლო	" — "
206	6831	" "	"	4,85	—	"	—
207	6832	" "	"	5,0	ქორ. 447	"	
208	6833	" "	"	4,67	"	"	
209	6834	" "	"	4,73	"	გაცვეთილი	
210	6835	" "	"	4,35	"	უდამლო	
211	6836	" "	"	2,98	"	"	
212	6837	" "	"	5,54	"	"	
213	6838	" "	"	2,99	"	—	
214	6839	" "	"	4,42	—	დამლიანი	
215	6840	" "	"	4,46	ქორ. 447	უდამლო	
216	6841	" "	"	4,98	"	"	
217	6842	" "	"	4,97	"	"	
218	6843	" "	"	4,67	"	"	
219	6844	" "	"	5,27	"	"	
220	6845	" "	"	6,69	"	"	
221	6846	" "	"	3,85	"	"	
222	6847	" "	"	8,67	—	დამახ. ზედწ.	იმდროინდელი სიყალბე
223	6848	" "	"	5,65	—	უდამლო	
224	6849	" "	"	6,47	—	—	
225	6850	" "	"	5,52	—	"	
226	6851	" "	"	5,28	—	დამლიანი	
227	6852	" "	"	3,57	—	უდამლო	
228	6853	" "	"	5,42	—	"	
229	6854	" "	"	7,23	—	"	
230	6855	" "	"	3,58	—	დამლიანი	
231	6856	" "	"	3,54	—	უდამლო	
232	6857	" "	"	5,2	—	"	
233	6858	" "	"	5,85	—	"	
234	6859	" "	"	7,85	—	"	
235	6860	" "	"	6,3	—	"	
236	6861	" "	"	3,7	ქორ. 447	დამლიანი	
237	6862	" "	"	5,85	"	"	
238	6863	" "	"	4,7	"	უდამლო	
239	6864	" "	"	4,27	"	"	
240	6865	" "	"	4,66	"	"	
241	6866	" "	"	7,2	"	"	
242	6867	" "	"	4,23	"	"	
243	6868	" "	"	3,2	"	"	
244	6869	" "	"	5,24	—	დამლიანი	გადაქედლია
245	6870	" "	"	3,6	—	"	
246	6871	" "	"	3,04	—	"	
247	6872	" "	"	7,2	ქორ. 447	"	ნამსხვრევები
248	6873	" "	"	4,6	"	უდამლო	
249	6874	" "	"	4,0	—	"	
250	6875	" "	"	4,47	—	"	
251	6876	" "	"	3,87	—	დამლიანი	
252	6877	" "	"	4,15	—	უდამლო	
253	6879	" "	"	3,62	—	"	
254	6880	" "	"	3,8	—	დამლიანი	
255	6881	" "	"	3,12	"	უდამლო	გადაქედლი
256	6882	" "	"	4,75	"	"	
257	6883	" "	"	5,61	—	დამლიანი	
258	6884	" "	"	4,76	—	უდამლო	
259	6885	" "	"	6,67	ქორ. 447	"	
260	6886	" "	"	4,42	"	"	
261	6887	" "	"	5,72	"	"	
262	6888	" "	"	4,63	"	"	
263	6889	" "	"	5,9	"	"	
264	6890	" "	"	4,12	"	"	
265	6891	" "	"				

1	2	3	4	5	6	7	8
266	6892	რუსუდანი (1222—1245)	Æ	10,6	ქორ. 447	უღამლო	გაღაქედოლო
267	6893	" "	"	3,18	"	"	
268	6894	" "	"	4,14	"	"	
269	6895	" "	"	2,2	"	"	
270	6896	" "	"	3,78	"	"	
271	6897	" "	"	6,10	"	"	
272	6898	" "	"	3,83	"	"	
273	6899	" "	"	3,59	—	"	
274	6900	" "	"	5,39	—	"	
275	6901	" "	"	3,88	—	უღამლო	
276	6902	" "	"	5,68		"	
277	6903	" "	"	4,7		"	გაღაქედოლოა
278	6904	" "	"	7,22		"	
279	6905	" "	"	4,57		"	
280	6906	" "	"	5,68	ქორ. 447	"	
281	6907	" "	"	3,47	—	"	
282	6908	" "	"	5,37	—	"	
283	6909	" "	"	5,35	—	"	
284	6910	" "	"	5,47	—	"	
285	6911	" "	"	4,8		ღამლიანი	
286	6912	" "	"	2,85		უღამლო	
287	6913	" "	"	6,62		"	
288	6914	" "	"	4,35		"	
289	6915	" "	"	9,14		"	
290	6916	" "	"	6,8		"	
291	6917	" "	"	3,15		"	
292	6918	" "	"	4,19		"	
293	6919	" "	"	2,35		"	
294	6920	" "	"	4,77		"	
295	6921	" "	"	1,54		"	ძალიან გაცვეთილი
296	6922	" "	"	5,82		"	
297	6923	" "	"	2,5		"	
298	6924	" "	"	5,75		"	
299	6925	" "	"	8,17		"	
300	6926	" "	"	4,17		"	
301	6927	" "	"	3,99		"	
302	6928	" "	"	3,67	ქორ. 447	"	
303	6929	" "	"	6,15	"	"	
304	6930	" "	"	3,77	"	"	
305	6931	" "	"	6,36	"	"	
306	6932	" "	"	5,2	"	"	
307	6933	" "	"	4,28	"	"	
308	6934	" "	"	5,35	"	"	
309	6935	" "	"	4,95	"	"	
310	11972	" "	"	7,88		"	
311	11973	" "	"	3,73		"	
312	11974	" "	"	3,9		"	
313	11977	" "	"	2,4		"	
314	11980	" "	"	6,45		"	
315	11986	" "	"	6,65		"	
316	12004	" "	"	2,7		ღამლიანი	
317	12006	" "	"	5,8		უღამლო	
318	12007	" "	"	2,15		"	
319	12008	" "	"	3,49		"	
320	12010	" "	"	1,75		"	
321	12012	" "	"	10,08		უღამლო	
322	12015	" "	"	4,23		"	
323	11989	" "	"	4,61		"	
324	11990	" "	"	5,4		ღამლიანი	
325	11991	" "	"	4,9		უღამლო	
326	11992	" "	"	6,32		უღამლო	
327	12020	" "	"	6,3		"	
328	12030	" "	"	4,37		"	

1	2	3	4	5	6	7	8
329	12036	რუსუდანი (1222— 1245)	Æ	4,74		უდამლო	
330	12037	" "	"	7,37		"	
331	12052	" "	"	5,51		"	
332	11564	" "	"	5,61		"	
333	11567	" "	"	5,84		"	
334	11571	" "	"	2,07		დამლიანი	
335	12049	" "	"	0,30			მთლად გათხელებული ფირფიტა
336	12069	" "	"	8,19		უდამლო	
337	12072	" "	"	7,13		უდამლო	
338	12075	" "	"	5,4		ორ ნატე- ხად	
339	12087	" "	"	4,24		დამლიანი	
340	12089	" "	"	8,08		უდამლო	
341	12091	" "	"	4,06		"	
342	12146	" "	"	2,92	—	—	გადაკედლილია
343	12808	" "	"	5,55	—	უდამლო	Пах. გვ. 116 № 61
344	12831	" "	"	4,21	—	"	
345	12832	" "	"	3,46		"	
346	12833	" "	"	4,21	—	"	
347	12836	" "	"	3,86		"	
348	12837	" "	"	2,62		"	
349	12839	" "	"	4,29		—	
350	12841	" "	"	3,55		დამლიანი	
351	12844	" "	"	3,55		უდამლო	
352	12845	" "	"	7,27		"	
353	12850	" "	"	3,71		დამლიანი	
354	12852	" "	"	4,28		"	
355	12855	" "	"	5,97		უდამლო	
356	12858	" "	"	4,13		"	
357	12859	" "	"	7,33		"	
358	12864	" "	"	4,76		"	
359	12865	" "	"	5,07		"	
360	12866	" "	"	5,38		დამლიანი	
361	12867	" "	"	3,33		უდამლო	
362	12868	" "	"	5,4		"	
363	12871	" "	"	4,07		"	
364	12876	" "	"	7,83		"	
365	12877	" "	"	5,85		"	
366	12884	" "	"	7,81		"	
367	12885	" "	"	4,86		უდამლო	
368	12891	" "	"	6,82		"	
369	12896	" "	"	3,86		"	
370	12897	" "	"	3,34		"	
371	12900	" "	"	5,9		"	
372	12903	" "	"	4,36	—	უდამლო	Пах. გვ. 116 № 66
373	12914	" "	"	6,6		"	
374	12915	" "	"	5,37		დამლიანი	
375	12917	" "	"	4,34		უდამლო	
376	12919	" "	"	3,61		უდამლო	
377	12920	" "	"	3,88		"	
378	12947	" "	"	2,9		დამლიანი	
379	12948	" "	"	2,14		"	
380	12949	" "	"	4,47		უდამლო	
381	12950	" "	"	5,12		"	
382	12951	" "	"	2,71		"	
383	12957	" "	"	3,35		"	
384	12959	" "	"	5,57		"	
385	12963	" "	"	4,27		"	
386	12955	" "	"	5,97		"	
387	12968	" "	"	2,59		"	
388	12969	" "	"	4,7		"	
389	12970	" "	"	4,58		"	
390	12971	" "	"	3,28		"	
391	12973	" "	"	7,09		"	
392	12975	" "	"	7,65		უდამლო	

1	2	3	4	5	6	7	8
393	12981	რუსეთი (1222— 124 5	Æ	4, 12		უღამლო	
394	12992	" "	"	4, 07		დამლიანი	
395	12997	" "	"	3, 38		უღამლო	
396	13000	" "	"	2, 82		დამლიანი	
397	13002	" "	"	3, 29		უღამლო	
398	13005	" "	"	4, 95		დამლიანი	
399	13006	" "	"	4, 17		უღამლო	
400	13011	" "	"	6, 82		"	
401	13015	" "	"	2, 54		"	
402	13016	" "	"	4, 52		"	
403	13017	" "	"	3, 5		უღამლო	Пак. გვ. 116 № 66
404	13026	" "	"	5, 4		"	
405	13028	" "	"	7, 33		"	
406	13029	" "	"	6, 93		"	
407	13041	" "	"	2, 99		"	
408	13047	" "	"	6, 44		"	
409	13048	" "	"	5, 95		"	
410	13050	" "	"	3, 34		"	
411	13051	" "	"	2, 23		"	
412	13052	" "	"	6, 43		"	
413	13054	" "	"	4, 45		"	
414	13055	" "	"	4, 14		"	
415	13057	" "	"	3, 47		"	
416	13061	" "	"	5, 17		დამლიანი	
417	13062	" "	"	3, 47		უღამლო	გადაკედილი
418	13064	" "	"	3, 35		"	
419	დმ 71, 94	" "	"	4, 4		უღამლო	
420	" 96	" "	"	4, 25		"	
421	" 97	" "	"	4, 13		დამლიანი	
422	" 102	" "	"	4, 7		უღამლო	ძალიან გაცვეთილი
423	" 105	" "	"	3, 55		"	
424	" 106	" "	"	2, 63		დამლიანი	
425	" 107	" "	"	4, 3		უღამლო	
426	" 109	" "	"	4, 03		"	
427	დმ 72, 119	" "	"	3, 10		"	
428	" 216	" "	"	3, 45		დამლიანი	
429	დმ 72, 225	" "	"	6, 6		დამლიანი	
430	" 227	" "	"	3, 98		"	
431	" 231	" "	"	3, 72		"	
432	" 234	" "	"	5, 67		"	
433	" 245	" "	"	3, 9		"	
434	" 246	" "	"	6, 10		"	
435	დმ 73, 38	" "	"	5, 12		"	Пак. გვ. 116 № 66
436	" 44	" "	"	3, 76		უღამლო	
437	დმ 74, 1	" "	"	4, 6		"	
438	" , 2	" "	"	3, 93		"	
439	" , 3	" "	"	2, 12		"	
440	" 4	" "	"	2, 3		"	
441	" 5	" "	"	5, 5		"	
442	" 7	" "	"	4, 62		"	
443	" 12	" "	"	5, 4		"	
444	დმ 75, 4	" "	"	6, 37		"	
445	" 105	" "	"	3, 28		"	
446	" 106	" "	"	4, 68		"	
447	" 108	" "	"	4, 00		"	
448	" 114	" "	"	4, 2		დამლიანი	
449	" 115	" "	"	6, 04		უღამლო	მთლად გაცვეთილი
450	" 116	" "	"	4, 97		"	
451	" 117	" "	"	4, 3		დამლიანი	
452	" 121	" "	"	4, 45		უღამლო	
453	" 126	" "	"	8, 18		"	
454	დმ 76, 128	" "	"	5, 17		დამლიანი	
455	" 129	" "	"	7, 97		უღამლო	
456	" 130	" "	"	3, 85		"	
457	" 131	" "	"	8, 45		"	
458	" 134	" "	"	5, 35		"	

1	2	3	4	5	6	7	8
459	ღმ 75,136	რუსულანი (1222—1245)	Æ	6,61		ღამლიანი	
460	" 138	" "	"	4,66		—	
461	" 144	" "	"	5,58		—	
462	" 163	" "	"	5,4		—	ძალიან გაცვეთილია
463	" 162	" "	"	2,2			
464	ღმ 76,44	" "	"	4,25		უღამლო	
465	" 45	" "	"	4,43		ღამლიანი	
466	" 79	" "	"	3,8		უღამლო	
467	" 80	" "	"	4,05		"	ნატეხი
468	" 85	" "	"	2,13			
469	" 106	" "	"	3,75		უღამლო	
470	" 107	" "	"	5,18		"	
471	" 107	" "	"	3,45		ღამლიანი	
472	" 108 ²	" "	"	4,15		უღამლო	
473	" 109	" "	"	5,76		"	
474	" 160	" "	"	4,88		"	
475	" 166	" "	"	1,7		ღამლიანი	
476	" 167	" "	"	6,55		"	
477	" 171	" "	"	3,85		უღამლო	
478	" 172	" "	"	3,10		"	
479	" 173	" "	"	3,35		"	
480	ღმ 77,134	" "	"	5,15		უღამლო	
481	" 135	" "	"	6,18		"	
482	" 139	" "	"	5,1		"	
483	" 143	" "	"	4,42		"	
484	ღმ 78,2	" "	"	3,46		"	
485	" 3	" "	"	2,75		"	
486	" 6	" "	"	3,56		"	
487	" 11	" "	"	2,24		"	
488	" 16	" "	"	2,39		"	
489	6938	ღვეთ ნარინი (1245—93)	"	3,31		ღმანისი	Джал. გვ. 89 „სია“
490	6939	" "	"	7,6	პ. xx 2, ქორ. 465	"	"
491	6940	" "	"	3,10	—	"	"
492	6941	" "	"	3,29	პ. 6 xx	"	"
493	6942	" "	"	3,7	პ. 642	"	"
494	6943	" "	"	4,2	პ. 642	ღმანისი	"Джал. გვ. 89 სია"
495	6944	" "	"	1,44	—	თბილისი	"
496	6945	" "	"	2,45	პ. 645	"	გვ. 90—1
497	6946	" "	"	3,75	პ. xx 5	"	"
498	6947	" "	"	2,25	პ. xx 5	"	"
499	6948	" "	"	2,37	—	"	"
500	6949	" "	"	1,92	—	"	"
501	6950	" "	"	4,6	—	"	"
502	6951	" "	"	2,82	პ. xx 5	ღმანისი	"
503	6952	" "	"	4,4	—	"	"
504	6953	" "	"	3,38	პ. 645	თბილისი	Джал. გვ. 90—91
505	6954	" "	"	2,62	—	თბილისი	"
506	6955	" "	"	3,19	პ. 6 xx	"	"
507	6956	" "	"	2,46	—	"	"
508	6957	" "	"	4,8	პ. 645	"	"
509	6958	" "	"	2,33	პ. xx 5	"	"
510	6859	" "	"	3,88	პ. xx 5	"	"
511	6960	" "	"	1,9	—	[თბილისი]	ნატეხი
512	6961	" "	"	2,27	—	"	"
513	6962	" "	"	2,7	—	ღმანისი	"
514	7791	" "	"	6,41	პ. 642	"	Av. ქორ. 465
515	7792	" "	"	0,4	პ. 642	"	"
516	7793	" "	"	5,65	პ. 642	"	"
517	7794	" "	"	5,42	პ. x 42	"	გადაქედილი
518	7795	" "	"	4,25	—	"	"
519	7796	" "	"	3,28	პ. 642	"	"
520	7797	" "	"	6,5	პ. 465 ქორ. 465	ღმანისი	"

1	2	3	4	5	6	7	8
521	16125	დავით ნარინი (1245—93)	Æ	4, 18	ქორ. 465	დმანისი	
522	16124	" "	"	7, 66	"	"	
523	11966	" "	"	3, 39	—	"	
524	11969	" "	"	2, 4	—	"	
525	11987	" "	"	4, 0	—	"	
526	12039	" "	"	3, 29	პ. 642	დმანისი	
527	12040	" "	"	6, 82	—	"	
528	12041	" "	"	3, 48	—	"	გადაქედილია
529	12042	" "	"	5, 42	პ. 642	"	
530	12043	" "	"	4, 41	ქორ. 465	დმანისი	
531	12044	" "	"	4, 22	პ. 642,	"	
532	12070	" "	"	4, 32	ქორ. 465	"	
533	12081	" "	"	2, 00	პ. 642,	"	
534	12082	" "	"	1, 84	ქორ. 465	თბილისი	გადაქედილია
535	12090	" "	"	3, 02	—	"	
536	12843	" "	"	2, 63	პ. 642	დმანისი	
537	12883	" "	"	3, 7	ქორ. 465	თბილისი	
538	12898	" "	"	2, 97	პ. 650	"	
539	12916	" "	"	2, 77	პ. 642	დმანისი	
540	12952	" "	"	3, 67	—	თბილისი	
541	12955	" "	"	2, 06	—	დამლიანი	გადაქედილია
542	12962	" "	"	2, 69	—	"	
543	12978	" "	"	1, 58	—	"	
544	13018	" "	"	3, 39	—	დმანისი	
545	უნომბრო	" "	"	3, 49	—	"	
546	დმ 73, 218	" "	"	4, 7	პ. 642	"	
547	" 221	" "	"	2, 16	პ. 642,	"	
548	" 233	" "	"	2, 53	ქორ. 465	"	
549	დმ 73, 41	" "	"	5, 7	პ. 642	"	
550	დმ 75, 118	" "	"	3, 0	პ. 642	"	
551	" 127	" "	"	3, 85	—	"	
552	" 143	" "	"	4, 0	პ. 642	"	
553	დმ 76, 159	" "	"	3, 2	—	"	
554	დმ 78, 13	" "	"	3, 45	—	დმანისი	
555	6963	დავით ძე გიორგისა (1247—1270)	"	1, 75	—	—	Джал. გვ. 92 „სია“
556	16126	" "	"	3, 39	—	—	"
557	16127	" "	"	2, 47	—	—	"
558	12878	" "	"	1, 44	—	—	ძალიან გააცვეთილი
559	12953	" "	"	2, 29	—	—	
560	13063	" "	"	2, 11	—	—	
561	დმ 76, 34	" "	"	2, 7	—	—	
562	12988	დავით VIII (1293— 1311)	"	2, 18	شول პ. 6 xx	—	Джал. გვ. 70, № 42
563	7001	ვახტანგ III (1298— 1308)	AR	2, 92	ლჭფ	—	Джал. გვ. 75, № 47 ტ. V
564	დმ 75, 104	" "	"	1, 72	"	—	"
565	12028	" "	"	1, 97	ლ ბოლოში	—	Джал. გვ. 76, № 48, ტ. V
566	13009	ანონიმური ფელსი XVIII ს.	"	8, 88	პ. 1090- 1678/80	თბილისი	Пах. ტ. ბ. II № 3
567	დმ 75, 121	თბილური ფელსი „სმე“	"	8, 65	პ. 1124- 1712	თბილისი	Пах.* ტ. ბ. II № 3
568	11961	" "	"	8, 46	"	"	"
569	12023	" "	"	8, 47	"	"	"
570	12021	" VXIII ს. სვიმონი?	"	4, 18	—	"	"

* Е. А. Пахомов, Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII—XVIII вв., „Востоковедение“, т. III.

1	2	3	4	5	6	7	7
571	7004	ალექსანდრე ბატონი-შვილი (ალმირა?)	Æ	8,72	პ. 1148-1735/36	თბილისი	Пах. ტაბ. II № 7
572	12032	XVIII ს. თბილური ფელსი	"	8,78	1735 წ.	"	
573	12085	" "	"	4,22	"	"	
574	12964	" "	"	8,69	1735 წ.	თბილისი	
575	ღმ 76, 161	მეფე ბაქარი (1717—1719 წწ.)	"	8,15	პ. 1131-1718/19	"	კაპან. ქ. ნუმ. № 205
576	ღმ 71,99	" "	"	8,13	"	"	"
577	" 101	" "	"	7,8	"	"	"
578	12068	" "	"	8,31	"	"	"
579	ღმ 74,14	" "	"	8,2	"	"	"
580	7003	" "	"	7,96	"	"	"
581	12977	მეფე თეიმურაზ II (1744—1761)	"	7,9	"	"	კაპ. № 209, 209ა
582	12000	"	"	4,38	"	"	"
583	13036	„ქართული თეთრი“	AR	5,85	ჩუთ-1809	"	"
584	ღმ 74,16	" " „უ“	"	3,0	ჩუთ-1818	თბილისი	
585	12918	„ქართული თეთრი“	"	5,84	ჩუთ-1819	"	
586	13049	„ქართული ფული“	Æ	4,7	ჩუთ-1809	"	
587	13035	„ქართული ფული“	"	16,07	ჩუთ-1810	"	
588	12045	იუსტინე I (518—527)	"	15,85	"	"	Hahn. ტაბ. 6, № 4*
589	7005	" "	"	4,54	"	"	აბრ. გვ. 123 № 32**
591	ღმ 76, 103	იუსტინე II (565—578)	"	13,85	მეფ. XII წ-576/77	კონსტანტინეპოლი	Wroth. გვ. 82 № 80***
592	12022	" "	"	12,71	"	ნიკომედია	
593	7020	ფოკა (602—610)	"	5,91	"	"	აბრ. გვ. 126 № 60
594	7006	ჰერაკლე (610—641)	Æ	4,44	"	"	აბრ. № 65
595	11320	კონსტანტ. II (641—668)	AV	4,37	"	"	აბრ. № 79
596	ღმ 75, 140	იუსტინე II და ტიბერისი (705—711)	Æ	3,78	"	"	Wroth. გვ. 356 № 9, ტ. XLI, 7
597	7012	ნიკეფორე I (?) (802—811)	"	2,51	"	"	აბრ. № 86
598	12863	მიხეილ II და თეოფილე (IX ს.)	"	6,23	"	"	
599	12805	ბასილ I (867-886)	"	7,36	"	"	
600	ღმ 74,8	ლეონ IV (886—912)	"	4,6	"	"	Wroth. 447, № 8, ტ. LI, 13
601	ღმ 75, 109	" "	"	4,32	"	"	Wroth. 446, № 7, ტ. II 12
602	" 123	" "	"	2,35	"	"	
603	ღმ 74, 13	" "	"	3,73	"	"	
604	ღმ 72, 247	" "	"	2,53	"	"	
605	7007	" "	"	5,71	"	"	აბრ. № 95
606	7008	" "	"	5,14	"	"	"
607	12005	" "	"	6,01	"	"	
608	12910	" "	"	5,79	"	"	

* W. Hahn. Von Anastius I, bis Justinianus I (491—565). Wien, 1973.

** თ. აბრამაშვილი, საქართველოს სახ. მუზეუმის ბიზანტიური მონეტები, თბ. 1965.

*** Catalogue of the Imperial Bizantine Coins in the British Museum by Warwick Wroth, vol. I 1908, London.

1	2	3	4	5	6	7	8
609	13020	ლეონ VI (886—912)	Æ	6,17	ზედწერილე ს.		ძალიან დამახიჯებულია
610	13059	"	"	5,18			
611	13031	"	"	3,89			
612	13027	"	"	5,68			
613	7009	კონსტანტინე და ზოია (913—919)	"	5,8			აბრ. № 105
614	7010	კონსტანტინე VII (913—959)	"	6,16			აბრ. № 108
615	7011	"	"	3,72			აბრ. № 111
616	12079	"	"	6,73			
617	13019	კონსტანტინე VII (913—959)	"	1,7			ძალიან გაცვეთილი
618	13021	კონსტანტინე VII (913—959)	"	4,15			
619	12996	რომანოზ I (920—944)	"	2,95		დამლა	
620	11971	ლეონ VI თუ კონსტანტინე VII ნიკიფორე II ფოკა (963—969)	"	4,67			მთლად გაცვეთილი
621	7013	იოანე I ციმისი (969—976)	"	7,84			აბრ. № 113
622	7016	"	"	11,52			" "
623	7031	"	"	6,48			" "
624	10516	"	"	19,15			
625	ლმ 72, 219	"	"	15,0			აბრ. № 120 Wroth II, 476—77, ტ. LVI, 35
626	ლმ 74,6	"	"	5,54			
627	ლმ 75, 109	"	"	6,76			Wroth II, ტ. LIV, 1, 3, 5
628	" 110	"	"	5,98			" № 6
629	ლმ 77, 142	"	"	7,45			" ტ. LV, 2
630	ლმ 78,7	"	"	7,48			" ტ. II, 2
631	6936	ბასილ II და კონსტანტინე VIII (976—1028)	"	4,85	დამლიანი		უდამლო აბრ. № 127
632	7014	"	"	6,48			
633	7015	"	"	5,93			აბრ. № 127
634	7017	"	"	8,4			აბრ. № 127
635	12869	"	"	10,03			Wroth ტ. LVI, 14
636	12870	"	"	16,87			"
637	12902	"	"	6,10			
638	12974	"	"	12,26			
639	13022	"	"	9,64			
640	13023	"	"	7,36			
641	7018	რომანოზ III არგირი (1028—34)	"	5,78			
642	ლმ 73,16	"	"	7,6			აბრ. № 144 Wroth II, Pl LVII, № 14
643	7019	მიხეილ IV (1034—1041)	"	10,07			აბრ. № 150
644	7021	"	"	6,55			
645	7022	"	"	9,19			"
646	7023	"	"	6,61			"
647	7024	"	"	9,93			"
648	7026	"	"	10,39			"
649	12011	"	"	8,17			"
650	12033	"	"	5,74			"
651	13030	"	"	5,69			"
652	13056	"	"	10,21			"
653	ლმ 77,140	"	"	7,82			Wroth, Pl LVIII, 3

1	2	3	4	5	6	7	8
654	7025	კონსტანტინე IX მო-	Æ	3,55			აბრ. № 15,3
655	7027	ნომაქი (1042—55)	"	4,85			Wroth., ტ. LIX, II
656	7028	თეოდორა (1055—	"	5,7			აბრ. № 161
657	7040	1055)	"	4,98			"
658	12086	"	"	5,37			"
659	13012	"	"	5,98			
660	დმ 73, 10	თეოდორა (1055—	"	5,33			Wroth, II, Pl, LX ₆
661	7029	1056)	"				
662	7030	მიხეილ VI (1056—	"	5,89			აბრ. № 164
663	11979	57)	"	4,9			"
664	1653	"	"	4,09			
665	7032	კონსტანტინე X—	"	?			აბრ. № 170
		დუკა (1059—1067)	"				
666	7033	"	"	4,58			აბრ. № 171; Wroth,
667	7034	"	"	9,11			ტ. LXI,
668	7035	"	"	6,35			Wroth, LXI, 6
669	7036	"	"	8,38			Wroth, LXI, 9
670	11062	"	"	6,83			Wroth, LXI, 7
671	11154	"	A/	4,35	სამ	ნატახად	აბრ. № 171
		"	"	3,99			აბრ. № 181
							აბრ. № 182 ნაპ.
							გომარეთ—ზურდა-
							კეთის პლატოზე
							უნივ. არქ. ექსპ.
							მიერ № 1 ყორღან-
							ში ჩაშვებულ ქვა-
							ყუთში
672	12838	"	Æ	5,65			
673	12922	"	"	5,43			
674	12976	"	"	5,04			
675	დმ 73, 36	"	"	3,35			Av. Wroth, № 18,
676	7037	რომანოზ IV დიოგენი	"	7,43			გვ. 517
		(1068—71)	"				აბრ. № 181
677	დმ 77, 147	"	"	5,12	ძალიან	გაცვეთილი	
678	7038	მიხეილ VII დუკა	"	6,38			აბრ. № 185
		(1071—78)	"				
679	7039	ალექსი I კომნიანი	"	4,7			აბრ. № 203
		(1081—1118)	"				
680	12954	"	"	1,83			
681	13039	ალექსი I კომნიანი	"	3,55			
		(1081—1118)	"				
682	7041	ლათ. იმპ. ჰენრი	"	3,91			
		ფლანდრიელი	"				
		(1206—16)	"				
683	7942	ლათინთა იმპერია	"	5,41			
684	12094	(12044—1261)	"	2,44			
685	13032	დემეტრე დუკა	"	2,22	თესლო-		
		(1244—1246)	"		ნიკი		
686	დმ 76, 37	იოვანე II ტრპ.	"	2,11			F. Hendy. ტ. 41
		(1280—1297)	"				№ 20, 21. Ист.
687	დმ 76, 32	ბიზანტია	"	2,27	გაცვეთ.	დამლიანი	Виз. III გვ. 384
688	დმ 72, 77	ბიზანტია	"	1,76	სრ. გაცვ.	"	Retowski გვ. 85,
689	დმ 72, 226	ბიზანტია	"	6,7	სრ. გაცვ.		№ 42 ტ. VI
690	12909	ბიზანტია	"	4,7	გაცვეთილი		
691	12972	ბიზანტიური	"	3,93	ძალიან	გაცვეთილი	
692	7043	ფაქლ ვან-მუჰამ. დი	"	6,82		ძალიან	გაცვეთილი
		ილდგუზიდი	"				
		(1176—1187)	"				
693	7044	ყიზილ-არსლანი	"	8,28	გაცვეთილი		
		(1187—1191)	"				
694	7045	"	"	6,41	ძალიან	გაცვეთილი	

1	2	3	4	5	6	7	8
695	7046	აბუ-ბაქრი (1191—1210)	Æ	4,72			
696	7047	" "	"	8,75	ძალ. გაცვ.		
697	7048	" "	"	5,65	"		
698	7049	" "	"	4,57	"		
699	დმ 71,100	" "	"	6,85			
700	დმ 75,107	აბუ-ბაქრი თუ უზბე-ქი ილდეგიზიდი	"	5,2			
701	12960	ილდეგიზიდი	"	6,83	"		
702	12899	ილდეგიზიდი	"	3,66	გაცვეთილი		
703	12873	ილდეგიზიდი?	"	7,47			
704	7090	ილდეგიზიდი XII—XIII ს.	"	4,4			
705	7091	" "	"	1,4	ძალიან	გაცვეთილი	
706	7089	" "	"	2,6	გაცვეთილი		
707	დმ 73, 45	ილდეგიზიდი XIII ს.	"	3,6	გაცვეთილი		
708	12009	აღმოსავლური (ილდეგიზიდი)	"	3,85	ძ. გაცვეთილი		
709	6827	ჯალალ ად-დინ ხორეზშაჰი (1220—1231)	"	5,2	პ. 623	თბილისი	
710	7086	" "	"	4,02	გაცვეთილი		
711	11569	" "	"	4,42	პ. 623	თბილისი	
712	12046	" "	"	3,32	—	—	
713	12851	" "	"	3,99	—	—	
714	დმ 72, 220	" "	"	6,95	—	—	
715	დმ 76, 104	" "	"	2,2	—	—	
716	7051	ქეიხოსრო II (1236—1245)	"	3,27			
717	7052	ქეიქუბად I (1219—1237)	AR	3,5	პ. 618	კონია	
718	7053	ქეიხოსრო II (1237—1246)	Æ	4,61			
719	7054	" "	"	3,5	გადაქედ.		
720	7055	" "	"	3,45	გაცვეთილი		
721	7056	სელჯუკური XII—XIII ს.	"	2,42	გაცვეთილი		
722	7057	ქეიქუბად I (1219—1237)		2,82	—	—	
723	7058	" "		2,0			
724	7059	" "	"	2,3			
725	7060	" "	"	3,6			
726	7076	სელჯუკური?	"	2,25			აქვს დავერცხლის ნიშნები
727	11566	ქეიხოსრო I (1192—1196)	"	5,65	—		
728	11568	" "	"	1,69	ძ. გაცვეთ.		
729	12846	სელჯუკური?	"	3,13			
730	12874	ქეიქუბად I—(1219—1237)	"	2,2	ჰგავს ზედწერილზე	მინაბადს ბი არეულ	ია გადაქედვის გამო
731	12905	სელჯუკური?	"	3,10			
732	12985	" "	"	1,88			
733	დმ 72, 228	ქეიხოსრო იბნ ქეიქუბადი	"	2,95			
734	დმ 75, 141	სელჯუკური?	"	2,12			
735	დმ 76, 103	" "	"	1,72	უხეში	მინაბადი	
736	დმ 77, 142	" "	"	2,45	მთლად	გაცვეთილი	
737	დმ 78, 1	სელჯუკურის მიბაძვა	ბრინჯ.	1,95			
738	6964	მონღ. ანონიმური "ულუსბეკ"	AR	2,24	[პ. 642]	ბაკუია	Джал. გვ. 88
739	6997	მანგუ-ყაიანი (1251—1260)	Æ	1,35	თბილისი	Av დამლა	Джал. გვ. 94
740	6968	" "	"	5,5	[თბილისი]	გაცვ.	"
741	6969	" "	"	6,0	"	Av. დამლა	"
742	6970	" "	"	4,75	"		"
743	6971	" "	"	4,34	—		Джал. გვ. 93
744	6972	" "	"	4,3		Av. Rv. დამლა	
745	6973	" "	"	5,35		Av. დამლა	

1	2	3	4	5	6	7	8
746	6974	მანგუ-ყაანი (1251—1260)	Æ	2,7	დავერცხ-ლის	ნიშნები	Джал. გვ. 93
747	6975	" "	"	4,53	პ. x 53	Av. Rv.	"
748	6976	" "	"	1,82	პ [652]	დ მლა	"
749	6977	" "	"	5,8	—	"	"
750	6978	" "	"	3,32	—	"	"
751	6979	" "	"	5,28	პ. 65 X თბილისი	უდამლო	Джал. გვ. 94
752	6980	" "	"	3,56	[თბილისი]	—	"
753	6981	" "	"	4,38	"	—	"
754	6982	" "	"	3,84	"	Av. დამლა	"
755	6983	" "	"	4,77	თბილისი	Av. Rv.	"
656	6984	" "	"	3,9	[თბილისი]	დამლა	"
757	6985	" "	"	4,55	"	Av. Rv.	"
758	6986	" "	"	5,9	—	დამლა	"
759	6987	" "	"	1,6	დრამის	Av. Rv.	"
760	7074ბ	მანგუ ყაანი?	"	2,6	"	დ მლა	"
761	11982	მანგუ ყაანი (1251—1260)	"	4,35	"	ნაყალბი	"
762	11561	" "	"	2,7	თბილისი	Av. Rv.	"
763	12078	" "	"	4,88	პ. 657	დ მლეზი	"
764	11560	" "	"	6,08	—	—	"
765	11572	" "	"	3,08	თბილისი	Av. დამლა	"
766	12048	" "	"	3,88	პ. X6X	—	"
767	12076	" "	"	2,38	—	Av. დამლა	"
768	12861	" "	"	3,18	"	—	"
769	12872	" "	"	3,27	"	უდამლო	"
770	12862	" "	"	5,07	"	"	"
771	12943	" "	"	5,09	"	"	"
772	12925	" "	"	4,5	"	"	"
773	12901	" "	"	3,9	"	Av. დამლა	"
774	12956	" "	"	2,97	"	—	"
775	12908	" "	"	3,48	"	Av. დამლა	"
776	12987	" "	"	4,20	"	—	"
777	12990	" "	"	3,38	"	—	"
778	12991	" "	"	3,21	უხეში	Av. დამლა	"
779	13007	" "	"	3,2	"	მინაბაძი	"
780	13644	" "	"	3,89	"	"	"
781	13008	" "	"	5,85	"	Av. Rv.	"
782	13000	" "	"	4,51	"	დამლეზი	"
783	დმ 72,235	" "	"	3,83	"	"	"
784	დმ 72,28 (?)	" "	"	2,25	"	"	ორ ნატეხად
785	დმ 72,223	" "	"	2,15	ძალიან	გაცვეთილი	"
786	დმ 72,224	" "	"	5,55	პ. X6X	"	"
787	დმ 72,230	" "	"	4,05	—	Av. Rv.	"
788	დმ 73,40	" "	"	4,65	თბილისი	დამლეზი	"
789	დმ 74,9	" "	"	3,55	"	"	"
790	დმ 75,119	" "	"	3,38	"	Av. Rv.	"
791	დმ 75,139	" "	"	4,8	"	დამლეზი	"
792	დმ 74,160	" "	"	5,35	"	Av. Rv.	"
793	დმ 76,164	" "	"	4,0	"	დამლეზი	"
794	დმ 76,158	" "	"	5,13	"	"	"
795	დმ 77,138	" "	"	5,05	"	ძ. გაცვეთილი	"
796	დმ 77,145	" "	"	3,5	მთლად	გაცვეთილი	"
797	დმ 73,43	ყაანური II ტიპის XIII ს. 60—70 წწ.	AR	2,54	პ. 677 წ.	"	"

1	2	3	4	5	6	7	8
798	12912	ყაანური I ტიპის XIII 60-იან	AR	2,74		მთლ აღ გაცვეთილი ნატეხი	
799	6988	ყაანური ტიპის დირ- ჰეში XIII ს.	"	0,42	თებრიზი		
800	დმ 75,122	ყაანურის ტიპის ფელსი I ტიპი	Æ	1,10			
801	6965	"	"	2,22	[თბილისი]		
802	6986	" " II ტიპი	"	1,25		Av.— როზეტი	
803	6966	"	"	2,10		"	
804	7074	"	"	1,5	[თბილისი]		
805	7095	"	"	1,05	თბილისი		
806	12013	მონღოლური ფელსი XIII ს.	"	1,91			
807	დმ 76,46	"	"	2,25	ქალიან	გაცვეთილი	
808	დმ 77,132	ყაანური II ტიპი, XIII ს. 70-იან	AR	1,8			
809	12886	მონღოლური ფელსი XIII	"	2,14	ირანი		
810	6990	ქართ-ჰულაგ. არღუ- ნი (1284—91)	"	1,89	პ. x8x შ		
811ა	6992	"	"		ნატეხი		
812ა	6991	"	Æ	1,34	იმდროინდელი ნაყალბი?		
11ბ	7062	ჰულაგუიდი არღუნი (1284—91)	"	1,77	ირანი		
12ბ	7063	"	"	1,55	"		
813	7064	მონღოლური, XIII ს.	"	1,8	"		
814	12029	ქართულ-ჰულაგ. არღუნი	"	2,2	—		
815	12084	ქართულ-ჰულაგუ- იდური	"	2,17	იმდროინდელი ნაყალბი?		
816	12093	ქართულ-ჰულაგ. ბაიდუ (1295)	AR	2,31			
817	12034	ილხანი არღუნი (1284—91)	"	2,33	პ. 683 შ.		
818	12923	ქართ. ჰულაგუიდ. ბაიდუ	"	1,32	იმდროინდელი ნაყალბი?		
819	დმ 72,236	ქართულ-ჰულაგუი- დური	"	1,7	"		
820	დმ 73,47	ქართულ-ჰულაგ. არღუნი	Æ	2,25			
821	დმ 77,133	"	Æ	1,55			
822	დმ 62	"	AR	2,19	პ. 6 XX შ.		
823	6993	„სომხითი“ XIII ს. 80-იანი შ. (ტოლ- მკლავა ჯვარი და სომხ. ზედ.)	Æ	2,58			Джалаг. გვ. 108
824	6994	"	"	2,85			"
825	6995	"	"	3,66			"
826	6996	"	"	3,2			"
827	6997	"	"	3,2			"
828	6998	"	"	2,10			"
829	6999	"	"	2,4			"
830	7000	"	"	2,98			"
831	7078	"	"	0,7	ჩამოტეხ.	გაცვეთილი	" გვ. 109
832	12894	"	"	1,82			
833	12895	"	"	2,79			
834	12998	"	"	2,11			
835	დმ 75,132	"	"	2,55			
836	დმ 76,162	"	"	2,45			
837	დმ 76,165	„სომხითი“ XIII ს. 80-იანი შ.	"	2,88			

1	2	3	4	5	6	7	8
838	7002	„სომხითი“ ტიპი— ტოლმელავა, ჯვარი, ლოში და მზე.	Æ	2,6			Пах. გვ. 155—156*
839	11970	„ „	„	1,01			„ „
840	12907	„ „	„	1,71			„ „
841	7065	ოლჯაითუ (1304— 1317) ჰელაგუიდი	„	3,34			
842	7066	„ „	„	5,3			
743	12071	„ „	„	4,23			
844	დმ 76,156	ოლჯაითუ (1304— 1317) ჰელაგუიდი	„	3,0			Lang**, t. VII № 2
845	12026	აბუ-საიდი (1317— 1335) ჰელაგუიდი	AR	3,5	პ. 717, თბილისი		
846	12035	„ „	„	3,36	პ. 7xx, თბილისი		
847	12050	„ „	„	3,37	პ. 717 თბილისი		
848	12906	„ „	„	3,46	პ. 715 თბილისი		
849	დმ 76,35						
850	„ „ 33	„ „	Æ	1,4	—		
851	7067	„ „	„	2,73	—	დამლიანი	
852	7068	„ „	„	1,7		დამლიანი	
853	7069	„ „	„	3,30		დამლიანი	
854	7070	„ „	„	1,75		დამლიანი	
855	7094	„ „	„	1,35		დამლიანი	
856	11978	აბუ-საიდი?	„	1,75			
857	11562	სულეიმანი (1339— 1349) ჰელაგუიდი	AR	1,65			
858	11563	„ „	„	1,37	თბილისი		
859	12016	ნუსირვანი (1343— 1355)	Æ	0,95			
860	12066	ჰელაგუიდური	„	0,91			
861	13013	„ „	„	3,39	ძალიან	გაცვეთილი	
862	13010	„ „	„	2,4			
863	13024	„ „	„	2,46		დამლიანი	
864	7071	ჰელაგუიდური	Æ	2,0			
865	7074a	„ „	„	1,5	ძალიან	გაცვეთილი	
866	7079	აღმოსავლური (ილ- ხანები?) XIV ს.	„	1,32			
867	12001	ჰელაგუიდური?	„	2,00			
868	12904	ჯელაირიდული XIV ს.	„	0,79			
869	12913	შარვანელი თანგა XV ს.	AR	6,22			
870	12982	ჯუჩიდი თახთამიში? XIV ს.	Æ	2,15			
871	13038	აკმედ III (1703— 1730) თურქეთი	AR	5,43	პ. 1115 თბილისი		
872	12067	„ „	„	0,11	პ. 1115 წ.		
873	12027	თურქული აყჩე	„	0,25	გაცვეთილი		
874	12003	„ „	„	0,55	მთლად	გაცვეთილი	
875	დმ 77,144	აკმედ III (1703— 1730)	„	0,12	პ. 1115 კონსტანტი	ნოპოლი	
876	დმ 75,1	„ „	„	0,62	პ. 1115 მისრი		
877	12853	თურქული აყჩე XVIII ს.	„	0,3			
878	12849	„ „	„	0,4			

* Е. А. Пахомов. О нескольких медных монетах чеканенных в Армении в XIII—XIV вв., Тифлис, 1927.

** D. M. Lang, Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasic, New York, 1955.

1	2	3	4	5	6	7	8
879	დმ 71,98	10 ყურუში თურ- ქული	Æ	5,10	ჰ. 1277	ნოპოლი	
880	დმ 78,14	სულეიმან I სეფიანი (1666—94)	AR	3,5	ჰ. 1089		
881	7072	ირანული, საქალა- ქო, XVII ს.	Æ	8,7			
882	7033	XVIII ს.	"	9,39			
883	7087	აღმოსავლური, მზის გამოსახ.	"	1,08			
884	12038	ირანული, საქალა- ქო, XVII ს.	"	8,72			
885	12888	"	"	8,52	ძალიან	გაცვეთილი	
886	13043	ირანული, XVII ს.	AR	3,73			
887	12993	რუსული	Æ	2,47	მთლად	გადასული	
888	11993	რუსეთი, ელისაბედი	"	19,52	1757 წ.		
889	6937	გაურკვეველი	Æ	6,49		დამლიანი	
890	7050	"	"	2,5	გაცვეთილი		
891	7061	"	"	5,5	ძ. გაცვეთილი	ილი	ასო
892	7075	აღმოსავლური	"	1,75	ჩანს რამდ.	არაბული	
893	7077	"	"	0,99	გაცვეთილი		
894	7080	აღმოსავლური, XIII—XIV სს.	"	3,48		დამლიანი	
895	7081	"	"	3,00	მთლად	გაცვეთილი	
896	7082	აღმოსავლური	"	1,22	მთლად	გაცვეთილი	
897	7083	"	"	1,22	"	"	
898	7084	"	"	1,6	"	"	
899	7085	"	"	1,7	"	"	
900	7088	აღმოსავლური?	"	1,75	"	"	
901	7092	მონღოლური? XIII—XIV	"	1,05	"	"	
902	7093	"	"	1,3	"	"	
903	7096	აღმოსავლური	"	0,9	"	"	
904	11067	" XIV ს.?	"	2,03	"	"	
905	11988	მონეტა?	"				
906	11559	აღმოსავლური	"	3,3	ძალზე	გაცვეთილი	
907	12047	გადასული ფირფიტა	AR	0,28			
908	12092	აღმოსავლური?	Æ	1,81			
909	12088	"	AR	0,15			
910	12083	გაცვეთილი სქელი ფირფიტა	Æ	8,62			
911	12080	"	"	7,52			
912	12077	აღმოსავლური	"	0,21	გაცვეთილი		
913	12074	"	"	0,8	ძალიან	გაცვეთილი	
914	12073	"	"	1,31			
915	12854	აღმოსავლური	Æ	1,5	გადაქედვი	ს ნიშნებით	
916	12848	მონეტა?	"	9,74	გახეხილი	ზედაპირით	
917	12840	აღმოსავლური	"	2,79			
918	12834	შედუღებული ნაჭერი	"	6,55			
919	12880	გაურკვეველი	"	7,7			
920	12882	"	"	10,55			
921	12892	აღმოსავლური	"	1,69			
922	12893	ფელსი?	"				
923	12887	"	"	1,81			
924	12889	გაურკვეველი	"	4,08			
925	12944	აღმოსავლური	"	4,41			
926	12945	აღმოსავლური	"	1,29			
927	12967	"	"	1,24			
928	12979	"	"	3,32	ძალიან	გაცვეთილი	
929	12983	"	"	0,7			
930	12995	ფელსი თბილური?	"	1,56			
931	12909	მონეტა	"	1,43	მთლად	გაცვეთილი	
932	13025	ჰელაგუიდური? XIV ს.	"	4,22			
933	13033	გაურკვეველი	"	1,02			
934	13037	"	"	3,9	ძ. გაცვეთილი, დამლიანი		
		"	"	8,28			

1	2	3	4	5	6	7	8
935	ღმ 72,78	მონეტა?	Æ	1,2			
936	" , 75	"	"	1,47			
937	" , 217	აღმსავლური	"	1,5			
938	" , 214	აღმსავლური	"	1,33		ღამლა	
939	ღმ 73,39	"	"	1,27			
940	ღმ 75,214	"	"	1,12			
941	" , 124	"	"	2,86			
942	ღმ 76,168	აღმსავლური	Æ	1,43			
943	" , 35	"	"	3,64			
944	" , 88	"	"	1,41			
945	" , 155	"	"	1,66			
946	ღმ 77,146	მონეტა?	"	9,36	ღამლა		
947	" , 100	"	"	0,71			
948	ღმ 78,18	"	"	2,72			
949	" , 8	"	"	2,72			
950	" , 28	თუთიის ფირფიტა	"	0,45			

И. Л. ДЖАЛАГАНИЯ, В. В. ДЖАПАРИДЗЕ

НУМИЗМАТИЧЕСКИЕ НАХОДКИ ДМАНИССКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

(1936—37, 1960—66, 1968—70, 1972—73, 1975—77 гг.)

Резюме

Раскопки средневекового городища Дманиси впервые были начаты в 1936 г., по инициативе и под общим руководством акад. И. А. Джавахишвили, продолжались в 1937 г. (руков. Л. В. Мухелишвили) и в том же году надолго были прерваны. Возобновились они через 23 года — в 1960 году и продолжают по сей день (руков. В. В. Джапаридзе).

Раскопки городища и его окрестностей дали богатый, разнообразный археологический и нумизматический материал.

Монеты найденные в период 1936-37 гг., в свое время были изучены и частично опубликованы доц. Т. Н. Ломоури. Находки же последующих лет (до 1978 г.) определены, классифицированы и обобщены нами.

Монеты добытые Дманисской археологической экспедицией, разделенные нами на две группы — грузинские и иноземные, рассмотрены здесь отдельно, в хронологической последовательности.

Самой ранней является маленькая группа античных монет — римских императоров Августа и Диоклетиана, парфянская — Орода II. Все они найдены случайно в окрестностях Дманиси.

Найденная в Дманиси самая ранняя византийская монета датируется VI веком. Обращаются они до конца XI века. Но если VI—IX вв. представлен единичными экземплярами, то с X века их количество резко возрастает и в находках следует непрерывный черед монет всех византийских императоров. При этом монет других стран VI—XI вв. не видно. С начала XII в. византийские монеты, видимо, совершенно исчезают из обращения. Уже к XIII в. относятся найденные здесь две монеты Генриха Фландрского (Латинская империя) и одна — комнинов Трапезунта.

Первые грузинские монеты дманисской коллекции относятся к первой половине XII в. (Димитрий I, 1125—1156 гг.) далее следуют монеты грузинских царей Гиоргия III, царицы Тамар, Тамары и

Давида Сослана (совместно), Гиоргия IV Лаша, царицы Русудан, Давида, сына Русудан (Нарина), Давида, сына Гиоргия (Улу), Давида VIII, Вахтанга III (1298—1308 гг.).

Группа грузинских монет XII—XIII вв., по количеству значительно превосходит над всеми остальными. Примечательно, что в Дманиси функционирует монетный двор, где в 1244/45 гг. чеканит монету Давид, сын Русудан (Нарин).

С конца XVII и в начале XVIII вв. наблюдается некоторое возрождение Дманиси, что наряду с другими данными, подтверждают и монетные находки. В Дманиси найдены тбилисские анонимные фельсы XVII—XVIII вв., монеты царевича Александра, царей Симона, Бакара и Теймураза II, а также последние нумизматические факты грузинского царства — монеты первого тридцатилетия XIX века.

Восточные монеты, в дманисской коллекции представлены в значительном количестве: Азербайджанских атабеков-ильдегизидов (XII—XIII вв.), малоазийских (Румских) сельджуков, монголов-чингизидов, хулагуидов и др. все они относятся к XII—XIV вв. И в этом случае, как и с грузинскими монетами, наблюдается определенный пробел: только с конца XVII и начале XVIII в. появляются турецкие (Ахмед III, мелкие акче, куруша) и иранские монеты.

По историческим, археологическим, нумизматическим данным, уже в VI—VII вв. Дманиси является значительным населенным пунктом: здесь построена трехнефная базилика-дманисский сиони, дманисский епископ упоминается среди участников Двинского собора 506 г., найдены византийские монеты VI—VII вв., каменные стелы V—VI вв., а также другие памятники материальной и духовной культуры раннесредневековой Грузии. В последующие века, Дманиси быстро растет и развивается.

В X в. это уже значительный средневековый город, который наивысшего расцвета достигает в XII—XIII вв., играя значительную роль в экономической, политической и культурной жизни страны. Продолжает существовать и в XIV в.

В конце XIV и начале XV в. Грузия переживает многократные, жестокие и опустошительные нашествия полчищ Тимур-Ленга (Тамерлана) и других многочисленных агрессоров, от которых она не смогла оправиться в течении последующих веков. Многие города и поселения превращаются в незначительные населенные пункты, или уничтожаются вовсе. Некогда богатый город Дманиси постигает та же участь — он превращается в незначительный населенный пункт, чем и объясняется полное отсутствие здесь монет XV—XVII вв.

В XVIII в. наблюдается некоторое оживление в жизни города: реставрируются древние архитектурные памятники, появляются грузинские надписи, монеты грузинских царей. Но это длится недолго: в конце XVIII в. Дманиси окончательно превращается в городище.

об этом историческом пути развития некогда знаменитого и богатого города Дманиси, свидетельствуют и многочисленные монетные находки Дманисской археологической экспедиции.

შუა საუკუნეების პარდციხის საფორტიფიკაციო ნაგებობები

(არქეოლოგიური გამოკვლევა და დათარიღება)

პარდციხემ ჩვენამდე მნიშვნელოვნად დაზიანებულმა მოაღწია. წერილობითი წყაროს ცნობით¹, პირველი დიდი ნგრევა მას VI ს. შუა ხანებში უნდა განეცადა. ამის შემდგომ იგი არაერთგზის იქნებოდა განახლებული და ხელახლა გამოყენებული.

უცხოელ მოგზაურთა (გიულდენშტედტი², რეინეგსი³, გამბა⁴, დიუბუა დე მონპერე და სხვ.) ფრაგმენტული ცნობებით ირკვევა, რომ ციხე მათ ძირითადად ნანგრევებად ქცეული უნახავთ.

ზღუდის ზედაპირულად შემორჩენილი ნაწილის მიხედვით წარმოდგინებოდა გეგმაში ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ ერთგვარად სწორხაზოვნად მიმართული მასიური კედელი, რომელიც ჩრდილო ნაწილში, როგორც ეს გამოხატულია პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის ნაშრომში მოცემულ გეგმაზეც, ჩრდილო-დასავლეთისაკენ უხვევს სწორხაზოვნად და მიემართება დასავლეთისაკენ⁵. უკანასკნელი მონაკვეთის ამგვარად წარმოდგენა და გეგმაზე დატანა თავის დროზე, გათხრებამდე, ფრიად პირობითი იყო. უფრო ნათლად იკითხებოდა გეგმა სამხრეთ ნაწილში. თუმცა აღნიშნულ გეგმაზე კედელი სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში ერთგვარად სწორხაზოვნად მიემართება, მაგრამ სინამდვილეში მიწის ზემოთ აღმართული რიყის ქვისაგან ნაგები მოგვიანო კედელი (ტაბ. V, 1, 3) გეგმაში მომრგვალებულია. მასიური კედლის ნაშთი შემორჩენილია ზღუდის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილშიც. აქ კედელი ჩრდილოეთისაკენ მიემარ-

¹ პროკოპი კესარიელი, გეორგია, II, გვ. 156.

² ვ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 1962, გვ. 163.

³ J. Reineggs, Allgemeine historisch—topographische Beschreibung des Kaukasus, II Teil, Spb, 1796, გვ. 38.

⁴ Gamba, Voyage dans le Caucase 1820—24, t. I, გვ. 239—242. Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, Paris, 1839, გვ. 221—222. მხოლოდ დიუბუა, მისთვის ჩვეული გულმოდგინებით გადმოგვცემს, რომ „იმერეთის უკანასკნელი მეფეების დიდმა ნაწილმა ვარციხე თავის ძირითად რეზიდენციად გადააქცია. ამ სიამოვნებისთვის განკუთვნილი ადგილისაგან დარჩა მხოლოდ 7—8 ფუტის სისქის ძლიერი კედელი, რომლის ერთი ნაწილი, შესაძლოა, ლაზების ხანით თარიღდებოდეს, რადგან ეს მათთვის დამახასიათებელი არქიტექტურული სტილია (!). ამ კედლებს მიშენებული აქვს ბასტიონები ანუ კვადრატული მიწაყრილები, რომლებიც მისგან გამოიკვეთებიან. კედელი ქმნის ვრცელ ეზოს, სადაც კედლის გასწვრივ ყვირილას მიმართულებით ჩამწყრივებული იყო მეფეთა ხით ნაგები საცხოვრებლები“.

⁵ გეორგია. III, ტაბ. III.

თება, სადაც მისი ცალკეული მონაკვეთები ერთთავად მორღვეულია და მხოლოდ აქა-იქ შეინიშნება რაღაც ნაშთები, თითქოს საძირკველისა.

ძველი კედლის ნაშთი ყველაზე მაღლივ ზღუდის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში იყო შემორჩენილი. აქ მისი სიმაღლე გაწმენდილ ნაწილთან 7 მ-მდეა, სიგრძე — 52 მ, ხოლო სისქე — 4 მ. ადრევე იქცევდა ყურადღებას ზღუდის ამ კედელზე გარედან მიშენებული, ორი კედლით წარმოდგენილი ნაგებობა (ტაბ. III, 1, 3). პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს აქ მცირე ზედაპირული წმენდა ჩაუტარებია, დათარიღების თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი გარემოებისათვის მიუკვლევია და შრომაში აღუნიშნავს კედელში დატანებული აგურის ოთხფენიანი სარტყლის შესახებ, რაც სხვა შემთხვევაში ავტორს ზოგადად ადრე-ბიზანტიური ხანით აქვს დათარიღებული. ისე კი დასახელებული მკვლევარი თვლიდა, რომ „დღეს დაცული კედლები სხვადასხვა ეპოქის ნახელარია. ასე, სამხრეთის კედელს აშკარად ეტყობა ნაკერის ზოლი, ნიშანი მერმინდელი დაშენებისა“⁷.

ზემოთ აღნიშნული აგურისსარტყლიანი ორი კედლით წარმოდგენილი ნაგებობა, ვ. ლექვინაძის აზრით, კოშკი უნდა იყოს და ზღუდეზე მოგვიანო ხანს მიშენებული⁸. მკვლევარი, ბულგარელი მეცნიერის ს. ბობჩევის თეორიაზე დაყრდნობით, ნაგებობას IV—V სს., ხოლო ზღუდის კედელს, რომელზეც ეს ნაგებობაა მიშენებული და რომელიც შეიცავს აგურ-კრამიტის სამფენიან სარტყელს, III—IV სს-ით ათარიღებს⁹.

აკად. ნ. ბერძენიშვილიც მიიჩნევს, რომ ვარდციხის ზღუდის კედლები სხვადასხვა დროს უშენებიათ, რომ შენების სამი ხანა მაინც ჩანს, იგი უკანასკნელ ფენას ბიზანტიური ხანით ათარიღებს¹⁰. აქ პატივცემული მეცნიერი, როგორც საფიქრებელია, მაღლივ შემორჩენილი ზღუდის მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მიქცეულ ნაწილს გულისხმობს, თორემ ზოგი მოგვიანო წყაროს მიხედვით აშკარად ჩანს, რომ ვარდციხეში განმაახლებლობითი სამუშაოები იმერეთის მეფეებსაც ჩაუტარებიათ¹¹. ამის შესახებ, როგორც ჩანს, იციან უცხოელმა მოგზაურებმაც (მაგ., რეინეგსმა, გამბამ, დიუბუა დე მონპერემ და სხვ.). საინტერესოა პლატონ იოსელიანის ცნობა, რომელიც ვარდციხეში თამარის სასახლის არსებობაზე მიუთითებს¹².

ძირითადად ამ მონაცემებით შემოიფარგლებოდა ვარდციხის შესახებ ჩვენი ცოდნა აქ არქეოლოგიური სამუშაოების დაწყებამდე.

1968 წლიდან დაწყებული არქეოლოგიური კამპანიის მიზანს ძეგლის ხა-

⁶ გეორგიკა, III, გვ. 310—311.

⁷ იქვე, გვ. 310.

⁸ Леквинадзе В. А., Материалы по монументальному строительству в Лазике. აკად. ს. ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XII-B, გვ. 149.

⁹ იქვე, გვ. 150; Бобчев С. Н., Смешаната зидария в римските и ранне византийските строежи, София, 1952, გვ. 65.

¹⁰ ნ. ბერძენიშვილი, ლაზიკის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1975, გვ. 445.

¹¹ ამაზე პირველ რიგში ლიხთ-იმერეთის 1737 წლის რუკის მინაწერიც („ვარდის ციხე და სასახლე, ახლად აშენებული მეფის ალექსანდრესაგან“; შ. ბურჯანაძე, ლიხთ-იმერეთის 1737 წლის რუკა, გვ. 193) მიუთითებს.

¹² Иоселиани П., Города существовавшие и существующие в Грузии, Тбилиси, 1893, გვ. 38—39.

სიათისა და საფორტიფიკაციო სისტემის გამორკვევა წარმოადგენდა¹³, რისთვისაც მცირე მასშტაბის სამუშაოები გარკვეული მიზნების გამო მცირე ინტერვალით 1971 წლამდე გაგრძელდა¹⁴. შედარებით ფართოდ წარიმართა ნაქალაქარისა და პირველ რიგში საფორტიფიკაციო სისტემის გამოკვლევა 1972 წლიდან. ნაგებობებისა და არქეოლოგიური მონაპოვრის ზუსტი ფიქსაციის მიზნით მოეწყო ახალი ტოპოგრაფია, რაც საფუძვლად დაედო ციხე-ქალაქის გენგეგმას¹⁵ (ტაბ. IV).

ნაქალაქარის ვაკე მონაკვეთისაგან განსხვავებით, სადაც კულტურული ფენების გავრცელების სიღრმე 1,5 მ-ს არ აღემატება, ზღუდის მონაკვეთი ნანგრევებისაგან შემადგენელია, ამდენად კულტურული ფენებიც უფრო ღრმად ვრცელდება. აღნიშნული მონაკვეთის შესწავლა გრძელდებოდა 1969, 1971-74, 1976 წლებში. ამგვარად იქნა შესწავლილი ზღუდის თითქმის მთელი მონაკვეთი. უნდა აღინიშნოს, რომ გათხრებამდე საერთოდ ცნობილი არ იყო ძველი ზღუდის არსებობა, აგრეთვე, არ იყო ცნობილი არც ერთი კოშკი.

თავდაპირველად ციხე-ქალაქის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში (ნაკ. 197, 213) გამოვლინდა ძველი ზღუდის ნაშთი და იქვე კოშკი (A), რომელიც მიუხედავად რიგი სირთულეებისა, თითქმის მთლიანად გაითხარა. ეს კოშკი, რომელიც 213-ე ნაკვეთში ექცევა, მართკუთხაა (5×10 მ) გეგმაში, იქვე გამოვლენილი ძველი ზღუდე, რომელიც A კოშკის ზურგის კედელს წარმოადგენს, გეგმაში მომრგვალებულია და მიემართება როგორც ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით (ტაბ. V, 1), ასევე აღმოსავლეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით C კოშკამდე (ტაბ. V, 3), რომელიც ნაწილობრივ გაითხარა 186, 187, 202 და 203-ე ნაკვეთებში მოქცეულ ნაწილში. საფორტიფიკაციო სისტემაში ჩართული ეს ორი კოშკი საცხოვრებელ ნაგებობადაც იგულისხმება. ექსპედიციის მიერ ჩატარებული გათხრითი თუ საძიებო სამუშაოების შედეგად სხვა, მსგავსი კოშკები არ გამოვლენილა, ძველი ზღუდე A კოშკის დასავლეთით მოქცეულ ნაწილში 25 მ-ის მანძილზე გაიწმინდა, ხოლო მცირე ინტერვალებით მიმართულება და გეგმაში მოყვანილობა დადგინდა კიდევ 30 მ-ის მანძილზე (ტაბ. V, 1). თუმცა დასავლეთის მხრივ, ფლატის გასწვრივ, ამჟამად ძველი თუ მოგვიანო ხანის ზღუდის ნაშთები არ შეინიშნება, მაინც იგულისხმება — არის მონაცემები, რომ ციხეს ზღუდე ამ ნაწილშიც ჰქონია.

ძველი ზღუდე, როგორც აღნიშნული იყო, ციხე-ქალაქის სამხრეთ ნაწილში ერთგვარად მომრგვალებულია, ასევე ნაწილობრივ აღმოსავლეთ ნაწილშიც, სადაც იგი ზოგ მონაკვეთში სწორხაზოვნად არის მიმართული. თითქმის ყველგან, სადაც ძველი ზღუდე ოდნავ იხრება, გარკვეული ინტერვალით (24—

¹³ გ. ლომთათიძე, გ. ცქიტიშვილი, ვ. ჯაფარიძე, პირველი არქეოლოგიური კამპანია ვარციხეში (1968 წ.), სამეცნიერო სესიის მოკლე ანგარიშები, თბ., 1969, გვ. 25—26.

¹⁴ გ. ლომთათიძე, ვ. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური დაზვერვები და გათხრები ვარციხეის მშენებლობის ზონაში 1971 წ., კრებ. „არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს“, თბ., 1972, გვ. 60—62.

¹⁵ 1972 წელს შედგენილი გენგეგმა (კ. მელითაური, რ. ატოიანი) წლების მანძილზე ზუსტდებოდა (ბ. მჭედლიშვილი, მ. ყარაშვილი). გენგეგმაზე მთელი ნაქალაქარი და მიმდებარე ნაწილი 20×20 მ ტოლ ნაკვეთებად დაიყო, ხოლო თითოეული ნაკვეთი დაყოფილია კვადრატებად (ზომით 2×2 მ). ჩვენი შემდგომი მსჯელობა მნიშვნელოვანწილად დამყარებულია ნაგებობებისა და მასალის ნაკვეთების არაბული თანმიმდევრული ციფრებით და კვადრატების ლათინური ასოებით აღნიშვნაზე, რაშიც მკითხველს დახმარებას გაუწევს ტაბულებში ჩართული გენგეგმა.

28 მ) ყრუ კოშკებია დატანებული. არქეოლოგიური გამოკვლევის შედეგად ამგვარი კოშკები გამოვლინდა 124 (G), 140 (K), 171 (F) და 214 (B) ნაკვეთებში (იხ. გენგემა, ტაბ. IV). ეს არის ზღუდესზე გარედან მიდგმული მართკუთხა ნაგებობები.

ყველაზე თვალნათლივ ყრუ კოშკის (F) გეგმა და მიმართება როგორც ძველ, ასევე მისგან გარეთ ნაშენ მასიურ ზღუდესთან გამოვლინდა 171-ე ნაკვეთში (ტაბ. VI, 1). აქ იგი, ისევე როგორც ყველა სხვა შემთხვევაში, მიშენებული ყოფილა ძველ გალავანთან. კოშკი მართკუთხაა და ტოლია $5,6 \times 5$ მ-ის. შიდა სივრცე ამოვსებულია რიყის ქვითა და დულაბით. მსგავსი ვითარება დადასტურდა K კოშკის გაწმენდის შედეგად, ამასთან ორსავე შემთხვევაში ყრუ კოშკების გარე, აღმოსავლეთისკენ მიქცეული კედლები მოგვიანო ზღუდის საფასადო ნაწილშია ჩასმული. F კოშკის მონაკვეთის წმენდით ისიც გაირკვა, რომ ყრუ კოშკის გარე კედელი მოგვიანო მასიური ზღუდისაგან ვერტიკალური ნაკერით არის გამოყოფილი; ამ უკანასკნელის საძირკვლის დონე შესამჩნევად უფრო მაღლაა, ვიდრე ძველი ზღუდისა.

ჩვენ გვგონია, რომ ციხის ძველ ზღუდესთან დაკავშირებული კიდევ სამი ყრუ კოშკის სავარაუდო ადგილის შესახებაც შეიძლება მიითითება; ერთი ამგვარი კედლის ფრაგმენტი გამოვლინდა კიდევ თითქმის 75-ე ნაკვეთში, სადაც ძველი ზღუდის კოშკის მაგვარი H ნაგებობიდან ჩრდილო-დასავლეთით სწორხაზოვნად მიმართული კედელი გაიწმინდა (ტაბ. VII, 1). ძველ ზღუდესთან მიდგმული ყრუ კოშკი ივარაუდება D ნაგებობის (ტაბ. III, 1) მონაკვეთში. ამის ნიშანს უნდა წარმოადგენდეს აქ მოგვიანო, მასიური ზღუდის ძველ ზღუდესთან შერწყმის ნაწილთან ორი ვერტიკალური ნაკერის არსებობა, რაც, შესაძლოა, ამ მონაკვეთში ყრუ კოშკის არსებობისა და მასიური ზღუდის კედლების მასზე მიშენების კვალი იყოს. ასეთი დაშვების შესაძლებლობას სხვა მონაცემებიც (მაგ. განზომილებითი) უნდა იძლეოდეს. მსგავს ვითარებასთან შეიძლება გვექონდეს საქმე 216-ე ნაკვეთშიც, სადაც მაღლივ შემორჩენილი მასიური ზღუდის კედელი შვეული სიბრტყით ბოლოვდება (ტაბ. VIII, 2). ამ მონაკვეთში კოშკის ვარაუდის შესაძლებლობას უშვებს B და D მონაკვეთებიდან კოშკებს შორის მანძილის მიღებული ინტერვალის შესაბამისობაც.

ზღუდის უკიდურეს ჩრდილო და ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში კოშკების კვალი არ დადასტურებულა. IX თხრილში გამოვლინდა და იწმინდებოდა რაღაც ნაგებობის (ზღუდის?) ნაშთი, რომლის ჩრდილოეთისკენ მიმართული კედელი ფლატესთან ჩაქცეულა, ხოლო დასავლეთისაკენ მიმართული 16,5 მ-ის სიგრძეზე დაფიქსირდა. აღსანიშნავია, რომ კედლების წყობისა და განაწილების მიხედვით იგი სწორედ ძველ ზღუდესთან ამჟღავნებს საერთოს. შემდგომში ეს ნაგებობა თუ ძველი ზღუდის ნაშთი დანგრეულა და გაუქმებულა.

საფიქრებელია, ზემოთ განხილული კედლის გაუქმების შემდეგ მისგან სამხრეთით ააგეს აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ მიმართული უფრო მასიური კედელი, რომლის ერთი ნაწილი კონცხის ჩრდილო-დასავლეთის მონაკვეთთან ასევე დანგრეულია. აღმოსავლეთი უკიდურესი ნაწილი აღნიშნული კედლისა 58-ე ნაკვეთში, საფიქრებელია, ბლავგი კუთხით უერთდებოდა ზღუდის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედელს¹⁶.

ციხე-ქალაქის აღნიშნულ მონაკვეთში (ნაკვ. 74, 75, 76, 91, 92, 93) არქეოლოგიური კვლევის შედეგად გამოვლინდა კედლების აშკარად ურთიერთ-

¹⁶ ამ მონაკვეთში გათხრების ჩატარებას კედლის ნანგრევზე აღმართული მაღალი ძაბვის ღენის ბოძი აფერხებდა.

პარალელური სისტემა (ტაბ. VII, 1). ერთგვარი პარალელურობა კედლებისა შეინიშნება ზღუდის აღმოსავლეთ ნაწილშიც, სადაც უფრო მასიური კედელი ებჯინება ძველ ზღუდეზე მიშენებულ F, K და G ყრუ კოშკებს (იხ. გენგეგმა, ტაბ. IV). ციხე-ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ძველი ზღუდისა და მისგან გარეთ აღმართული ძირითადად რიყის ქვისაგან ნაგები ზღუდის პარალელურობა შემთხვევით ხასიათს ატარებს. ამაზე სტრატეგრაფიული მონაცემებიც მეტყველებს, რაც კედელთა თანადროულობას სრულიად გამორიცხავს.

აღნიშნული მონაკვეთის აღმოსავლეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით, განსაკუთრებით 216-ე და 217-ე ნაკვეთებში, ძველი ზღუდის არქეოლოგიურ-მა შესწავლამ გაარკვია, რომ იგი ფუნქციონირების ადრეულ ეტაპზე არ გულისხმობს მასთან მიჯრით მიშენებულ მასიურ, როგორც ჩანს, მოგვიანო ზღუდის არსებობას. მასიური კედელი თვითონ შეიცავს ძველ ზღუდეს, რადგან მშენებლებს იგი გამოუყენებიათ და შიგნიდან მის სამაგრად უქცევიათ. ასევე 202-ე ნაკვეთში, სადაც ძველი ზღუდე მერიდიანულად მიემართება სამხრეთით, მასიური ზღუდის კედელი აშკარად ებჯინება მას (ტაბ. VIII, 1). აქ ძველი ზღუდის მერიდიანულად მიმართულ C კოშკის აღმოსავლეთ და მასიური ზღუდის კედლებს შორის მოქცეულ არეში, ერთგვარ სამკუთხედში, აშკარად გამოიკვეთა ზემოთ აღნიშნული გარემოება: მასიური ზღუდის კედელი უშუალოდ ზემოდან გადადის ძველის კედელზე და ნაწილობრივ საძირკველადაც კი იყენებს მას. ამ მონაკვეთში მეტი შესაძლებლობა იყო დაკვირვება გვეწარმოებინა ძველი და მომდევნო ხანის ზღუდეების საძირკვლის დონის სტრატეგრაფიულ მონაცემებზე. თხრით გაირკვა, რომ ზეძირკველის ნაწილი ძველი ზღუდისა 0,7 მ-ით უფრო ღრმად არის წარმოდგენილი, ვიდრე მასიურის, ამასთან ძველ, შიგნითა ზღუდეს ზეძირკველის დონეზე აგურებისაგან ამოშენებული ოთხკუთხა ხვრელი აქვს, როგორც ჩანს, სადრენაჟედ დატანებული, რაც დამატებით ამტკიცებს იმ აზრს, რომ მისი მოქმედების დროისთვის მასიური ზღუდე არ შეიძლებოდა არსებულიყო.

წინასწარვე, გათხრებით მიღებული სხვა შედეგების განხილვამდე, შემდგომი მსჯელობის გაადვილების მიზნით ხაზგასმით შეიძლება აღინიშნოს, რომ ვარდციხის საფორტიფიკაციო სისტემაში ძირითადად გამოიყოფა ზღუდის სამი სხვადასხვა პერიოდის კედლები. აქედან ყველაზე ძველი 1 მ-მდე სისქის მქონე, სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში გეგმაში მომრგვალებული კედელია. ამ კედელშია ჩართული A და C კოშკები და უკვე აღნიშნული, მასზე გარედან მიდგმული ყრუ კოშკები (B, D, F, K, G და სავარაუდო L და M). აღნიშნულ კედელს პირველ ზღუდეს ვუწოდებთ, მეორე ზღუდედ მივიჩნევთ მისგან გარეთ აღმართულ მასიური, სქელი კედლების მქონე ზღუდეს, რომლის ერთი ნაწილი, კოშკიდან სამხრეთ-დასავლეთით მიმართული, დღესაც შემორჩენილია (ტაბ. III, 1, 4). ამ ზღუდის გაგრძელება შეისწავლებოდა ციხე-ქალაქის აღმოსავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილშიც, შედარებით დიდ ფართობზე. ხოლო მესამე ზღუდედ, პირობითად, მიჩნეულია რიყის ქვის მომრგვალებულბურჯებიანი კედლები ციხის სამხრეთ და უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში (ტაბ. V, 1). შემოკლებით, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის დაცვით, სხვადასხვა დროის ზღუდის ეს მონაკვეთები შეიძლება აღინიშნოს რომაული ციფრებით: I, II და III ზღუდე. ზღუდის მონაკვეთი კოშკებს შორის, საბას ლექსიკონზე დაყრდნობით, დრუსოდ შეიძლება

იწოდოს¹⁷. ასეთ შემთხვევაში ზღუდის მაღლივ შემორჩენილი აგურისსარტყლიანი კედლის მონაკვეთი C კოშკიდან D ნაგებობამდე იწოდება DC II დრუსოდ, ხოლო იგივე მონაკვეთში არქეოლოგიური თხრით გამოვლენილი ძველი ზღუდის ნაწილი შემოკლებით იწოდება DC I დრუსოდ.

I კედელს, როგორც F კოშკის მონაკვეთის შესწავლამ უჩვენა, დეფორმაცია აღრევე განუცდია (ტაბ. VI, 1, კრილი a — b). იგი ციხის ვაკობისკენ გადახრილია და FK I დრუსოს გასწვრივ საჭირო გამხდარა მასზე აგურის პილონებით მიყრდნობილი კედლის აღმართვა. ამ კედლის მშენებლობა ქრონოლოგიურად დიდად არ უნდა სცილდებოდეს I ზღუდისა და მასთან დაკავშირებული A და C კოშკებით თავდაპირველი მშენებლობის პერიოდს, რადგან მის პილონებში გამოყენებული აგურები აღნიშნულ კედლებსა და კოშკებში გამოყენებულის იდენტურია.

I ზღუდის სინქრონული უნდა იყოს XVI თხრილში (ნაკვ. 152) გამოვლენილი 1 მ სიგანის კედელი (ტაბ. V, 4). იგი შეისწავლებოდა ამავე თხრილის 168-ე და 169-ე ნაკვეთებში და, ნაწილობრივ, 151-ე და 152-ე ნაკვეთების მიჯნაზე¹⁸. ციხე-ქალაქის ამ ვაკე, ცენტრალურ ნაწილში, იგი მცირე ინტერვლებით სულ 40 მ მანძილზე გაიწმინდა. აშკარად იგივე კედლის ნაწილი უნდა იყოს C კოშკის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან 3 მ სიგრძეზე გაწმენდილი კედელი (იხ. გენგეგმა). ორივე მონაკვეთი კედლისა დამხრობილია ერთ ღერძზე და, ვფიქრობთ, საფორტიფიკაციო სისტემის შემადგენელ კიდევ ერთ კედელს წარმოადგენს; იგი C კოშკის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხიდან ვაკე მონაკვეთის გადაკვეთით სწორხაზოვნად მიემართება და სადღაც 117-ე და 118-ე ნაკვეთების მიჯნასთან დასავლეთის ზღუდეს უნდა შეერთებოდა. ამგვარად, კედელი ციხე-ქალაქის ვაკე მონაკვეთის დაახლოებით შუაზე გამყოფი გამოდის. იგი თითქმის საძირკვლამდეა დანგრეული, ამიტომ მასთან დაკავშირებული სხვა რაიმე ნაგებობის მიკვლევა, მით უმეტეს საფლავების ზონაში, დიდ სირთულეს წარმოადგენს.

აღნიშნული კედლის XVI თხრილში მოქცეული ნაწილის შესწავლის პარალელურად შეისწავლებოდა კულტურული ფენების გავრცელება. აქაც რიგ ვითარებაში ნათლად გარკვევა ყოველთვის არ ხერხდება. თხრილის მასალის შემცველ მონაკვეთსა და კედელს შორის ვრცელდება კირქვანაყარი, ამორფული მასა, ხოლო მას და კედელს შორის მხოლოდ სტერილურ, მოყვითალო. მკვრივ თიხნარს ვხვდებით. საფიქრებელია, იგი სპეციალურად მოიტანეს და მოზვინეს კედლის გასწვრივ, ამ კედლისთვის ერთგვარად სახიფათო ადგილას, სადაც წყალი განუწყვეტლივ დგებოდა. კულტურული ფენებიდან კედლის ამგვარი იზოლირება ამ უკანასკნელის დათარიღების საკითხს XVI თხრილის მონაკვეთში ერთგვარად ართულებს. სტრატეგრაფიულად ზოგჯერ კედლის საძირკვლის დონეს X—XI სს. ფენაც კი შეესაბამება, მაგრამ ეს გარემოება ისევ იმით უნდა აიხსნას, რომ კირქვანაყარი ფენის ჩრდილოეთით მოქცეული კულტურული ფენები დროთა განმავლობაში ჩაძირვას განიცდიდა, მაშინ როცა კედელსა და მასზე საგანგებოდ მიზვინულ მოყვითალო თიხნარის ფენას ასეთი დეფორმაცია არ განუცდია. მაინც ერთგან კედლის საძირკვლის დონეს

¹⁷ კ. მელითაური, ზოგიერთი სამშენებლო ტერმინის შესახებ, „ძეგლის მეგობარი“, 1968, № 14, გვ. 46—47.

¹⁸ კ. მელითაური, ვ. ჯაფარიძე და სხვ., ვარდციხის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, კრებ. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს (მოკლე ანგარიშები), თბ., 1973, გვ. 93.

ზოგადად აღრეული შუასაუკუნეებით დასათარიღებელი, ე. წ. „წებელდური“ ცულის შემცველი ფენა დაუკავშირდა. ძირითად დამათარიღებელ მომენტს კი წარმოადგენს ის, რომ კედელი უშუალოდ ებმის C კოშკის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეს, სადაც იგი შეისწავლებოდა თითქმის საძირკვლის დონემდე (ნაკვ. 186-ე, კვ. 18-9), რომელიც აბსოლუტურად შესაბამისია C კოშკის და მისი კუთხიდან სამხრეთით მიმართული „მერიდიანული“ კედლის საძირკვლის დონისა. ეს მონაცემი არქეოლოგიური მასალითაც დასტურდება.

ციხე-ქალაქის ჩრდილო მონაკვეთშიც გამოვლინდა არქეოლოგიური გათხრების შედეგად უფრო მასიური — 2,3 მ სისქის კედელი. იგი შეისწავლებოდა 88, 90 და 91-ე ნაკვეთებში (ტაბ. VIII, 4). დადგინდა, რომ კედელი მიემართება აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. დასავლეთით მისი გაგრძელება დადასტურდა 98-ე ნაკვეთში, XIX ს. ეკლესიის დასავლეთით გაჭრილ თხრილში, ხოლო აღმოსავლეთით, 91-ე ნაკვეთში, იგი შეუერთდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიმართულ ზღუდის კედელს (ტაბ. VII, 1). აღნიშნული კედლის XIX ს. ეკლესიის აღმოსავლეთი კედლის საძირკვლის ნაწილთან წმენდის დროს გამოვლინდა ოთხკუთხა ნაგებობა, რომლის აღმოსავლეთი კედელი გვიანდელი ეკლესიის საძირკვლად გამოუყენებიათ. ამ ნაგებობის აღმოსავლეთის, სამხრეთისა და დასავლეთის კედლების მხოლოდ გარშემოწმენდა მოხერხდა. კედლების წყობა საძირკვლის ნაწილთან კირქვის მოზრდილი კვადრებითაა წარმოდგენილი (ტაბ. VIII, 3). სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხესთან საძირკვლის დონეზე გამოვლინდა ნახანძრალი ფენა, რომელშიც ნაპოვნი იყო შურდულის ქვა და ზოგადად აღრეული შუასაუკუნეებით დასათარიღებელი თიხის ჭურჭელთა ნატეხები. ნაგებობის მასიურ კედელთან მიერთების ადგილზე საძირკვლის სხვადასხვა პერიოდის ორი დონე დადასტურდა. 90-ე ნაკვეთში გაჭრილი თხრილის (კვ. 18-7) მიხედვითაც ჩანს, რომ მოგვიანო ხანაში (X—XI სს. ?) კედელი გარედან მოყვითალო ფერის მკვრივად შეზვინული თიხნარით გაუმავრებიათ, დონე ხელოვნურად ზემოთ აუწევიათ. იგივე ვითარებას უნდა ჰქონოდა ადგილი 90-ე ნაკვეთის სხვა კვადრატებშიც. ზემოთ აღნიშნული კედლის დასავლეთის მიმართულებით სავარაუდო გაგრძელების ხაზზე ერთგან, 103-ე ნაკვეთში, ზედაპირულად შეიმჩნევა ნაგებობის ნანგრევებისაგან შექმნილი შემადლება; იქვე ახლოს გეოლოგიური საძიებო სამუშაოებისათვის გაჭრილ თხრილში მრავლად შეინიშნება რიყისა და კარქვები. საერთოდ, აღნიშნული ზოლი, რომელიც მთლიანადაა დაფარული საფლავებით, აშკარად შემადლებულია ძველი კედლის თუ სხვა ნაგებობათა ნაშთებით.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, არსებობს რამდენიმე მონაცემი, რომელთა მიხედვით თითქოს დოკუმენტურად დადასტურებულია, რომ ციხის ჩრდილო ნაწილის განხილულ ნაკვეთებში გამოვლენილი მასიური კედელი ზღუდის ნაწილია. ასეთ შემთხვევაში ლოგიკურია დავუშვათ, რომ იგი ზღუდის სხვა კედლებთან ერთად გამოყოფს ციხე-ქალაქის ციტადელის ნაწილს, ხოლო V ნაგებობა, რომელიც ძირითადად 105-ე ნაკვეთში გამოვლინდა, ამ კედელზე მიდგმული ციტადელის კოშკი შეიძლება იყოს; არაა გამორიცხული, რომ 103-ე ნაკვეთის სავარაუდო ნაგებობაც კოშკი იყოს. ციტადელის ნაწილი მასიური ზღუდითა და კოშკებით ციხე-ქალაქის ჩრდილო ნაწილის შემადლებას, ნაწილობრივ ბუნებრივს, შესაძლოა ხელოვნურადაც შემადლებულს, შემოსაზღვრავდა და წარმოადგენდა საიმედო საფარს სამხრეთიდან (ერთი ასეთი შემოტევის კვალია უკვე აღნიშნული ნახანძრალი ფენა და მასში ნაპოვნი შურდულის ქვა).

დიდი მნიშვნელობა აქვს ციტადელის სისტემის მთავარი მონაკვეთის — მისი ზემოთ განხილული სამხრეთი კედლის, კოშკებითურთ, დათარიღებას, რისთვისაც შესწავლის დღევანდელ ეტაპზე არქეოლოგიურ მასალებს მოკლებული ვართ.

ჩვენ გვგონია, რომ ვარდციხის საფორტიფიკაციო სისტემის მშენებლობის მეორე ეტაპზე, როცა II, მასიური კედელი აშენდა, გარკვეული სამუშაოები ჩატარდებოდა ციტადელის მონაკვეთის გასამაგრებლად. II ზღუდე, როგორც აღნიშნული იყო, აღმოსავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთში სისქით 2 მ აღემატება. GH მონაკვეთში კედელი 9,4 მ სიგრძეზე 7 მ სიმაღლეზეა შემორჩენილი, ფასადშემოცლილი. G კოშკთან იგი შიგნიდან ოთხკუთხა ბურჯით არის შემაგრებული. მსგავსი ბურჯი თხრით გამოვლინდა კედლის იგივე მონაკვეთის 108-ე ნაკვეთში მოქცეულ ნაწილშიც. ამ ბურჯებს ანუ კონტრფორსებს, შესაძლოა, სხვაგვარი კონსტრუქციული დანიშნულებაც ჰქონდათ. სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში II კედელი L სავარაუდო კოშკამდეა მაღლივ შემორჩენილი. აქედან სამხრეთ-დასავლეთით ეს კედელი, ისევე როგორ I, მორღვეულია. მხოლოდ III, რიყის ქვის წყობის ბურჯებიანი კედელია ამ მონაკვეთში ნანგრევებზე დაშენებული (ტაბ. VIII, 2). გათხრამ ციხე-ქალაქის აღნიშნულ მონაკვეთში I კედელი მთელ სიგრძეზე გამოავლინა, ხოლო II კედელი — 216-ე ნაკვეთში LD II დრუსოს მაღლივ შემორჩენილი კედლის მიჯნასთან (ტაბ. VIII, 2). უკანასკნელი გარემოებით დადასტურდა BL II დრუსოს არსებობა, ალბათ, ისევე სწორხაზოვანი მიმართულებისა, როგორიც დადასტურებულია LD II, DC II, CF II, KG II, GH II, HN II დრუსოების მონაკვეთებში. დასაზუსტებელია II კედლის მიმართულება დრუსოს AB მონაკვეთში. A კოშკის სამხრეთი კედლის ზღუდის გარეთ მოქცეულ, მასთან ზღუდის მიერთების ადგილზე გაჭრილი თხრილის ნაწილში რიყის ქვის ზედა წყობის ქვემოთ დადასტურდა კირქვის კედლის წყობა; თუმცა წმენდის დროს მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა ადრეული ხანით არ განისაზღვრება. უნდა ვიფიქროთ, რომ ადრეული შუასაუკუნეების მომდევნო ხანაშიც გამოიყენებოდა მასიური ზღუდის A კოშკთან მიერთებული მონაკვეთი.

A კოშკის ჩრდილო კედელთან დაკავშირებული II კედლის (ტაბ. V, 1) დასათარიღებლად კონკრეტული არქეოლოგიური მასალა არ მოგვეპოვება. ეს კედელიც საძირკვლის ნაწილთან კირქვის ფასადითაა წარმოდგენილი. გათხრამ გარკვეია, რომ იგი A კოშკის კედლების ნანგრევ ფენაშია ჩაშენებული; მეორე მხრივ, კედლის კოშკის ჩრდილო კედლისაკენ მიქცეული ნაწილის სწორხაზოვნება უჩვენებს, რომ მისი აღმართვის დროს კოშკის კედლები თუ მისი განახლებული ნაწილი ჯერ კიდევ საბოლოოდ დანგრეული არ არის. აღწერილი კედლის ჩრდილო-დასავლეთით გაგრძელებულ ნაწილს უკვე მომრგვალებული ბურჯები უჩნდება. ამ კედლის მოზრდილ ფრაგმენტს კატასტროფა ფლატმდე განუცდია: 180-ე და 196-ე ნაკვეთებში იგი ფენა-ფენა მორღვეულა და გარეთ გადაქცეულა. საფიქრებელია, ეს გამოიწვია მოგვიანო კედლების ძველი ზღუდის ნანგრევ ფენაზე გამართვამ, ასეთ შემთხვევაში იგი მყარ საფუძველს მოკლებული იქნებოდა.

გვიანდელი, ბურჯებიანი რიყის ქვის წყობის მქონე ზღუდის დათარიღების თვალსაზრისით გარკვეული მნიშვნელობა აქვს მასალას, რომელიც მოპოვებული იყო დასავლეთის ფლატესთან 164-ე ნაკვეთში, სადაც შეისწავლებოდა ძველი და ახალი ზღუდის მიმართება და კულტურული ფენების გავრ-

ცელება. აქ ზღუდის ორ კედელს შორის თითქოს დადასტურდა მხოლოდ ერთი კულტურული ფენა, რომელიც მოჭიქული და სხვაგვარი თიხის ჭურჭლის, აგრეთვე, მინის სამაჯურების ნატეხების მიხედვით უფრო X—XI სს. უნდა თარიღდებოდეს. ნიშანდობლივია, რომ რიყის ქვის ბურჯებიანი კედლის საძირკველი სწორედ აღნიშნულ ფენაშია გაჭრილი და, ცხადია, იგი შეიძლება იყოს მხოლოდ მომდევნო ხანის, ალბათ, გვიანი შუასაუკუნეების ზღუდის შემადგენელი ნაწილი. იგი დასავლეთის ფლატის უკიდურეს ნაწილში (ნაკვ. 164) ასევე ბურჯებით ყოფილა შეგნიდან შემავრცელებული.

ინტერესს იწვევს ზღუდისა და თხრილის გარეთ E კოშკის ნაშთების გაწმენდა და გეგმის დადგენა (ტაბ. VI, 2). იგი მართკუთხა მოყვანილობისაა, ზომებით $12 \times 8,5$ მ. აღმოსავლეთის, უფრო მასიური კედლის სისქე 3 მ-მდე აღწევს. საძირკვლამდე დანგრეულ ნაგებობას, ჩანს, ფასადი კირქვისა ჰქონია. წმენდის დროს ნაპოვნი კერამიკა მხოლოდ IX ს. მომდევნო ხანას განეკუთვნება, მაგრამ იგი ძირითადად ჰუმუსურ ფენაშია ნაპოვნი და ამიტომ ნაგებობის თავდაპირველ ფენას ვერ დაათარიღებს. ამგვარი განმხოლოებული კოშკები ადრეული შუასაუკუნეებისთვისაც არის დამახასიათებელი.

საფორტიფიკაციო სისტემის დათარიღების საკითხთან დაკავშირებით საგანგებოდ უნდა გავამახვილოთ ყურადღება A და C კოშკების კონსტრუქციასა და გამოვლენილი მასალების ხასიათზე¹⁹. აღნიშნული იყო, რომ ორივე მათგანის კედლები არქეოლოგიური სამუშაოების ჩატარებამდე სრულებით არ ჩანდა. მთლიანად შეისწავლა მხოლოდ A კოშკი. კოშკის ზურგის კედელი, როგორც აღნიშნული იყო, ძველი, გეგმაში მომრგვალებული გალავნის კედელშია ჩართული იმგვარად, რომ გალავნის კედელი უშუალოდ მის გავრცელებას წარმოადგენს. ასევე ჩართულია ზღუდის კედელში C კოშკის (განაზომებია 6×9 მ) ზურგის კედლის კუთხეები. მაგრამ აქ ზღუდისა და კოშკის ზურგის კედლების ერთხაზოვნება დარღვეულია. ძველი გალავნის კედლის სისქე 1 მ ტოლია; კოშკების მონაკვეთში და „მერიდიანულ“ კედელთან მისი სიმაღლეა 1,5 მ. A კოშკის კედლების სისქე მცირედ აღემატება ძველი გალავნის კედლისას, ხოლო შემორჩენილი სიმაღლე 1,5 მ ტოლია. ოდნავ უფრო მაღლივ შემორჩა C კოშკის კედლები, მაგრამ არც აქ შეიმჩნევა სართულშორისი გადახურვის კოჭის ბუდის კვალი. ორივე კოშკის ზურგის ნაწილში ღიობია კარისათვის დატანებული. A კოშკის ღიობის გვერდები აგურებითაა ამოშენებული; ასევეა წყრთილიც (ტაბ. XI, 2). ზღურბლი ორსავე შემთხვევაში ქვიშაქვისაგან არის გამართული. ამ უკანასკნელის კუთხეებში არსებული ფოსოები (ტაბ. XI, 2, XII, 1) ანუ საქუსლეები, რომლებთანაც მიერთებულია თითო წრიული ღარი, მიუთითებს იმაზე, რომ კოშკებს ორფრთიანი კარი ჰქონდა. კ. მელითაურის აზრით, საქუსლეებში კარის ფრთების ჩადგმა ხორციელდებოდა ქვის სამუშაოების შესრულების შემდეგ²⁰. C კოშკის ღიობის ნაწილში ზღურბლიდან 95 სმ დონეზე ფიქსირებული იყო საურდულე ხვრელი, რომლის მიხედვითაც, კ. მელითაურის გაანგარიშებით კარის სიმაღლე 2 მ ყოფილა.

A კოშკის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში, კედლების შემავრცელების მიზ-

¹⁹ ვარდციხის ნაქალაქარის კოშკებზე, ისევე როგორც გამავრცელების სისტემაზე მუშაობის დროს ვითვალისწინებთ არქიტექტორ კ. მელითაურის მოწოდებასა და მოსაზრებებს. ავტორმა თავაზიანად გვასარგებლა თავისი ხელნაწერი ნაშრომით: „ვარდციხის კოშკების არქიტექტურა“, გვ. 1—14.

²⁰ კ. მელითაური, ვარდციხის კოშკების არქიტექტურა, გვ. 7.

ნით კვადრატული ($1,2 \times 1,2$ მ) პილონია ჩაშენებული (ტაბ. XI, 3). მისი კუთხის ნაწილი და, ნაწილობრივ, გვერდები ღიობის წყობაში და წყრთილში გამოყენებული აგურების მსგავსი აგურებითაა ამოშენებული. კედლებში ნახმარია მოზრდილი რიყის ქვაც. კოშკის კირხსნარიანი იატაკის ზედა ღონე უშუალოდ იყო დაკავშირებული პილონის გვერდის წყობის ქვედა ღონესთან, მიღესილიც იყო მასზე. თვით იატაკის ეს ღონე ზოგადად V ს. მეორე ნახევრით ანუ V—VI სს. მიჯნით შეიძლება დათარიღდეს. კირხსნარიან იატაკში პილონთან გამოვლენილი მასალა ამგვარ ვარაუდს საფუძველს ჰმატებს.

დაახლოებით ერთნაირია ორივე კოშკში იატაკის მოწყობის პრინციპი: A კოშკში აშკარად დადასტურდა იატაკის რამდენიმე ღონე. საერთო ვითარებაში ნათლად გასარკვევად მოვიტანთ კოშკის ზღუდის შიგნით მოქცეული ნაწილის წმენდის შედეგად გაჩენილ სამხრეთი მონაკვეთის კრილის აღწერილობას, აქ, კოშკის ინტერიერში, ზედა ღონე მთლიანად წარმოდგენილია სამშენებლო ნაგავით, რომელშიც ჩაშენებულია მოგვიანო ზღუდის საძირკველის ნაწილი. მისი სიმაღლე 0,6 მ ტოლია. საძირკველს ქვემოთ ისევ სამშენებლო ნაგავია, რომელზეც 0,4 მ სისქისაა და რომელსაც ენაცვლება ნახანძრავი ფენა, როგორც ჩანს, კოშკის ნგრევის დროინდელი (VI ს. შუაწლები), მას 30—40 სმ სისქის კირქვანაყარი ფენა ენაცვლება, რომლის ქვედა პორიზონტი კირხსნარმოსხმულ იატაკს წარმოადგენს. იგი თანაბრად არ ვრცელდება მთელ ფართობზე. მასთან ერთად მონაცვლებს ადრევე აღნიშნული მდინარისეული, წვრილმარცვლოვანი, თიხანარევი და ხრეშოვანი ფენა. მის ქვემოთ მდებარე თიხნარმირეული იატაკის მოტკეპნილ ღონეს ღიობის პირდაპირ შეესაბამებოდა დამწვარ-დანახშირებული მორის ნაშთი. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ეს ღონე, ანუ ქვედა ნახანძრავი ფენა, რომელიც დამწვარ თუ გამლვალ თიხის ჭურჭელთა ნატეხებსაც შეიცავდა, ზოგადად V ს. შეიძლება დათარიღდეს. იქვე იყო ნაპოვნი ქვის ბალიში, რომელიც პირველი სართულის გადახურვისათვის საჭირო სვეტის ძირად შეიძლება მივიჩნიოთ. აშკარად შეინიშნება კოშკის იატაკის ამაღლების ტენდენცია, ალბათ, სინესტისაგან თავის დაღწევის მიზნით. იგივე მიზნით უნდა დაეტანებინათ A კოშკის სამხრეთის კედელში კერამიკული მილი. იატაკის ღონის ქვემოთ ნაპოვნი არქეოლოგიური მასალის შესახებ უკვე იყო აღნიშნული. სულ ქვედა ღონე კოშკებში, როგორც ჩანს, მთელ ფართობზე და განსაკუთრებით კედლების მონაკვეთში წარმოდგენილი იყო მოზრდილი რიყის ქვებით. ეს ღონე შეისწავლებოდა C კოშკის შიგნით, აგრეთვე, ზურგის კედლის კოშკის გარეთ მოქცეულ და გარეთა კედლის საფასადო ნაწილში. ყველგან დადასტურდა მოზრდილი რიყის ქვის მტკიცედ ჩადუღაბებული ფენა. ყველაფერი ეს, საფიქრებელია, კოშკის კედლების მთელ კონსტრუქციას მონოლითურ სიმტკიცეს უქმნიდა, იცავდა ტექტონური მოვლენებისაგანაც.

D ნაგებობა (ტაბ. III, 1, 2, 3), რომელიც 217-ე და 218-ე ნაკვეთებში მოქცეული II კედლის მინაშენს წარმოადგენს, ჩვენი აზრით, მის შესამაგრებლად უნდა იყოს გამართული. იგი არც კოშკია და არც ზღუდეში ჩართული კარიბჭე, ან სხვაგვარად მოწყობილი შესასვლელი. კედლებს შორის მოქცეული არის წმენდის დროს ნაპოვნი კრამიტების მიხედვით შეიძლება დავუშვათ გადახურვის კონსტრუქციის არსებობა. ამდენად ეს კედლები II კედლის გამაგრებასთან ერთად საფორტიფიკაციო სისტემის კოშკის ფუნქციის შემსრულებელი ნაგებობა შეიძლება იყოს, ანდა კიდევ, შესაძლოა, ღიად დატოვებული

ლი ორი კედელი ქმნიდა ცრუ ბჭის შთაბეჭდილებას და მტრის მისატყუარი „ხაფანგის“ ფუნქციას ასრულებდა²¹.

ნაგებობათა კედლების წყობების შესწავლის თვალსაზრისით ვარდციხის ნაქალაქარი შემდეგ მასალას იძლევა: უძველესი კედლები, ძველი გალავანი, მასში ჩართული A და C კოშკებით და ბურჯები, წყობაში რიყის ქვითა და ფასადში უპირატესად კირქვით არის ნაშენები. საფასადო ნაწილში გამოყენებულია ცალმხრივ მოსწორებული კირქვის ნაგლეჯი ქვები, რომელთა წყობის ხასიათი პოლიგონალურია. ამგვარი წყობის კედლები გარედან უპირატესად კირხსნარით იქნებოდა შელესილი, რის კვალიც კარგად ჩანს C კოშკის ინტერიერის ნაწილში და ნაწილობრივ A კოშკშიც. ასეთი წყობა, როგორც ჩანს, დამახასიათებელია ვარდციხის ნაქალაქარის საფორტიფიკაციო სისტემის ყველაზე ძველი კედლებისათვის. მაგრამ ამგვარადვე გამოყვანილი ფასადი აქვს ზღუდის ჩრდილო-აღმოსავლეთის დრუსოს მასიურ კედელს, რომელიც შესაძლოა, ასევე იყო თუ მთლიანად არა, გარკვეულ მონაკვეთებში მაინც გარედან შელესილი.

C კოშკის აღმოსავლეთის კედლის საფასადო წყობა (ტაბ. X, 4), ასევე ნაწილობრივ დასავლეთის კედლის ზღუდის შიგნით მიქცეული კედლისა და მასთან მომიჯნავე დრუსოს შიდა საფასადო მხარე, განსაკუთრებით კი დრუსოს კედლის აღმოსავლეთისკენ მიქცეული ფასადის წყობა, შედარებით კარგად დამუშავებული კირქვის ოთხკუთხა მომცრო (20—25 სმ-ზე) ჰორიზონტალურ რიგებად ნაშენი ქვებით არის გამოყვანილი, ე. ი. წარმოადგენს ე. წ. იზოდომს. ამგვარივე წყობით ხასიათდება დრუსოზე მიშენებული ნაგებობის კედლების ფასადი. შედარებით მომცრო ზომის გათლილი კირქვის ქვებით არის გამოყვანილი მასიური, GH II დრუსოს კედელი ციხე-ქალაქის 93-ე და 108-ე ნაკვეთებში.

ვარდციხის ამჟამად თითქმის მთლიანად გამორკვეული გეგმა უშუალო და პირდაპირ ანალოგიებს ვერ პოულობს როგორც საქართველოში, ასევე რომაულ-ბიზანტიური სამყაროს არეალში გამოვლენილ და შესწავლილ ძეგლებში. აქ არაა დაცული რომაული ციხისთვის ე. წ. „კასტელისთვის“ დამახასიათებელი გეგმაში ოთხკუთხოვნება და კუთხის მონაკვეთის გამაგრების სპეციფიკური მოყვანილობა, როგორსაც ვხვდებით თუნდაც აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ძეგლებზე²². თუმცა, როგორც აღნიშნულია, ამგვარი გეგმარება ძირითადად უფრო ადრეული ხანისთვის არის დამახასიათებელი²³. ვარდციხის ძველი ზღუდე შესწავლილ ნაწილში გეგმაში მეტწილად მომრგვალებულია და მხოლოდ მოგვიანო. მასიური ზღუდე შემოსაზღვრავს ნაქალაქარს მრავალკუთხედის ფორმით.

ვარდციხის A კოშკი თავდაპირველ ზღუდეში ჩასმის წესით ანალოგიას

²¹ ასეთი აზრი გამოთქვა ადგილზე არქიტექტორმა გ. ლეჟავამ. კ. მელითაურიც თავის ხელნაწერ ნაშრომში, მიიჩნევს რა ამ კედლებს ძველ კოშკზე გამართულ ნაგებობად, აღნიშნავს: „ნაგებობა რაღაცნაირად მარწყხს წააგავს“ (იხ. კ. მელითაური, ვარდციხის კოშკების..., გვ. 13).

²² Леквинадзе В. А., Оборонительные сооружения Севастополиса, СА, 1966, № 1, გვ. 207—208; Леквинадзе В. А., О постройках Юстиниана в Западной Грузии, ВВ, т. 34, с. 172—173; Леквинадзе В. А., Монументальные памятники Западной Грузии I—VII вв., автореферат докт. дисс., М., 1973.

²³ Всеобщая история архитектуры, т. II, М., 1973, с. 509.

ბიჭვინტის საფორტიფიკაციო ნაგებობის № 2 კოშკთან პოულობს²⁴. მსგავსი გეგმარების კოშკები ცნობილია რომაულ-ბიზანტიური სამყაროს ზოგ ქვეყანაში. ვარდციხისათვის დამახასიათებელი ყრუ კოშკებიც არაა უცხო ადგილობრივი სამყაროსათვის. ანალოგიას წარმოადგენს ამ მხრივ მცხეთაში, მთა ქართლზე და უჯარმაში გათხრილი ასევე ადრეული შუასაუკუნეების კომპლექსები²⁵. D ნაგებობის ორმაგი კედლები, ბჭის შთაბეჭდილებას რომ ქმნის, ემსგავსება ისტრიისა და ტიმგადის (აფრიკაში) და სხვ. ციხეების ზღუდის შესასვლელთან მოწყობილი კედლების თუ კოშკების კონსტრუქციას²⁶.

ზღუდის კედლების ურთიერთპარალელურობა ქრონოლოგიური თვალსაზრისით უმეტესად შესაძლოა შემთხვევით ხასიათს ატარებდეს. მაგრამ, ვფიქრობთ, არქეოლოგიური კვლევის დღევანდელი მონაცემების მიხედვით ციტადელის ჩრდილო-აღმოსავლეთი, ურთიერთპარალელური HN I და HN II დრუსოს კედლები ნამდვილად შეიძლება თანაარსებობდეს ერთ გარკვეულ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში მაინც. 74-ე ნაკვეთში გაწმენდილი HN I დრუსოს HN II დრუსოს მხარეზე გადაწოლილი, მაღლივ შემორჩენილი კედლის არსებობა ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა. წინააღმდეგ შემთხვევაში II კედლის მშენებლები I-ს დაურღვევლად არ დატოვებდნენ.

შეიძლება დავუშვათ, რომ ვარდციხეს სასიმაგრო ნაგებობათა განვითარების ერთ ეტაპზე უჩნდება ორმაგი კედლების სისტემა, ანუ პროტეიხისმა. უკანასკნელ ხანებში ამგვარი სისტემა ორმაგი კედლებისა თითქოს დადასტურდა ნოქალაქევ-არქეოპოლისსა და წებელდაში (ძველი წიბილიუმის ციხე). ორმაგი კედლების სისტემა ცნობილია ბიზანტიური ხანის ძეგლებზე, უპირატესად ბალკანეთზე²⁷. ამგვარი სისტემა გვხვდება უფრო გვიანაც, მაგ. ყირიმში²⁸.

ორმაგი კედლების სისტემა, რომელიც ზოგადად უკვე ელინისტური ხანიდან არის ცნობილი, რომაულ-ბიზანტიურ სამყაროში ძირითადად V ს. მეორე ნახევრიდან ვრცელდება²⁹. ასევე არაადრეული ხანით, რამდენადაც ეს ჩვენთვის ცნობილია, უნდა თარიღდებოდეს ორმაგი კედლების სისტემის მონაკვეთი წებელდაში (VI ს.). ვარდციხის II კედელიც, რომელიც ერთ ნაწილში პროტეიხისმას ქმნის, უფრო საგარეო-პოლიტიკური ფაქტორების, ანუ ბი-

²⁴ Лордкипанидзе Г., Арх. исследования Питиунта, ПАИ, 1976, Тбилиси, 1979, с. 178.

²⁵ Мелитаური К. Н., Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, I, Тбилиси, 1969, გვ. 63. სურ. 43, 44; მისივე, Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, II, Тбилиси, 1972, с. 10, სურ. I; აგრეთვე ი. ციციშვილი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955, გვ. 50—51. გეგმა ტაბ. XVIII. ნოქალაქევ-არქეოპოლისში აღინიშნება ქვედა ნაწილის ზღუდის ფართო, სწორკუთხა გამონაშვებები, რომლებიც კოშკებს არ წარმოადგენენ (იხ. Леквинадзе В. А., Монументальные памятники Западной Грузии I—VII вв., გვ. 22).

²⁶ Em. Curdurachi si colab, Santirul apheologic Histria, Materiale si Cercetari Arheologice, IX, Bucuresti—1970, გვ. 194. M. D i h l, Rapport, Deux Missions Archéologiques dans l'Afrique du Nord, Paris, 1894, გვ. 26 და შმდ, გვ. VII.

²⁷ Овчаров Д. М., Протейхизматa в система на ранновизантийските укрепления по нашите землi, «Археология», кн. 4, 1973, გვ. 11.

²⁸ Пятышева Н. В., Раскопки Государственного исторического музея в Херсонесе 1946 и 1948 гг. «Арх. исследования на юге Восточной Европы», Сборник научных статей, М., 1974, გვ. 78, შებ. 12.

²⁹ Овчаров Д. М., დასახ. ნაშრ., გვ. 22.

ზანტია-ირანის მოსალოდნელი სამხედრო დაპირისპირების შედეგად უნდა იყოს წარმოქმნილი. დამატებით არქეოლოგიურ გამოკვლევამდე და მასალების მოძიებამდე ასეთ თარიღად V—VI სს. მიჯნას, თუ სულაც VI ს. პირველ ნახევარს მივიჩნევთ. ასეთ თარიღს უფრო უნდა უჭერდეს მხარს DC II დრუსოს მონაცემთში (ტაბ. III, 4) აგურ-კრამიტის სამფენიანი და D ნაგებობის კედლებში (ტაბ. III, 2, 3) ძირითადად აგურის ოთხფენიანი სარტყლების არსებობა.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ვარდციხის D ნაგებობის რამდენიმე სარტყლიანი აღმოსავლეთი კედლის გაწმენდით აღმოჩნდა აგურის სამი სარტყელი, ქვედა აგურის სამი ფენით წარმოდგენილი, მომდევნო ორფენიანი და მესამე, გათხრებამდე ცნობილი, ოთხფენიანი. ამგვარად დადასტურდა, რომ კანონზომიერება აგურის სარტყლებში აგურების რაოდენობის მატების გზით თარიღის დადგენაში არ შეიძლება იყოს. ეს შეუსაბამობა ვარდციხეში 1968 წელს გაირკვა³⁰. აღნიშნული გარემოების შესახებ ჩვენ საგანგებოდ უკვე გვქონდა აღნიშნული³¹. ჩვენი აზრით, დასავლეთ საქართველოს განსაკუთრებით არაზღვისპირა ძეგლებზე წარმოდგენილი აგურის სარტყლიანი კედლების შემცველი ნაგებობები უპირატესად V ს. მეორე ნახევრის შემდგომი ხანით შეიძლება დათარიღდეს. ასეთ თარიღს არ ეწინააღმდეგება ბიჭვინტის ნაქალაქარის არქეოლოგიური შესწავლის მონაცემები³². ისე კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ opus mixtum-ი, როგორც სამშენებლო წესი, ჩანს, არ წარმოადგენდა უცნობს და მოულოდნელს ადგილობრივი სამშენებლო ტრადიციისათვის.

რაც შეეხება იზოდომურ წყობას, ყველაზე გამოკვეთილად C კოშკის აღმოსავლეთ კედელში და მასთან დაკავშირებულ ზღუდის მეორე კედელშიც რომ გვხვდება, ასევე გავრცელებულია საქართველოში. აღმოსავლეთ საქართველოში იგი ყველაზე კლასიკურად უჯარმაშია წარმოდგენილი და V—VI სს. მიჯნით არის დათარიღებული³³. მსგავსი წყობა გვხვდება შორაპანში, ნოქალაქეში, ვაშნარში, თამარის ციხეზე, აფხაზეთში გამოვლენილ ძეგლებზე და სხვ. პირობით ამგვარ წყობას „უჯარმულიც“ კი შეერქვა. მაგრამ მსგავსი წყობის მქონე კედლები ზოგადად გავრცელებულია როგორც ევროპის, ასევე წინააზიის ძირითადად ბიზანტიური ხანის ძეგლებზე³⁴.

ვარდციხის C კოშკის აღმოსავლეთისა და ზღუდის II კედლის მოხდენილი იზოდომური წყობით ძეგლის მშენებლები აღმოსავლეთიდან ციხის ეფექტსაც აძლიერებდნენ. ციხის სხვა ნაწილზე იგივე ქრონოლოგიურ მონაცემთში ფასადი ერთგვარად განსხვავებულადაც უშენებიათ. C კოშკის გარე-

³⁰ გ. ლომთათიძე, გ. ცქიტიშვილი, ვ. ჯაფარიძე, პირველი არქეოლოგიური კამპანია ვარდციხეში (1968 წ.), 1968 წ. წარმოებული საველე-არქეოლოგიური კვლევების შედეგებისადმი მიძღვნილი სესიის მოკლე ანგარიშები, თბ., 1969, გვ. 25.

³¹ ვ. ჯაფარიძე, ვარდციხის ნაქალაქარის არქეოლოგიური შესწავლისათვის, გვ. 30, იქვე ლიტერატურა.

³² ა. ალაქიძე, „დიდი ბიტიუნტი“ — არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, კრებ. „დიდი ბიტიუნტი“. I, გვ. 99—100; Апакидзе А. М., Лордкипанидзе Г. А., Археологические раскопки в Пицунде, Археологические открытия 1974 г., М., 1975, с. 180; Лордкипанидзе Г. А., Археологические исследования Питиунта, с. 179—180.

³³ Мелитаури К. Н., Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, II, გვ. 9.

³⁴ Иванов Т., Абритус, София, 1980.

თა, სამხრეთი კედლის ქვედა წყობაში (ტაბ. X, 1, 3) გამოვლენილი მასიური (1 მ-მდე სიგრძის) ბლოკები, ჩვენი აზრით, ნაგებობის ამ ნაწილის ადრეულობაზე არ უნდა მიუთითებდეს. აქ უფრო კონსტრუქციული, კოშკის ამ ნაწილის საგანგებოდ შემტკიცების მომენტი უნდა ყოფილიყო წამყვანი. იგივე მოსაზრებით უნდა მიეშენებინათ DC II დრუსოზე, C კოშკის გარე კედლის გასწვრივ, შედარებით დაუდევრად ამოშენებული კედელი (ტაბ. X, 1), რითაც ისედაც მასიური ზღუდის წინ დამატებითი გამაგრება შეუქმნიათ. ყველაფერი ეს, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ვარდციხის საფორტიფიკაციო სისტემის მოწყობის ახალ ეტაპზე უნდა შექმნილიყო. ეს ახალი სისტემა ყველა მონაკვეთში ითვალისწინებს ძველ ზღუდესთან დაკავშირებულ კოშკებს. ამათგან C კოშკს, როგორც ცენტრალურს, უნდა შეხებოდა აღდგენა-გადაკეთებითი სამუშაოები.

დასასრულ, დათარიღების საკითხთან დაკავშირებით ფიზიკური (არქეო-მაგნიტური) მეთოდის გამოყენების შესახებ; მასალები ამ მეთოდით დათარიღებისთვის ვარდციხეში 1969 წლიდან გროვდებოდა. შესწავლის შედეგების ერთი ნაწილი გამოქვეყნდა კიდეც³⁵. ჩვენც გამოვთქვით აზრი არქეოლოგიური მონაცემების ფიზიკურთან მიმართების შესახებ³⁶. კვლავ მოკლედ აღნიშნავთ: ვარდციხის მასალის შესწავლით თითქოს ირკვევა, რომ საქართველოსთვის გამოყენებული გეომაგნიტური ცვლილების მრუდი შემდგომ დაზუსტებას საჭიროებს. ამ აზრით, პირველ რიგში, გამოყენებული უნდა იქნეს კარგად დათარიღებული მასალები. ვარდციხის სამშენებლო კერამიკა, რომელშიც კარგად გამოიყო სულ ცოტა ორი ქრონოლოგიური ჯგუფი და რომელიც ფიზიკური მეთოდით უკვე შესწავლილია, ასევე შეიძლება გამოყენებულ იქნეს მრუდის შესაბამისი მონაკვეთების შესწორებისთვის³⁷.

В. М. ДЖАПАРИДЗЕ

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ФОРТИФИКАЦИОННЫЕ СООРУЖЕНИЯ ВАРДЦИХЕ

Резюме

Фортификационные сооружения Вардцихского городища дошли до нас в весьма поврежденном виде. Они представлены, в основном, двумя системами стен: первоначальная (IV—V вв. н. э.), сравнительно тонкая (до 1 м) стена, в плане несколько округлена, только в северной и северо-восточной частях имеет некоторую углова-

³⁵ Нодия М. З., Апакидзе А. М., Челидзе З. А., К вопросу о датировании арх. объектов с помощью археомагнитного метода, *სმამ*, 65, № 1, 1972, გვ. 249—251.

³⁶ Джапаридзе В. М., Важнейшие моменты арх. изучения городища Вардцихе, *გვ. 231*; ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარ ვარდციხის არქეოლოგიური შესწავლისათვის, *გვ. 90—91*.

³⁷ აქვამად ვარდციხის ნაქალაქარის მასალებს გარდა ჩვენს განკარგულებაშია ვარციხესის მშენებლობის ზონაში მოქცეული სხვა ძეგლების (გეგუთი, პატრიკეთი და სხვ., აგრეთვე სოფ. როხის კერამიკული საწარმო) ფიზიკურად უკვე გაზომილი მასალები და იმ სხვა მრავალრიცხოვანი გაზომვების (ფიზ.-მათ. მეცნ. კანდ. ზ. ჭელიძე, მ. კვირიკაძე, მ. წერეთელი, ნ. ნამგალაური) შედეგები, რაც არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შესაბამის განყოფილებას დაუგროვდა და შემდეგში საფუძვლად დაედება აღნიშნული მეთოდით ფიზიკოსების და არქეოლოგების შემდგომ კვლევას.

тость. Установлена определенная закономерность расстояний между башнями (25—27 м). С этой системой укрепления связаны прямоугольные башни, из которых лишь две большие — «А» и «С» (6×9 м) могли быть использованы для жилья. Все остальные башни, включая цитадельные, меньших размеров (6×5 м) и глухие; их нижние части забутованы и облицованы рваным известняком. Внутренняя стена башен, выступающих вперед, является естественным продолжением древнейшей ограды. В этом отношении несколько отличается центральная башня «С», на которую возлагались особые оборонительные функции. Конструкция башен установлена посредством изучения башен «А» и «С», но по сохранившимся остаткам стен не удалось выяснить, каковы были межэтажные перекрытия, хотя можно допустить их двухэтажность и общую высоту в 8 м. Старые строения фортификационной системы характеризуются полигональной кладкой рваного известняка, скрепленного известняковым раствором.

Можно считать установленным, что город-крепость был разделен на три части: цитадель (или «верхняя крепость») и разделенный на две части стеной «нижний город».

Массивные стены второго строительного периода (VI в. н. э.) находятся перед старой оградой и пристроены к внешним стенам старых башен. Они возведены, преимущественно, из сравнительно больших угловатых известняковых камней. Здесь, а также в фасадной части башни «С», чаще соблюдалось горизонтальность рядов.

Археологическими исследованиями установлено, что в одной многослойной стене строения «Д» нарушена т. н. закономерность постепенного увеличения рядов кирпичей в поясах согласно теории Лемерля-Бобчева; в нижнем ряде зафиксированы трех-, далее двух-, и наконец, четырехслойные пояса. При этом, куртина и строение «Д» нами датируются временем после второй половины V и, скорее, первой половиной VI века. Исходя из двух отмеченных моментов, можно заключить, что датировка стен с кирпичными поясами методом Лемерля-Бобчева на примере Вардцихе не подтверждается.

III. ხელოსნური ნაწარმი РЕМЕСЛЕННЫЕ ИЗДЕЛИЯ

6. უბრელოძე

მინის ოთხი გრავირებული ჭურჭელი ბიჭვინტის ნაქალაქარიდან

ბიჭვინტის ნაქალაქარში მოპოვებულ მრავალრიცხოვან მინის ჭურჭლის ფრაგმენტთა შორის საყურადღებოა გამოსახულებით შემკული გრავირებული სასმისის ნატეხები, რომლებიც მკაფიოდ გამოირჩევიან ერთიმეორისაგან, როგორც გამოსახულების შინაარსით, ისე გრავირების ხერხით, მინის ხარისხით. ფერით, ყოველივე ეს კი საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჭურჭელი სხვადასხვა სახელოსნოშია დამზადებული. როგორც ჩანს, თითოეულ საწარმოს თავისი დამახასიათებელი გამოსახულების სიუჟეტი, სტილი, გრავირების ხერხი და მინის ლღობის წესი ჰქონდა.

ბიჭვინტის სამი სასმისი, ნატეხების მიხედვით, პირგადაშლილ დაბალ უქუსლო ჭურჭელს — lancix — წარმოადგენს, მეოთხის მხოლოდ ბრტყელი ძირის ფრაგმენტია შემორჩენილი, რომლის მიხედვით ფორმა ვერ აღდგა. ოთხი სასმისიდან სამი ზიარების ჭურჭელია. ერთი სუფრის. ამ უკანასკნელის ორი ნატეხია ნაპოვნი (ზომით: $5,0 \times 2,0$ სმ; $7,0 \times 3,0$ სმ)¹; ჭურჭელი პირმოკვეთილია (პირის დმ $15,0$ სმ, მინის სისქე $0,2$ სმ), ნაპირი გახეხილი აქვს. პირს ქვეშ გარედან გარშემოუყვება ღრმა ღარი, რომლის ქვემოთ მოქცეულია გამოსახულება. ერთ ნატეხზე შემორჩენილია ახალგაზრდა მეომრის სახის გამოხატულების ფრაგმენტი. მეომარს სწორი და მოხდენილი სახის ნაკვთები აქვს — გრძელი მორკალური წარბი, რომბული მოყვანილობის თვალის კრილი და გამოკვეთილი ნიკაპი. სახე შემოჩარჩოებულია მოკლე და სწორი თმებით. თმების ერთი ნაწილი შუბლზე ჩამოვარცხნილია, მეორე — მაღლა ქოჩრად ავარცხნილი თავზე შემორტყმული აქვს წვრილი თასმა (ტაბ. XIII).

მეორე ნატეხზე ტერფისა და ფარის გამოხატულების ფრაგმენტია შემორჩენილი, ფეხზე აცვია თასმაასხმული ფეხსაცმელი (caligo); ფეხს უკან გამოსახულია მრგვალი, ზედაპირდასერილი ფარი (ტაბ. XIII).

საყურადღებოა, რომ ტერფსა და ფარს შორის ზედაპირზე შეიმჩნევა მკრთალი და წმინდა ნაკაწრი — გრაფიტი; წარწერა შედგება ოთხი ასოსაგან ОРЕА, რომლის პირველი ორი ასო კარგად იკითხება. E შედარებით დიდი და მკრთალია. ხოლო А წაქცეული (ტაბ. XIII). ვვარაუდობთ, რომ სასმისის მფლობელს უცდია სახელის ამოკაწრვა, ისევე როგორც ეს, მაგალითად, შმი-

¹ ერთი ფრაგმენტი ნაპოვნია XVII უბანზე, № 4383, მეორე — XVII და XVIII უბნების მიჯნაზე, № 4394.

ტის კოლექციაში დაცულ გვიანანტიკური ხანის რამდენიმე ჭურჭლის ნატეხ-ზეა, სადაც ერთზე ამოკაწრულია OPECTHC, მეორეზე HIPPO...TOC (HIPPOLVTOC)².

სასმისზე გამოხატულება დამუშავებულია ორი ხერხით: ღრმა ამოხეხვით და ამოკაწრვით. ამოხეხვით მიღებულია მეომრის თვალის ჭრილი, გუგა, ლოყა, ფარის კონტური, ღარი, რომელიც ჭურჭელს პირს ქვემოთ გარშემოუყვება. ამოკაწრვით — თმები, წარბი, ფეხის თითები, ფარზე ირიბი პარალელური ხაზები. ამგვარი დამუშავებით ოსტატი გამოსახულებას უქმნის პლასტიკურად ნაძერწ რელიეფის შთაბეჭდილებას.

თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ ჭურჭელი თეთრი გამჭვირვალე. კრი-ალა, კარგი ხარისხის მინისაგან არის დამზადებული, მაშინ საფუძველ მოკლე-ბული არ იქნება, ვიფიქროთ — სასმისი თავისი დროის ერთ-ერთ პირველხა-რისხოვან სახელოსნოში იყო დამზადებული.

ბიჭვინტის სასმისი გამოსახულების სტილით, დამუშავების ხერხით, ფორ-მით, მინის ხარისხით, ფერით, ზედმიწევნით ემსგავსება რუსეთში — კურსკის ოლქში და ზულგარეთში — სტარა ზაგორაში ნაპოვნ სასმისებს³.

კურსკთან ნაპოვნი სასმისი გამოქვეყნებულია ლ. მაცულევიჩის მიერ. მასზე გამოსახულია მოცეკვავე დიონისე (ტაბ. XIV). ლ. მაცულევიჩი სასმისს IV ს. ათარიღებს⁴.

როგორც ითქვა, ზემოხსენებული ორივე ჭურჭელი ანალოგიურია ბულ-გარეთში, სტარა ზაგორას სამარხში აღმოჩენილი სასმისისა⁵. ამ უკანასკნელზე გამოხატულია მოცეკვავე ქალი ფიალით და ყვავილით ხელში (ტაბ. XIV). სა-ყურადღებოა, რომ მოცეკვავე ქალი ზუსტად იმავე პოზაშია გამოსახული, როგორც კურსკის ფიალაზე დიონისე. სტარა ზაგორას ჭურჭელი შედარებით დიდია⁶, მაგრამ მოყვანილობით ზედმიწევნით მსგავსი ბიჭვინტისა და კურსკის სასმისებისა, იგი დამზადებულია აგრეთვე თეთრი გამჭვირვალე კრიალა მინი-საგან. ანალოგიურია გამოსახულების დამუშავებაც: რომბული მოყვანილო-ბის თვალის ჭრილი, თმები, თითები და სხვ. სასმისს პირს ქვემოთ იმდაგვარივე ღრმა ღარი გარშემოუყვება, როგორც ბიჭვინტისა და კურსკის სასმისებს.

სტარა ზაგორას სასმისი თანმხლები ნივთების მიხედვით ახ. წ. III ს. თა-რიღდება, რაც შეეხება ამ ჭურჭლის წარმომავლობას, ავტორები ამ საკითხს არ ეხებიან⁷. ხოლო კურსკის სასმისზე მოცემული გამოხატულების სტილის-ტური ანალიზის შედეგს ლ. მაცულევიჩი მიჰყავს იმ დასკვნამდე, რომ იგი ხმელთაშუაზღვისპირეთის ერთ-ერთ საწარმოშია დამზადებული და არა გერ-მანული რეინის სახელოსნოში⁸. საყურადღებოა, რომ ვ. კრაპოტკინიც იზი-არებს ლ. მაცულევიჩის აზრს ამ სასმისის წარმომავლობის შესახებ⁹.

² Glass From the Ancient world, New-York, 1957, №№ 361, 363, 365, 368.

³ Мацулевич Л. А., Погребение варварского князя в Восточной Европе. М.-Л., 1934; Буюклиев Хр., Нови гробни находки Стара Загоре околностга, «Археология», кн. 4. София, 1962; Буюклиев Хр., Димитров М., Николов Д., Стара Загора окръжен народен Музей, София, 1966, № 75.

⁴ Мацулевич Л. А., Погребение...

⁵ Буюклиев Хр., Димитров М., Николов Д. Стара загора...

⁶ ჭურჭლის პირის დმ — 19 სმ, სიმაღლე — 4 სმ, მინის სისქე — 0,2 სმ.

⁷ Буюклиев Хр., Димитров М., Николов Д., Стара Загора...

⁸ Мацулевич Л. А., Погребение варварского...

⁹ Крапоткин В. В., Римские импортные изделия в Восточной Европе, II в. до н. э. — V в. н. э., Арх. СССР. САН, вып. 1—27. М., 1970, с. 102.

ამ სამივე ჭურჭლის (ბიჭვინტის, კურსკისა და სტარა ზაგორას) ზედმიწევნით მსგავსება გვაფიქრებინებს, რომ ისინი ერთ სახელოსნოშია დამზადებული. მასალის სიმცირის გამო კონკრეტულად ცენტრის დასახელება ძნელია, მაგრამ მაინც ვფიქრობთ, რომ იგი ალექსანდრიაშია სავარაუდო. ცნობილია, რომ ალექსანდრია საუკუნეების მანძილზე მინის წარმოების მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო, გვიანანტიკურ ხანაშიაც იქ დამზადებული ნივთები ჯერ კიდევ მსოფლიო ბაზარზე გადიოდა. ზემოხსენებულ სასმისთა წარმომავლობასთან დაკავშირებით საყურადღებოა, რომ ალექსანდრიულ ნაწარმად მიიჩნევენ აგრეთვე შმიტის კოლექციაში დაცულ მსგავსი ჭურჭლის რამდენიმე ფრაგმენტს¹⁰.

ბიჭვინტის სასმისის ასაკის დადგენისათვის გასათვალისწინებელია აგრეთვე ის გარემოება, რომ გამოხატულების შინაარსში, სტილსა და შესრულების მანერაში ჯერ კიდევ ძლიერ იგრძნობა ანტიკური ტრადიციები; ეს კი დამაჯერებელს ხდის, მის III ს. მიწურულით ან IV ს. დასაწყისით დათარიღებას. ამავე დროს მიაკუთვნებენ კურსკის, სტარა ზაგორას და შმიტის კოლექციებში დაცულ ანალოგიურ ჭურჭელს.

ბიჭვინტაში აღმოჩენილი დანარჩენი გრავირებული სასმისები ევქარისტული დანიშნულების ჭურჭელია. ევქარისტია — ზიარება ადრექრისტიანულ ხანაში ერთ-ერთი მთავარი რიტუალია, რომლის გარშემო თავმოყრილია საიდუმლო გამოთქმები და სიმბოლოები¹¹. ამ წესის აგებისათვის საგანგებო დანიშნულების ჭურჭელი იხმარებოდა. სეკის აზრით, ასეთი ჭურჭელი როგორც ევქარისტიაზე ოჯახებს, ისე თითოეულ ქრისტიანს საკუთარი ჰქონდა¹². მათი უმრავლესობა მინისაა და უკლებლივ ყველა შემკულია პალეოქრისტიანული სიმბოლოებითა და ქრისტიანული შინაარსის წარწერებით¹³.

ბიჭვინტაში ნაპოვნი ზიარების სამივე ჭურჭელი ფრაგმენტულად არის შემორჩენილი, მაგრამ მიუხედავად ამისა გამოსახულება ამოიკითხება.

ფრაგმენტთაგან ერთი სასმისის ზედა ნაწილის პატარა ნატეხია¹⁴, რომლის მიხედვით ჭურჭელი პირგადაშლილი, დაბალი ფიალაა¹⁵. სასმისის ფრაგმენტზე შემორჩენილია ბერძნული წარწერის სამი ასოს ქვედა მოხაზულობა, გრეხილის სარტყლის ნაწყვეტი და ფარშავანგის გამოსახულების ფრაგმენტი.

ცნობილია, რომ ევქარისტულ ჭურჭელზე ხშირია ქრისტიანული შინაარსის წარწერები. მათი უმრავლესობა წარმართობიდანაა ნასესხები, მაგრამ მათ ახლა სხვა შინაარსი და მნიშვნელობა ენიჭებათ. ასეთებია, მაგალითად, VIVE, განსაკუთრებით კი ΠΙΕ ΖΗΧΗ — შესვი, იცოცხლე! ეს უკანასკნე-

¹⁰ Glas From the Ancient World..., №№ 361, 363, 365, 368.

¹¹ Уваров А. С., Христианская символика, I, М., 1908, с. 48, 49; Пакровский Н. В., Церковная археология в связи с историей христианского искусства, СПб., 1916.

¹² Secchi, Sabinino mortyre de archeologia; Roma, 1841, გვ. 39, 40.

¹³ Уваров А. С., Христианская...; Пакровский Н. В., Церковная...; Б. უგრელიძე. ფარშავანგის გამოსახულებით შემკული მინის ჭურჭელი სამთავროდან, „მიმომხილველი“, II ტ., 1951, გვ. 301—304.

¹⁴ ნაპოვნი XVIII უბანზე, № 4428, ფრაგმენტის ზომა 3,0×4,0 სმ.

¹⁵ პირის დიამ — 13 სმ, მინის სისქე 0,2 — 0,25 სმ.

ლი ყველაზე გავრცელებულია. ადრექრისტიანულ ხანაში იგი გარდაიქცა ზიარების პირობით გამოთქმად და მის ფორმულად¹⁶.

ბიჭვინტის სასმისზე წარწერის მხოლოდ სამი ასოს ფრაგმენტია შემორჩენილი, მაგრამ ასოების აღდგენით SPI და დაკარგული ასოების შევსებით მთლიანად ხერხდება მისი ამოკითხვა ΠΙΕ ΖΗΧΗC. როგორც ვხედავთ, ამ ფორმულის პირველი სიტყვის ორი ასო ΠΙ და მეორე სიტყვის ბოლო ასო C გადარჩენილია, ასე რომ, სასმისის წარწერა განმარტავს მის დანიშნულებას — იგი ზიარების ჭურჭელია.

წარწერის ქვემოთ ჭურჭელს გარშემოუყვება გრეხილი სარტყელი, რომლის ცალკეული ელემენტი ერთიმეორეზე ჰორიზონტალურად გადაბმულ „S“ მოყვანილობას წარმოადგენს, ხოლო მის ქვემოთ მოქცეულია ფარშავანგის გამოხატულება, რომლის კუდი, ფრთები და ფეხებია შემორჩენილი (ტაბ. XV).

ფარშავანგს ფეხები გაბჯენილი და ფრთები გაშლილი აქვს, პოზა დაძაბული და ექსპრესიულია. ვვარაუდობთ, რომ ჭურჭელზე სხვა გამოხატულებაც უნდა ყოფილიყო და მისთვის ადგილის დასათმობად ოსტატს ისე ჩაუწევია ფარშავანგის გამოსახულება სასმისის ნაპირისაკენ, რომ მისი ბოლო გრეხილისებურ სარტყელს ებჯინება.

სასმისზე მოთავსებული გამოხატულება სიმბოლურია, ფარშავანგი წარმართობის დროს უკვდავების სიმბოლო იყო. პირვანდელ ქრისტიანობაში იგი ამავე მნიშვნელობით გადადის, ადრექრისტიანობაში ფარშავანგი საყოველთაოდ აღიარებული უკვდავების, აღდგომისა და გაზაფხულის (კერძოდ მაისის თვის) სიმბოლოა¹⁷. სასმისზე გამოხატულება მიღებულია ზედაპირზე წვრილი ხაზების ამოკაწრვით. ნაკაწრებით მოხერხებულად გადმოცემულია ფარშავანგის ტანი და აჭრელებული ბოლო, არანაკლები ოსტატობით არის დამუშავებული გრეხილისებური სარტყელი, ფრინველის ფრთები და სხვ.

ბიჭვინტის ფარშავანგიანი სასმისი ზედმიწევნით მსგავსია სიუჟეტით, წარწერით, ორნამენტით, მინის ფერით, ხარისხით, დამუშავების ტექნიკითა და დანიშნულებით მცხეთა-სამთავროს სამაროვანზე 1938 წ. 24-ე ორმოსამარხში აღმოჩენილი სასმისისა (ტაბ. XV). ამ უკანასკნელზე ფარშავანგისა და სიცოცხლის ხის გამოხატულებაა ამოკაწრული. სასმისის პირის ირგვლივ ანაკლოგიური წარწერაა — ΠΙΕ ΖΗΧΗC და გარს მსგავსი გრეხილი სარტყელი შემოუყვება. ჭურჭელი თანმხლები ნივთების მიხედვით IV ს. თარიღდება¹⁸.

ჩვენი აზრით, ორივე სასმისი ერთ საწარმოშია დამზადებული, ვვარაუდობთ, რომ ეს საწარმო სირიაშია. ცნობილია, რომ I—III სს. სირიის მინის სახელოსნოები ამარაგებდნენ მსოფლიო ბაზარს. ამათ შორის საქართველოსაც. არქეოლოგიური მასალებიდან ჩანს, რომ სირიასთან ვაჭრობა IV—V სს. არ შეწყვეტილა (მცხეთა, ურბნისი, ბიჭვინტა და სხვ.). ამ დროის სირიის საწარმოები ექსპორტისათვის მასიურად ამზადებენ ქრისტიანული სიმბოლოე-

¹⁶ Уваров А. С., Христианская...; Пакровский Н. В., Церковная...; Айналов Д. В., Три древне-христианских сосудов из Керчи. Зап. Рус. Арх. Общ., X, 1898. с. 213.

¹⁷ Уваров А. С., Христианская...

¹⁸ ნ. უგრელიძე, ფარშავანგის..., თასზე წარწერა ამოკითხული და დათარიღებულია თ. ყაუხჩიშვილის მიერ. თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951.

ბით (ჯვარი, სიკოცხლის ხე და სხვ.) შემკულ ჭურჭელს¹⁹, არ გამოირიცხება აგრეთვე ევქარისტული დანიშნულების სასმისებიც. ამრიგად დასაშვებია, რომ აღნიშნულ ხანაში საქართველოს ორ დიდ ქალაქში მცხეთასა და ბიჭვინტაში სირიიდან შემოეზიდათ ევქარისტული დანიშნულების ჭურჭელი. მით უმეტეს, რომ ეს ორი ქალაქი იმ დროის ქრისტიანობის მნიშვნელოვან კერებს წარმოადგენდა²⁰.

მესამე ჭურჭელი წარმოდგენილია დიდი ზომის სასმისის ბრტყელი ძირის ნატეხით²¹, რომელზედაც შემორჩენილია მწყემსისა და ბატკნის გამოსახულების ფრაგმენტი. ჭურჭელი მოცისფრო-მომწვანო მინისაგან არის დამზადებული.

მიუხედავად იმისა, რომ მწყემსის ფიგურის მხოლოდ ქვედა ნაწილია გადარჩენილი, გამოსახულება იმდენად რეალისტურად არის გადმოცემული, რომ შესაძლებელი ხდება პოზის აღდგენა. მოკლე ტუნიკაში შემოსილი მწყემსი კომბალზეა დაყრდნობილი, მარჯვენა ფეხი მუხლში მოხრილი აქვს, მარჯვენა სვამართული. მის ფერხთით ბლუჯად ამოსულია ბალახი. მწყემსის მარჯვნივ ბატკანია გამოსახული; ნახატი ნაწილობრივაა გადარჩენილი. მაგრამ კარგად ჩანს, რომ ბატკანი უკანა ფეხებზეა შემდგარი, თავი აწეული აქვს და მწყემსს შეჰყურებს (ტაბ. XV).

მწყემსის გამოსახულება ადრექრისტიანულ ხანაში ქრისტეს სიმბოლოა, მისი სიმბოლური მნიშვნელობა, როგორც ცნობილია, სახარებიდან მოდის, სადაც ვკითხულობთ: „მე ვარ მწყემსი კეთილი მწყემსმა კეთილმა სული თვისი დასდვა ცხოვართათვის“ (სახარება, იოანე, თავი X).

ა. უვაროვი წერს, რომ „კეთილი მწყემსი“ ქრისტიანულ სიმბოლოთა შორის ყველაზე ადრეულია და მას უკვე II საუკუნეში ვხვდებით, ხოლო ტერტულიანეს დროს (ტერტულიანე გარდაიცვალა 230 წ.) იგი უკვე საყოველთაოდ გასაგები სიმბოლო ყოფილა²². ადრექრისტიანული ხანის ძეგლებზე „კეთილი მწყემსის“ გამოსახულებას ვხვდებით როგორც კატაკომბების კედლების მხატვრობაში, ისე სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო ნივთებზე (რომელთა რიგს ეკუთვნის მაგ. ჭრაქები და სხვ.), მაგრამ „კეთილი მწყემსი“ განსაკუთრებით ხშირად არის გამოსახული ზიარების ჭურჭელზე²³, ჩვენი აზრით, ზემოხსენებული ბიჭვინტის სასმისის ფრაგმენტი ზიარების ჭურჭლის ნატეხია. მით უფრო, რომ იგი ეკლესიის აფსიდაშია ნაპოვნი. სასმისზე გამოსახულ კომპოზიციაში (რომლის მხოლოდ ფრაგმენტია შემორჩენილი), სიმბოლური სცენაა

19 ო. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო (იბერია), სავაჭრო ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა ძვ. წ. III — ახ. წ. III—IV სს., თბ., 1968 წ.; ნ. უგრელიძე, მინის წარმოების ისტორია ძველ საქართველოში, თბ., 1965; მ. საგინაშვილი, ურბნისის სამაროვნის მინის ჭურჭელი, თბ., 1970; მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში, თბ., 1978; ც. დავლიანიძე, 1941 წ., შემთხვევით აღმოჩენილი სამარხი მცხეთაში, სსმ, XXVII — 13, თბ., 1967; Тирация Г., О торговых связях Армении и Сирии в античное время, СП, вып. 4(67), М., 1979; Сарокина Н. М., Три стеклянных сосуда IV в. н. э. С рельефными изображениями из северного Причерноморья. ДАИ, Одесса, 1969.

20 ა. აფაქიძე, დიდი პეტრენტი, I, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, 1975, გვ. 15.

21 ნატეხი ნაპოვია III უბანზე, ტაძრის აბსიდაში, № 1524 (ფრაგმენტის ზომა 5,5×6,7 სმ). ჩვენი აზრით, ეს ფრაგმენტი საოჯახო ზიარების ჭურჭელს უნდა ეკუთვნოდეს.

22 Уваров А. С., Христианская...

23 Пакровский Н. В., Церковная археология...

წარმოდგენილი: ტუნიკით შემოსილი და კომბალზე დაყრდნობილი მწყემსი — ქრისტია, ხოლო მის ფერხთით გამოსახული ბატკანი — ქრისტიანი; რადგანაც ბატკანი ქრისტიანის სიმბოლოს წარმოადგენდა²⁴.

სასმისზე თავისებურად არის დამუშავებული გამოსახულება. იგი მიღებულია ნახატის ზედაპირული მთლიანი ამოხეხვით და მხოლოდ მისი დახვეწისათვის გამოუყენებია ოსტატს დამატებითი ნაკაწრები. მაგალითად, ნაკაწრით გამოყვანილია ტუნიკის კალთის ნაოჭი, ბალახის ღეროები და სხვა დეტალები.

ზემოაღწერილი სასმისის ფრაგმენტი როგორც მინის ხარისხით, ისე გამოსახულების დამუშავების ტექნიკით მსგავსია 1961 წ. ქერსონესში ნაპოვნი და ა. ბელიაევის მიერ გამოქვეყნებული ფიალის ნატეხისა²⁵. ამ უკანასკნელზე შემორჩენილია ლომის გამოსახულების ფრაგმენტი — ტანის ქვედა ნაწილი: ლომის ფერხთით ბლუჯად ბალახია ამოსული.

ლომის ტანი, ქრისტეს ფიგურის მსგავსად, ზედაპირული ამოხეხვით არის დამუშავებული. ბალახიც ზედმიწევნით მსგავსია ბიჭვინტის სასმისის ფრაგმენტზე გამოსახული ბალახისა. თუ მივიღებთ მხედველობაში იმ დიდ მსგავსებას, რომელსაც იჩენს ამ ორი სასმისის ნატეხები ერთმანეთთან (დამუშავების ტექნიკით, მინის ხარისხით, ფერით), მაშინ საბუთმოკლებული არ იქნება, რომ ვიფიქროთ: ორივე ჭურჭელი ერთი სახელოსნოს ნახელავია. ა. ბელიაევი ქერსონესში ნაპოვნი გრავირებული სასმისის ნატეხს IV ს. ათარილებს და მას კელნის სახელოსნოს ნაწარმად მიიჩნევს.

ზემოაღწერილ სასმისთა წარმომავლობის გარკვევისათვის საყურადღებოა ფრ. ფრემერსდორფის ნაშრომი²⁶, სადაც ავტორი წერს, რომ კელნის სახელოსნოში დამზადებული გრავირებული მინის ჭურჭლისათვის დამახასიათებელია გამოსახულების ზედაპირის მთლიანი ამოხეხვა და რომ, დამუშავების ამ ტექნიკით კელნის გრავირებული ჭურჭელი გამოირჩევა ამ დროის სხვა საწარმოებში დამზადებული მსგავსი ჭურჭლისაგან. ფრ. ფრემერსდორფი კელნის გრავირებულ ჭურჭელს IV ს. მეორე ნახევრით ათარილებს²⁷. რაც შეეხება ბიჭვინტის ზემოაღნიშნულ სასმისის ფრაგმენტს, იგი როგორც ქერსონესის ნატეხი, ჩვენი აზრით, კელნის სახელოსნოს ნახელავია და IV ს. თარიღდება²⁸. გასათვალისწინებელია აგრეთვე, რომ ბიჭვინტის ფრაგმენტზე ქრისტეს გამოსახულება შესრულებულია ანტიკური ტრადიციების მიხედვით, რაც უნდა აიხსნას კელნის სახელოსნოების კონსერვატიულობით. სწორედ ამ ნიშნითაც ამ საწარმოთა ნაწარმი გამოირჩევა ამავე დროს ქრისტიანული აღმოსავლეთის

²⁴ ვფიქრობთ, რომ ზემოხსენებული ფრაგმენტი საოჯახო ზიარების ჭურჭელი უნდა იყოს, როგორცაა, ჩვენი აზრით, ოდესასთან ნაპოვნი და ე. სიმონოვიჩის მიერ გამოქვეყნებული ფასეტებიანი კონუსური მოყვანილობის სასმისი. სასმისის პირს ირგვლივ გარშემოუყვება ბერძნული წარწერა: ΠΙΕ ΖΗΣΑΙΣ ΠΑΝΟΙΚΙ ე. ი. შესვი, იცოცხლე მთელი ოჯახით. Симонович Э. А., Стекланный кубок с надписью из под Одессы. ВДН, М., 1966.

²⁵ Беляев, А. С., Обломок стеклянного сосуда из Херсонеса, СА, № 3, 1966.

²⁶ F. Fremersdorf, Römische gläser aus Köln. Köln, 1939.

²⁷ F. Fremersdorf, იქვე.

²⁸ ამჟამად ძნელი სათქმელია, თუ რა გზით მოხდა სასმისი ბიჭვინტის ნაქალაქარში, მაგრამ ჩვენ არ გამოვრიცხავთ, რომ იგი საზღვაო გზით შემოსულიყო ქერსონესიდან. საგულისხმოა, რომ ბიჭვინტის მრავალრიცხოვან მინის ჭურჭელთა შორის გამოირჩევა სხვადასხვა მინის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც ჩვენი აზრით კელნიდან უნდა იყოს შემოზიდული.

(სირიისა და სხვ.) საწარმოო ცენტრების ანალოგიური მინის ჭურჭლისაგან, რომელთა ხელოვნებაში უკვე აირეკლა ახალი მხატვრული მიმართულება.

მეოთხე გრავირებული სასმისის შვიდი დიდ-პატარა ნატეხია ნაპოვნია²⁹. ფრაგმენტების მიხედვით ჭურჭელი დაბალი, ნახევარსფერული მოყვანილობის უქუსლო სასმისია, იგი დამზადებულია მომწვანო-მოყვითალო მინისაგან. მინა, ზემოაღწერილ სასმისებთან შედარებით, მდარე ხარისხისაა, ზედაპირი მცირედ გამოფიტული და ხორკლიანია.

შვიდი ნატეხიდან მხოლოდ ორი მიუღვა ერთმანეთს, ამათგან ერთ ნატეხზე (ზომით 3×5 სმ) გამოსახულია ჭაბუკის თავი პროფილში. ჭაბუკს სწორი და მოკლე თმები უწესრიგოდ შუბლზე ჩამოყრილი აქვს. თვალის კრილი ნუშისებური მოყვანილობისაა. წარბი — გრძელი და მორკალურია. ცხვირი — მოკლე და აბზეკილი. პირი — ღია, ნიკაპი — გამოუკვეთავი. მიუხედავად იმისა, რომ ნაკვთები დაუხვეწავია, გამოსახულება კი პრიმიტიული, სახე მეტყველი და სახასიათოა (ტაბ. XVII).

მეორე ნატეხზე (ზომით $5,5 \times 3,5$ სმ) შემორჩენილია ჭაბუკის ტანის ზედა ნაწილი. ტანი, თავისაგან განსხვავებით, პირით არის გამოსახული. მას წვრილი კისერი და დაქანებული მხრები აქვს. ხელი ჩამოშვებული; შემოსილია მძიმე და სადა ქსოვილით, რომელიც გამოსახულების მიხედვით უსახელო მოსასხამს მოგვაგონებს. მოსასხამი ყელთან მრგვლად ამოჭრილია, ცალ მხართან შეკრული, გულ-მკერდზე ირიბი პარალელური ხაზები კი, ალბათ, მოსასხამზე მოქარგულობას თუ გამოხატავს (ტაბ. XVII).

საყურადღებოა, რომ ამ სასმისის დანარჩენ ნატეხებზე შემორჩენილია მსგავსად შემოსილი და ანალოგიურ პოზაში გამოხატული მეორე ფიგურის ფრაგმენტი. ნატეხების მიხედვით ჩანს, რომ ორივე ჭაბუკი ერთიმეორის (?) პირისპირ ყოფილა გამოსახული.

რაც შეეხება ამ სასმისზე მოცემული კომპოზიციის სიმბოლურ მნიშვნელობას, აქ ჩვენ მხოლოდ ვგარაუდობთ, რომ სასმისზე ტყუპია გამოსახული. ტყუპი კი ზოდიაქის ნიშნის მიხედვით მაისის თვის აღმნიშვნელია, ისევე როგორც ფარშავანგი მაისისა და აღდგომის სიმბოლო აღრექრისტიანობისათვის.

სასმისზე გამოსახულება, სხვა ზემოაღწერილი ჭურჭლისაგან განსხვავებით, გამოყვანილია ღრმა და ზედაპირული ამოხეხვითა და ამოკაწვრით. ღრმა და ფართო ამოხეხვით გამოყვანილია ჭაბუკის თავისა და ტანის კონტურები, ზედაპირული ამოხეხვით — ლოყა და ტანსაცმელის ცალკეული დეტალები, ხოლო წმინდა ნაკაწრით — სახის ნაკვთები, თმები, ტანსაცმელზე ირიბი პარალელური ხაზები. მინაზე გამოხატულების ამგვარი ტექნიკით შემკობა ერთგვარ სიახლეს წარმოადგენს გვიანანტიკური და აღრექრისტიანული ხანი მინის ჭურჭლისათვის.

ბიჭვინტის ზემოაღწერილი ჭურჭელი ახლო ანალოგიას პოულობს სამხრეთ იტალიაში აქვილეიაში აღმოჩენილ ბიზანტიურ სასმისთან³⁰. ეს უკანასკნელი ზიარების ჭურჭელია, რომლის ზედაპირზე გამოხატულია ქრისტე და მოციქულები. ქრისტეს ერთ ხელში წიგნი უჭირავს, ხოლო მეორით აკურთხებს მოციქულებს (ტაბ. XVII). ამ სასმისზე ბიჭვინტის ჭურჭლის მსგავსად

²⁹ III-ა უბნის IV ფენაში, 1,0 მ სიღრმეზე, სვ/დავ. № 1459. სასმისის პირის დმ — 15 სმ, მინის სისქე — 0,15—0,2 სმ.

³⁰ Josep Philippe, Le monde Byzantin dans l'histoire de la verrierie. Bologna, 1970.

გამოსახულება პრიმიტიულია, ფიგურები არაპროპორციული, მაგრამ ამასთანავე უშუალო და ექსპრესიული. გამოსახულების ამგვარი გადმოცემა და გააზრება დამახასიათებელია ადრებიზანტიური ხანისათვის. ეს კარგად ჩანს ამ დროის სხვა მცირე ხელოვნების ძეგლებზედაც³¹ როგორცაა, მაგალითად. პოდგორეცას მინის ჭურჭელზე გრავირებული გამოსახულება³².

ყურადღებას იქცევს ზემოხსენებულ სასმისებზე ბიჭვინტის, აქვილეიას, პოდგორეცას გამოსახულ პერსონაჟთა ტანსაცმელის მსგავსება.

აქვილეიაში აღმოჩენილ სასმისს ჟოზეფ ფილიპი V—VI სს. ათარიღებს და მას ადგილობრივ ნაწარმად მიიჩნევს³³.

ცნობილია, რომ აქვილეია ახ. წ. პირველ საუკუნეებში მინის წარმოების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო. მომდევნო საუკუნეებში, როცა აქვილეია ბიზანტიის პროვინციად იქცა, აქ მინის წარმოება არ შეწყვეტილა. აქვილეიაში აღმოჩენილია პალეოქრისტიანული შინაარსის გამოსახულებით შემკული გრავირებული მინის ჭურჭლის საყურადღებო ჯგუფი, რომელიც ადგილობრივ ნაწარმად არის მიჩნეული. აქვე უნდა ითქვას, რომ აქვილეიაზე გადიოდა სავაჭრო გზები; ამათ შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გზა, რომელიც აკავშირებდა იტალიას აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ქვეყნებთან. ამ გზებით აქვილეიაში დამზადებული მინის ჭურჭელი საუკუნეთა მანძილზე გადიოდა მსოფლიო ბაზარზე³⁴. ჩვენ დანამდვილებით ვერ ვიტყვით, რომ ბიჭვინტის ზემოხსენებული სასმისი აქვილეიას სახელოსნოს ნაწარმაა, მაგრამ არ გამოვრიცხავთ ამ შესაძლებლობას.

ბიჭვინტის სასმისის თარიღთან დაკავშირებით საგულისხმოა ისიც, რომ იგი ნაპოვნია ე. წ. „გვიანდელი დროის“ V—VI სს. ფეხიანი სასმისების ფრაგმენტებთან ერთად. თუ გავითვალისწინებთ სასმისისათვის მოტანილ ანალოგებს (აქვილეია, პოდგორეცა), მაშინ საბუთმოკლებული არ იქნება, რომ ჭურჭელი ადრებიზანტიური ხანით და უფრო კონკრეტულად კი VI ს. დავათარიღოთ.

ჩვენ მიერ ზემოგანხილული ოთხი გრავირებული გამოსახულებით შემკული მინის სასმისი ბიჭვინტის ნაქალაქარიდან, რომელთაგან ერთი სუფრის ჭურჭელია, ხოლო დანარჩენი პალეოქრისტიანული სიმბოლოებით შემკული ზიარების სასმისები, იშვიათ მონაპოვარს წარმოადგენს. ამისათვის საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ სადღეისოდ საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე 1849 წლიდან დღემდე გამოქვეყნებულა მხოლოდ ოთხი მსგავსი სასმისი — ნაპოვნი კურსკის ოლქში, ქერჩში, ხერსონესსა და მცხეთა-სამთავროში. გარდა ამისა, იგი საბუთია იმ დიდი სავაჭრო-კულტურული ურთიერთობისა, რომელიც ბიჭვინტის ნაქალაქარს ჰქონდა აღნიშნულ საუკუნეებში ხმელთაშუა ზღვისპირეთთან, წინააზიასა და ცენტრალურ ევროპასთან.

³¹ Банк А. В., Византийское искусство в собраниях Советского Союза. М.-Л., 1966.

³² იქვე.

³³ I. Philippe, იქვე.

³⁴ იქვე.

ЧЕТЫРЕ ГРАВИРОВАННЫХ СТЕКЛЯННЫХ СОСУДА ИЗ БИЧВИНТСКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

Среди многочисленных фрагментов стеклянной посуды добытых в культурных слоях Бичвинтского городища выделяются как сосуды местного изготовления, так и завезенные из разных производственных центров среди них примечательны обломки четырех гравированных сосудов, из которых один столовый сосуд, остальные чаши для причастия (эвхаристии).

От столового сосуда сохранилось два фрагмента, на одном из них изображена голова воина, на другом — ступня ноги и часть щита. На этом же фрагменте выцарапаны четыре греческие буквы ΟΡΕΑ (графити). Сосуд изготовлен из прозрачного высококачественного белого стекла.

Бичвинтская чаша находит близкую аналогию по форме, стилю рисунка, технике гравировки, по цвету и качеству стекла с чашами найденными в (Курской области и Старо-Загоре (Болгария), а также фрагментами чаш из коллекции Шмитта (№№ 361, 363, 364).

Общность стилистических особенностей изображения (ромбический глаз, ровный и прямоугольный нос и т. д.), техника гравировки, а также качество и цвет стекла говорят за то, что эти чаши происходят из одного производственного центра. Л. А. Мацулевич считает, что чаша из-под Курска является Средиземноморским изделием и датирует ее IV веком. К этому же времени (конец III — начало IV вв.) относится вся упомянутая группа сосудов, в том числе и фрагмент Бичвинтской чаши.

Что касается происхождения Бичвинтской чаши, то она, по всей вероятности, относится к изделиям Александрийских мастерских, т. к. изделиям этого производственного центра относятся упомянутые нами сосуды из коллекции Шмитта (№№ 361, 363, 364).

Остальные три сосуда представляют собой чаши Эвхаристического назначения. Эвхаристия — причастие один из главных ритуалов раннехристианской религии. Для свершения этого таинства употреблялись специальные сосуды. Большинство из них стеклянные и украшены символическими изображениями и надписями. Хотя как символы, так и надписи в основном заимствованы у язычников, но теперь они приобретают другой смысл и значение.

На одном из обломков Бичвинтской чаши для причастия фрагментарно сохранилось изображение павлина, греческая надпись и орнамент.

Павлин во время язычников был символом бессмертия и весны (мая месяца), этим же значением он переходит в раннехристианскую символику. От надписи, которая окаймляла венчик чаши сохранилось очертание нижних трех букв, восстанавливая их и заполняя другими надпись читается — пей, живи. Хотя эти слова также заимствованы у язычников, но в раннехристианстве они приобрели другой смысл и превратились в формулу причастия.

Фрагмент бичвинтской чаши аналогичен (по назначению, сюжету, рисунка, технике гравировки, качеству и цвету стекла) с чашей, самтавро найденной в 1938 году в Мцхета в погребении IV века. К этому же времени относится фрагмент бичвинтской чаши. Предполагаем, что обе чаши изготовлены в одном производственном центре, в частности Сирийских мастерских.

Сирийские стеклоделательные мастерские с I века н/э экспортировали свою продукцию на мировой рынок, в том числе и в Грузию.

В IV в. экспорт сирийской стеклянной посуды не прекращается. В означенное время из Сирии массово вывозились сосуды с христианскими символами, среди них не исключаются и чаши для Эвхаристии, тем более и Мцхета и Бичвинта являлись в то время крупнейшими христианскими центрами.

На второй чаше для причастия был изображен Христос в лице «добротного пастера» с Агицем на обломке плоского дна сосуда (от рисунка уцелела только нижняя часть фигуры и голова Агица).

Христос в лице «добротного пастера» один из ранних христианских символов, но уже встречается со II века, но особенно часто его изображали на чашах для причастия. Агнец — символ христианства.

Фрагмент бичвинтского сосуда представляет чашу для Эвхаристии, подтверждается также местом находки — он найден в абсиде церкви, обломок чаши по цвету, качеству стекла, по стилю рисунка, по технике гравировки (сплошная штриховка поверхности рисунка) аналогична фрагменту чаши, найденного в Херсонесе. А. С. Беляев этот обломок датирует IV веком и относит его к продукции Кельнских мастерских. Бичвинтская чаша тоже, на наш взгляд, относится к этому времени и не исключено, что изготовлена в этих же мастерских (среди стеклянной посуды бичвинтского городища встречаются обломки ряда типов стеклянных сосудов, которые также по-видимому происходят из этих мастерских).

На фрагментах третьей чаши, для причастия найденного в культурных слоях бичвинтского городища, частично сохранилось изображение двух одинаковых фигур юношей. По фрагменту рисунка обе фигуры стоят лицом к лицу (лицо изображено в профиль, туловище — в анфас). Обе фигуры облачены в своеобразное одеяние. О символическом значении этой композиции мы можем только предполагать, что на сосуде изображены близнецы, близнецы в знаках Зодиака означают май месяц, также как и павлин.

Сосуд изготовлен из зеленоватого стекла, поверхность шероховатая, в отличие от вышеописанных чаш изображение обработано тремя способами (глубокая шлифовка, тонкая гравировка и штриховка). Вышеописанный сосуд находит аналогию с чашей датирующейся ранневизантийским временем из Аквилея. На чаше из Аквилея изображен Христос с учениками. На этой чаше, также как и на бичвинтской изображение не лишено непосредственности и экспрессивности, несмотря на примитивность рисунка, что характерно для ранневизантийского искусства.

Предполагаем, что бичвинтская чаша, и чаша из Аквилея являются продуктом одного производственного центра. Аквилеи, как в римское, так и в византийское время представляют собой один из центров стекольного производства. По Аквилее проходили важнейшие торговые пути, которые связывали юго-восточную Европу с Передней Азией и другими странами. Не исключается, что по морскому пути аквилейская чаша могла попасть в один из больших городов Колхиды в Бичвинту.

Вышеописанные сосуды не только свидетельствуют о широких торговых и культурных связях населения Бичвинты, но и представляют интересный материал для изучения истории стеклоделия раннехристианского времени.

მ. ჩხატარაშვილი

მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძართან, აღმოჩენილი მინის ნაწარმი

(1958—1964 წწ.)

1958—1964 წწ. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ალ. კალანდაძე) მუშაობას აწარმოებდა სვეტიცხოვლის მიდამოებში. აქ გათხრების მიზანი იყო კულტურული ფენების დადგენა ნამოსახლარის ტერიტორიაზე¹. სვეტიცხოველთან გათხრებს ხელმძღვანელობდა ალ. ბოხოჩაძე². 1958 წ. მუშაობა დაიწყო საცდელი თხრილების გაკეთებით. 1959 წ. მინის ნაწარმის მხოლოდ ხუთი ნატეხი აღმოჩნდა, 1961 წ. კი ერთი; მრავალრიცხოვანი მინის ნაწარმი გამოვლინდა 1960 წ. სვეტიცხოვლის გალავნის ჩრდ. კედლის გარეთ, აგრეთვე 1963—64 წწ. ტაძრის ეზოში და გალავნის სამხრ. კედელს გარეთ. 1962 წ. კი სვეტიცხოველთან ექსპედიციას მუშაობა არ უწარმოებია.

აღნიშნული მასალა ძირითადად პირველად შემოდის სამეცნიერო ლიტერატურაში. მოვახდინეთ მისი ქრონოლოგიური და ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია. გამოიყო გვიანანტიკური, ადრე, შუა და გვიანფეოდალური ხანა. დათარიღებისათვის ფართოდ გამოვიყენეთ ანალოგიები როგორც საქართველოს სხვა პუნქტებიდან, ასევე შორეული თუ მეზობელი ქვეყნებიდან და საწარმოო კერებიდან. ვეცადეთ, გამოგვეყო ადგილობრივი და იმპორტული მასალა. გამოვიყენეთ ფიზიკურ-ქიმიური კვლევის მეთოდიც³.

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი 114 ნატეხიდან XIX—XX სს. განეკუთვნება 14; 20 ნატეხი ძალზე პატარა და უსახური კედლებისა მინითა და აღმოჩენის ვითარებითაც ზოგადად ადრეფეოდალური ხანისა უნდა იყოს. ქრონოლოგიურად და სახეობების მიხედვით მეტად საინტერესო და მნიშვნელოვანი გამოდგა გალავნის ჩრდ. კედლის გარეთ მოპოვებული მასალა. აქ საკმაოდ კარგადაა წარმოდგენილი როგორც გვიანანტიკური, ისე ადრე, შუა და

1 ალ. ბოხოჩაძე, ალ. კალანდაძე, კ. ფიცხელაური, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1961 წლის მუშაობის შედეგებისათვის, სას. თეზისები, თბ., 1962, გვ. 31—35; ალ. კალანდაძე, ალ. ბოხოჩაძე, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1963 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები, სას. თეზისები, თბ., 1964, გვ. 13—17.

2 ალ. ბოხოჩაძე, ალ. კალანდაძე, კ. ფიცხელაური, დასახ. ნაშრ., გვ. 31, სვეტიცხოვლის მიდამოებში აღმოჩენილი მინის ნაწარმი შესასწავლად გადმოგვცა ალ. ბოხოჩაძემ, რომელსაც მადლობას მოვახსენებთ.

3 ა. გეგენავა, ს. პაპუაშვილი. მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი შუა საუკუნეთა მინის ჭურჭლის ქიმიური შედგენილობის გამოკვლევა, სას. II, თბ., 1978, გვ. 32—49; ცხრ. 1, 2, №№ 3—6; ცხრ. 5, 6, № 14.

გვიანფეოდალური ხანა, სვეტიცხოვლის ეზოში და გალანის სამხრ. კედლის გარეთ კი უმეტესად გვიანფეოდალური ხანის ნიშნულებია; არის ადრეფეოდალური ხანისაც. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენს მიერ შესწავლილი მინის ნაწარმი ქრონოლოგიურად, ძირითადად, შეესაბამება სვეტიცხოველთან თხრის შედეგად გამოვლენილ კულტურულ ფენებს.

მასალას განვიხილავთ ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, ქვევიდან ზევით. ქრონოლოგიურ ჯგუფებში იგი დალაგებულია დანიშნულებისა და დამზადების ტექნიკის მიხედვით; გამოყოფილია ტიპები მოყვანილობისა და შემკულობის საფუძველზე.

გვიანანტიკური ხანის მინის მურგელი

გვიანანტიკური ხანის მინის მურგელი წარმოდგენილია 8 ნატეხით⁴, რომლებიც განეკუთვნება ე. წ. ფაცეტებიან მურგელებს. სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ნატეხები ძალიან პატარებია; არის მხარ-ტანის. პირ-კედლისა და კედლის ნატეხები, რომლებიც შემკულია მოგრძო, ოვალური ან მრგვალი ფაცეტებით. მურგელები ყალიბშია ჩამოსხმული. მინა თითქმის ერთნაირია: რძისფერი, ოდნავ მოყვითალო, კრიალა, ბუშტულების გარეშე, გამოფიტვის თხელი ფენით (ტაბ. XVIII, 1—6).

საქართველოში ამგვარი მურგელი მცირე რაოდენობითაა. მცხეთაშივე იგი აღმოჩენილია: სამთავროში — სამარხში⁵, კარიბჭესთან — ფენაში⁶ და სადგურთან, წარჩინებული პირის აკლდამაში, რომელსაც I—II სს., უფრო კი I ს. ბოლოს აკუთვნებენ⁷; ფაცეტებიანი მურგელი აღმოჩენილია აგრეთვე ზემო ავჭალაში — სამარხში⁸; კლდეეთში — II ს. შუა ხანებითა და II ნახევრით დათარიღებულ სამარხებში⁹; ურბნისში — ფენაში¹⁰; ზღუდერში — პიტიახშთა რანგის არისტოკრატიულ სამარხში¹¹, ძალისში — ფენაში¹²; ჭერემში — III—IV სს. სამარხში¹³; მ. საგინაშვილი აღნიშნავს, რომ ჭერემის ფილა დამზადების ტექნიკის მიხედვით ემსგავსება IV ს. დათარიღებულ ცალებს¹⁴.

ამგვარად, სადღეისოდ საქართველოს 7 პუნქტში (მცხეთა, ზემო ავჭალა, ურბნისი, კლდეეთი, ზღუდერი, ძალისი, ჭერემი) დაახლოებით ათი-თორმეტი ოდეს გვიანანტიკური ხანის ფაცეტებიანი მინის მურგელი თუ მისი ნატეხია

4 მმ, ინვ. №№ 1930, 1861, 1854, 1855, 1858, 1860, 1865.

5 ა. კალანდაძე, სამთავროს სამარხის 1938 წ. გათხრების ანგარიში, ხელნაწერი; იხ. ლ. კილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964, გვ. 120.

6 მასალას გაცეცანით მმ-ის ფონდებში.

7 გ. ლომთათიძე, ირ. ციციშვილი, ახლად აღმოჩენილი აკლდამა მცხეთაში, სმპ, ტ. XII, № 10, თბ., 1951, გვ. 641—648.

8 სამარხი შემთხვევითაა გამოვლენილი 1949 წ. მონაპოვარი ჩამოიტანა ნ. ლამბაშიძემ; მურგელი გავაცნო ნ. უგრელიძემ.

9 გ. ლომთათიძე, კლდეეთის სამარხი, თბ., 1957, გვ. 23, 150, 171.

10 ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 121.

11 გ. ნემსაძე, ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964—1966 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები, სმპ, I, თბ., 1969, გვ. 46.

12 ცნობა მოგვაწოდა ალ. ბოხოჩაძემ.

13 ნ. მამაიაშვილი, ქ. ჯავახიშვილი, ჭერემის გვიანრომაული ხანის სამაროვანი, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, VI, თბ., 1984, გვ. 90, ტაბ. XXXVI^{ფი}, XLIV¹.

14 იქვე.

აღმოჩენილი. იგი გვხვდება როგორც სამარხებში (6 შემთხვევა), ისე კულტურულ ფენაში (4 შემთხვევა). მცხეთაში ორივე შემთხვევა გვაქვს.

ზღუდერში აღმოჩენილი მოთეთრო ფერის გამჭვირვალე მინის ნახევარსფერული ფიალა საგანგებოდ შეისწავლა მ. საგინაშვილმა, რომლის აზრითაც, იგი თარიღდება III ს. და სირიიდან, კერძოდ, დურა-ევროპოსიდან, უნდა მომდინარეობდეს¹⁵. სხვა ნიმუშები კი საგანგებოდ არავის შეუსწავლია.

გვიანანტიკური ხანის ფაცეტებიანი მინის ჭურჭლის აღმოჩენის ერთეული შემთხვევებია საქართველოს მეზობელ ქვეყნებშიც (სომხეთი¹⁶, აზერბაიჯანი¹⁷).

საერთოდ, ფაცეტებიანი ჭურჭელი ცნობილია ახ. წ. პირველი საუკუნეებიდან; იგი ფართოდ ვრცელდება III ს. სირიაში, წინა აზიაში, ხმელთაშუაზღვისპირა ქვეყნებში, დას. და აღმ. ევროპაში, სკანდინავიაში, ხოლო უფრო გვიან, V ს-დან, ჩერნიახოვის კულტურის ძეგლებში¹⁸. მრავლად გვხვდება იგი ჩრდ. შავიზღვისპირა ნაქალაქარებიდან¹⁹. ფაცეტებიანი მინის ჭურჭელი განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდება VI—VIII სს. ამ ხანაში იგი კარგადაა წარმოდგენილი ამიერკავკასიაშიც (ამის შესახებ იხილეთ ქვემოთ). ზოგიერთ ქვეყანაში ამგვარად შემკული ჭურჭელი არსებობს შუაფეოდალურ ხანაშიც.

პირველ ხანებში ჭურჭლებზე — უმეტესად ნახევარსფერულ ფიალებზე — მხოლოდ ჩანაღარებია, შემდეგ კი ორნამენტი რთულდება, ჩანაღარებთან ერთად გვხვდება მომცრო ზომის, სხვადასხვა ფორმის ფაცეტები, უფრო გააზრებული გეომეტრიული ფიგურები და წარწერებიც²⁰. შემდეგ და შემდეგ იცვლება ჭურჭელთა ფორმაც და შემკულობაც. V—VIII სს. თითქმის ყველგან ძირითადად გვხვდება ღრმა ფიალები, რომლებიც მთლიანადაა შემკული სხვადასხვა მოყვანილობის დიდი ფაცეტებით. ზოგჯერ ფაცეტებს შუაში ბურცობები აქვს. შემდეგ, მაგ., ირანში. ადრესელჯუკური პერიოდიდან (IX—X სს.) ძირითადად გვხვდება სფერულტანიანი და მაღალყელიანი ბოთლები, რომელთა ტანი შემკულია მრგვალი ან ბურცობებიანი ფაცეტებით, ყელი კი დაკუთხულია²¹. წმ. მარკოზის განძიდან ცნობილია ფაცეტებიანი მინის ლამპარიც, რომელიც XI ს. ბიზანტიურ ნაკეთობას წარმოადგენს²².

15 მ. საგინაშვილი, მინა გვიანანტიკური ხანის იბერიაში, თბ., 1972, სადისერტაციო ნაშრომი, ხელნაბეჭდი, გვ. 62.

16 Араклян Б. Н., Тирациан Г. А., Хачатрян Ж. Д., Стекло древней Армении (I—IV вв.), АПАр, 3. Ереван, 1969, с. 18, 46, № 76, 77.

17 Нурiev А. Б., Стекланные изделия и их производство в Кавказской Албании. Баку, 1981, с. 25—35, таб. IV, 1, 3; V, I (на азерб. яз.).

18 Тиханова М. А., Из материалов дубоссарского отряда Молдавской экспедиции, КСИИМК, № 57. М., 1955, с. 95—96. Щукин М. Б., К предистории черняховской культуры, 13 секвенций, АСГЭ. Л., 1979, вып. 20, с. 66—89, рис. 4.

19 Сорокина Н. П., Стекло из раскопок Пантикапея 1945—1959 гг. МИА, № 103, М., 1962, с. 231—234; е-е-же, Стекланные сосуды из Тананса, МИА, № 127, М., 1965, с. 202—239; Алексеева Е. А., Арсеньева Т. М., Стеклоделие Тананса, СА, № 2, М., 1966, с. 176—182.

20 Сорокина Н. П., Стекло из раскопок Пантикапея..., с. 232; е-е-же, Стекланный сосуд из Нижнего Поднестровья, КСИА, вып. № 89, М., 1962, с. 106.

21 SPA, ტ. VI, ტაბ. 1439 B; 1443 B, C, E, F; „Gläser der Antike. Sammlung Erwin Oppenländer“. Ausstellung, Hamburg—Köln, 1974—1975. Katalog, №№ 760, 761.

22 T. Philippe, Le monde Byzantin dans l'histoire de la verrerie (V^e—XVIe siècle), Bologna, 1970. გვ. 134—135, 137—141, სურ. 74; A. Grabar, Opere Bizantine, Il Tesoro di San Marco, v. II, Il Tesoro e il Museo, Firenze, 1971, გვ. 75, ტაბ. LXIII.

ფაცეტებიანი ჭურჭლების დამზადების ტექნიკის შესწავლისათვის მეტად მნიშვნელოვანი იყო ტანაისის მინის საწარმოში თიხის გასაბერი ფორმების აღმოჩენა, რამაც ცხადჰყო, რომ ორნამენტი მათ უკეთდებოდა ცხელ მდგომარეობაში, ე. ი. როცა ჭურჭელი ფორმაში იმყოფებოდა: შესაძლოა ზოგიერთ ცალეზე სიმკვრივისათვის ფაცეტები გაშლიფვითაც მუშავდებოდა უკვე ცივ მდგომარეობაში²³. ასეთი, დამატებითი დამუშავების კვალი, ვფიქრობთ, კარგად ეტყობა VI—VIII სს. ფაცეტებიან ფიალებს.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სვეტიცხოველთან აღმოჩენილ ფაცეტებიან ჭურჭელთა ნატეხები ძალზე პატარებია და მათი ფორმის გარკვევა ჭირს. ამასთან აღსანიშნავია, რომ სხვადასხვა ფორმის ფაცეტებიან ჭურჭელზე ორნამენტი ნაირსახოვანია; ასე რომ, პატარა ნატეხზე შემორჩენილი ესა თუ ის სახე ორნამენტისა, შესაძლოა, სხვადასხვა ფორმის ჭურჭელს ეკუთვნოდეს. ნატეხთა უმრავლესობა, ალბათ, მაინც ფიალებისა უნდა იყოს. ეს ტიპი საკმაოდ გავრცელებულია გვიანანტიკურ ხანაში. ერთი ნატეხი კი მხარტანისაა (მმმ, ინვ. № 1930), რომლისგანაც ფაცეტებით შემკული (ტაბ. XVIII, 2), რომელიც ემსგავსება გარნისის სამარხში აღმოჩენილ ოვალური ფაცეტებით შემკულ პატარა მსხლისებრ გრაფინს; ეს უკანასკნელი III ს. დათარიღებული და შესაძლოაა მიჩნეული მისი რეინული წარმოშობა²⁴.

მკვლევართა უმრავლესობა გვიანანტიკური ხანის ფაცეტებიანი მინის ფიალების დამზადების ცენტრად მიიჩნევს კელნის საწარმოებს, საიდანაც იგი გაჰქონდათ; გ. ეგერსი გვაძლევს მათი გავრცელების რუკასაც²⁵. ფაცეტებიან ფიალებს ადგილობრივ აწარმოებდნენ სირიაში, კერძოდ, დურა-ევროპოსში²⁶. მათ ადგილობრივ აწარმოებდნენ ტანაისშიც; მომწვანო-მოყვითალო მინის ფაცეტებიან ფიალებს ტანაისის მინის საწარმოდან კონკრეტულად III ს. I ნახ. ათარიღებენ²⁷. რამდენიმე ამგვარ ფიალას, ვარაუდით, აღმ. ხმელთაშუაზღვისპირეთის ცენტრებიდან მომდინარე III—IV სს. ნაწარმად მიიჩნევენ²⁸. ფ. ფრემერსდორფმა და გ. ეგერსმა ამგვარი ჭურჭლების არსებობის ხანა II—IV ს. დასაწყისით განსაზღვრეს²⁹.

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ფაცეტებიანი ყველა ნატეხი მომდინარეობს VI ფენიდან, რომელიც გვიანანტიკური ხანით — I—III სს. არის დათარიღებული³⁰.

²³ Алексеева Е. М., Арсеньева Т. М., დასახ. ნაშრ., გვ. 176—178 და სხვ. შტრ. Т. Vavra, Das Glas und die Tahrtausende, Prag, 154, გვ. 46—47.

²⁴ Аракелян Б. Н., Гарни II, АРАР. № 7, Ереван, 1957, с. 64—66, рис. 37; Аракелян Б. Н., Тирациан Г. А., Хачатрян Ж. Д., დასახ. ნაშრ., გვ. 46, № 76.

²⁵ Алексеева Е. М., Арсеньева Т. М., დასახ. ნაშრ., გვ. 181; მ. ს ა გ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 59—60; აქვე იხ. ლიტერატურა.

²⁶ С. W. Clairmont, The Glass Vessels, The excavations at Dura-Europos, final report, V, 1953, გვ. 67, 60—86, ფიგ. 2, 3, 3, 4 და სხვ.

²⁷ Сорокина Н. П., Стекланные сосуды..., 215; Алексеева Е. М., Арсеньева Т. М., დასახ. ნაშრ., გვ. 180—182, სურ. 3.

²⁸ Gläser der Antike..., №№ 511, 512; აქვე, იხ. ლიტერატურა.

²⁹ N. T. Eggers, Zur absoluten Chronologie der Römischen Kaiserzeit im freien Germanien, Tahrbuch des Römisch—Germanischen Zentralmuseums Mainz, 1955, გვ. 202, 244, სურ. 4.

³⁰ აღ. ბოხოჩაძე, აღ. კალანდაძე, კ. ფიცხელაური, დასახ. ნაშრ., გვ. 35.

ამგვარად, აღმოჩენის ვითარებითა და ანალოგიებით სვეტიცხოველთან ნაპოვნ ფაცეტებიანი მინის ჭურჭელი გვიანანტიკური ხანის დასასრულით, უფრო კი III—IV სს. დასაწყისით უნდა დათარიღდეს.

ოთ. ლორთქიფანიძის აზრით, ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე მოპოვებული გვიანანტიკური ხანის მინის ჭურჭელი, ძირითადად, იმპორტული ჩანს³¹. მანვე, ერთ-ერთმა პირველმა, მიაქცია ყურადღება სირიული მინის ჭურჭლის იმპორტს იბერიაში, კერძოდ მის დედაქალაქ მცხეთაში³².

იმპორტულად მიგვაჩნია სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ფაცეტებიანი მინის ჭურჭელი, რომლის მინა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რძისფერია, ოდნავ მოყვითალო; ტანისის ამგვარი ფიალები კი დამზადებულია მომწვანო-მოყვითალო მინისაგან. მოთეთრო მინისაა III ს. დათარიღებული ზღუდრის ფიალა, რომელსაც ზუსტი ანალოგიის მიხედვით დურადან შემოტანილად თვლიან³³. რაც შეეხება მცხეთაში, სვეტიცხოველთან, აღმოჩენილ ნიმუშებს, ვფიქრობთ, რომ იგი მახლობელი აღმოსავლეთის საწარმოო ცენტრებიდან უნდა მომდინარეობდეს. უფრო კი სირიიდან. აქვე აღვნიშნავთ, რომ იმპორტულად მიგვაჩნია საერთოდ საქართველოში აღმოჩენილი გვიანანტიკური ხანის ფაცეტებიანი მინის ჭურჭელი.

ადრეფეოდალური ხანის მინის ჭურჭელი

ადრეფეოდალური ხანის მინის ჭურჭელში დანიშნულების მიხედვით გამოიყო 4 ჯგუფი: სანელსაცხებლები, სუფრის ჭურჭელი, ლამპარი და ალქიმიური ჭურჭელი — ალამბიკი.

1. სანელსაცხებლები

სამი ნატეხით სანელსაცხებელთა სამი ტიპია წარმოდგენილი, სამივე თავისუფალი ბერგითაა მიღებული.

I ტიპი — შემორჩენილია მხოლოდ ძირ-გვერდის ნატეხი, მომწვანო-მოცისფრო, კრიალა, ბუშტულებიანი მინისა³⁴. იგი ეკუთვნის სანელსაცხებლეს, რომელსაც არათანაბრად შესქელებული, მცირედ გაფართოებული პირი აქვს. განიერი ყელი რბილად გადადის მცირედ გამობერილ მოგრძო ტანში. ძირი შედრეკილია. ამგვარი სანელსაცხებლები არის სამთავროს სამაროვანზე (ტიპი VIII)³⁵, რუსთავეში (ტიპი X)³⁶, ურბნისში³⁷.

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილ სანელსაცხებლეს ანალოგიების მიხედვით IV ს. ვათარიღებთ.

31 ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო, თბ., 1968, გვ. 74—76; მისივე, Ремесленное производство и торговля в Мцхета в I—III в. н. э. (К изучению экономики городов Иберии античного периода), თსუ შრომები, ტ. 65, 1957, გვ. 144—146.

32 ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და.... გვ. 74—75.

33 მ. საგინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 60—62.

34 მმ, ინვ., № 1913, ძირის ღმ — 4 სმ.

35 ნ. უგრეღიძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ., 1967, გვ. 30, სურ. 9.

36 მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში, თბ., 1978, გვ. 12, ტაბ. 1, 4.

37 ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 70, სურ. 33, 2.

II ტიპი — შემორჩენილია აგრეთვე ძირ-გვერდის ნატეხი, უფერული ძალიან გამოფიტული მინისა³⁸. იგი ეკუთვნის ე. წ. გვერდებზედრეკილ სანელსაცხებლეს. მსგავსი ჭურჭელი აღმოჩენილია ურბნისში³⁹, ზღუდერში⁴⁰, ქუშანაანთ გორაზე⁴¹, ალაიანში⁴². ვაშლაჯვარაში⁴³; ეს ტიპი, სხვადასხვაგვარად მოყვანილი, მრავლად გვხვდება სამთავროს სამაროვანზე და IV—V სს. თარიღდება⁴⁴. ასევე ვათარილებთ სვეტიცხოველთან აღმოჩენილ სანელსაცხებლესაც.

III ტიპი — მხოლოდ გვერდის პატარა ნატეხია, რომელზეც შემორჩენილია თანაბარი სიმაღლის გლუვი ხორკლები (ტაბ. XVIII, 7). მინა უფერულია, ძალზე დაბუშტული, კრიალა⁴⁵. ხორკლებიანი მინის სხვადასხვა მოყვანილობის სანელსაცხებლეები (ტიპი XXI) ცნობილია V—VIII სს. სამთავროს სამაროვნიდან⁴⁶, ურბნისიდან⁴⁷. სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ნიმუშიც ზოგადად V—VIII სს. უნდა დათარიღდეს. სანელსაცხებლის სამივე ტიპი მცხეთის მინის წარმოებას უნდა ეკუთვნოდეს.

2. სუფრის ჭურჭელი — სასმისები

ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში ჩვენს მიერ გამოყოფილ სასმისთა 9 ტიპიდან⁴⁸ სვეტიცხოველთან წარმოდგენილია 5 . I ტიპი — ფაცეტებიანი ფიალები (ზეესაბამება ჩვენს მიერ გამოყოფილ I ტიპს), II ტიპი — გლუვი ფიალები (—II ტიპს); III ტიპი — ხალიანი სასმისები (—IV ტიპს); IV ტიპი — ფეხიანი სასმისები (—V ტიპს) და V ტიპი — ტალღურზედაპირიანი სასმისები (—VIII ტიპს). დამზადების ტექნიკის მიხედვით ისინი იყოფა ყალიბში ჩამოსხმულად, თავისუფლად და ყალიბში გამობერილად.

ყ ა ლ ი ბ შ ი ჩ ა მ ო ს ხ მ უ ლ ი ჭ უ რ ჭ ე ლ ი. I ტიპი — სასმისი ფართო, გადამრგვალებული პირით: ტანის ქვედა ნაწილი ნახევარსფერულია. ძირი წარმოადგენს მრგვალ ფოსოს. მთელი ზედაპირი შემკული აქვს მრგვალი, ოვალური, რომბისებური ან ხუთკუთხედიანი ფაცეტებით. მინა მომწვანო ან მომწვანო-მოყვითალოა, სქელკედლიანი, ბუშტულეებიანი, გამოფიტული.

სვეტიცხოვლის მიდამოებიდან ამგვარი სასმისის 18 ნატეხი გვაქვს (ტაბ. XVIII, 9—10); აქედან 14⁴⁹ აღმოჩენილია გალავნის ჩრდ. კედლის გარეთ, 4⁵⁰ — გალავნის სამხ. კედლის გარეთ, 2⁵¹ — მცხეთის კარიბჭესთან.

38 მმ, ინვ. № 3471.

39 ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 75, სურ. 33, 1.

40 გ. ნემსაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 46.

41 რ. რამიშვილი, ერწოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში, თბ., 1979, გვ. 54. 70—71, 102, ტაბ., 44, 3.

42 ნ. მირიანაშვილი, შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ალაიანის არქეოლოგიური ძეგლები). თბ., 1983, გვ. 95, სურ. 154.

43 ვ. ნიკოლაიშვილი, ვაშლაჯვარის სამაროვანი (1972 წლის განთხარის მიხედვით), სას, 11, თბ., 1978, გვ. 71, ტაბ. XV, 4.

44 ნ. უგრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 32—35, სურ. 14—16, 19.

45 მმ, ინვ. № 1432.

46 ნ. უგრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 37—38, 62—64, 69—70, სურ. 24, 31.

47 სმ. ინვ. №№ 1—59: 2072; 1—57/1401, 1483.

48 მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 13—29.

49 მმ, ინვ. №№ 1428, 1685, 1686, 1782, 2048, 2042, 2043, 2044, 1675 სასმისის ს. 7 სმ; 3. დმ. 7,5—8 სმ; ძირის დმ 2 სმ.

50 მმ, ინვ. №№ 3353, 3369, 3456.

51 მმ, ინვ. №№ 3730, 3975.

საქართველოში ანალოგიური ფაცეტებიანი სასმისები აღმოჩენილია რუსთავეში — 16 ნატეხი, თარიღდება VI—VIII ს. I ნახ.⁵²; თბილისში — 2, თარიღდება VI—VIII სს.⁵³; ურბნისში — 62, თარიღდება VI ს. I მესამედი — VIII ს. I მესამედი⁵⁴; ზოპისში (თეთრიწყაროს რ-ნი) — 1, განსაზღვრულია, როგორც V—VII სს. დამახასიათებელი მინის ნაწარმი⁵⁵; კარსანში — 1⁵⁶; ბოლნისში, ლამაზ გორაზე — 8, თარიღდება VI—VIII სს.⁵⁷; ძველ ანაგაში — 2, თარიღდება ადრეფეოდალური ხანით; ფიქრობენ, რომ ამგვარი ჭურჭლების ზედა ქრონოლოგიური საზღვარი VI—VII სს. არ სცილდება⁵⁸.

აზერბაიჯანში ფაცეტებიანი ფიალები აღმოჩენილია მინგეჩაურში (თავის დროზე სწორად არ იყო დათარიღებული)⁵⁹; კაბალაში. დათარიღებულია VII—VIII სს.⁶⁰; შემახასთან, აკუთვნებენ VI—VII სს. და ადგილობრივ ნაწარმად თვლიან⁶¹; ტოპრაგ-გალაში, V—VII სს. მინის საწარმოში, რის გამოც მიაჩნიათ, რომ ამიერკავკასიის ამგვარი ჭურჭლების წარმოების ცენტრი V—VIII სს. ამ მხარის შუა ნაწილში ყოფილა⁶².

მსგავსი ფაცეტებიანი სასმისები სომხეთში აღმოჩენილია დვინში⁶³ და

52 მ. ჩხატარაშვილი, ფოსტებით შემკული მინის ჭურჭელი კუხეთის რუსთავეის გათხარისა. „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, თბ., 1968, გვ. 274; მისივე, მინის ჭურჭელი..., გვ. 13—14, ტაბ. 111, 1—7.

53 მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 13, 16.

54 ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 104, 118, სურ. 53.

55 ნ. თუშიშვილი, ჯ. ამირანაშვილი და სხვ., ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ძირითადი შედეგები, სას. თეზისები, თბ., 1974, გვ. 62.

56 გ. ლემლეინი, მინისაბერი წარმოების ნაშთები კარსანში, მცხეთის მახლობლად. სმამ, ტ. VI, № 9, თბ., 1945, გვ. 746—747, სურ. 3 თ.

57 ჯ. ამირანაშვილი, ადრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბ., 1968, გვ. 54—55, ტაბ. XV, № 231; მ. ჩხატარაშვილი, მინის ნაწარმი ლამაზი გორიდან, ფსაქ, IV, თბ., 1982, გვ. 125—128, ტაბ. XXX, 1—4.

58 მ. სინაურიძე, ქიზიყის 1938—39 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები, სსმმ, XXV-B, თბ., 1968, გვ. 75—76, 84; მისივე, სასანურ ირანთან საქართველოს დამაკავშირებელი ერთ-ერთი გზის საკითხი, სსმმ, XXVIII-B, თბ., 1969, გვ. 52.

59 Вандов Г. М., Раннесредневековое городище Судагылан (Мингечаур), КСИИМК, вып. 54, М., 1954, с. 130, рис. 59; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959, с. 80, рис. 4; Аракелян Б. Н., Гарни II..., с. 64—65; ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 120.

60 Османов Ф. Л., Стекланные изделия из городища Кабалы (по материалам раскопок 1959—1960 гг.), МКАз, V, Баку, 1964, с. 158, таб. I, 18.

61 Нуриев А. Н., Археологические раскопки на могильнике Шехергах в 1970 году. Тезисы докладов ПАИ в 1970 г. в СССР, Тб., 1971, с. 228—229; е-о-ж-е, Стекланная чаша, обнаруженная в Хыныслах, Доклады АНАЗ ССР, № 4, Баку, 1962, с. 89—91.

62 Нуриев А. Б., О углублённых стеклянных бокалах, обнаруженных на территории Азербайджана, Материалы первой научной конференции аспирантов института истории АНАЗ ССР, Баку, 1965, с. 11—13; е-о-ж-е, Стекланные изделия и..., с. 52—62, таб. IX.

63 Калантарян А. А., К вопросу о раннесредневековой стратиграфии города Двина, ВОН АН Ар. ССР, Ереван, 1969, № 5 (312), с. 67, таб. 7; е-о-ж-е, Материальная культура Двина IV—VIII вв., АН Ар., 5, Ереван, 1970, с. 50, таб. XXXIII, 1—6; Джанполадян Р. М., Резное стекло из Двина, СА, I, М., 1968, с. 269, рис. 1₁₋₃; е-о-ж-е, Средневековое стекло Двина IX—XIII вв., АПАр, 7, Ереван, 1974, с. 31—32.

აცავანში⁶⁴. დვინის ნიმუშების ნაწილს ირანულად (VI—VII სს.) თვლიან⁶⁵, ნაწილს კი ადგილობრივ ნაწარმად, ამ უკანასკნელს ა. ქალანთარიანი V—VIII სს. თარიღებს⁶⁶, ხოლო რ. ჯანფოლადიანი — VI—IX სს.⁶⁷.

ანალოგიური ფაცეტებიანი სასმისები აღმოჩენილია ჩრდ. კავკასიის კატაკომბებში: ერთი მომდინარეობს ბალთის⁶⁸, ხოლო მეორე ჩმის კატაკომბიდან; დათარიღებულია VI—VIII სს.⁶⁹

როგორც ადრევე აღვნიშნავდით, ჯერჯერობით, საქართველოში ამ დროის ფაცეტებიანი სასმისები მხოლოდ კულტურულ ფენებში გვხვდება, მეზობელ ქვეყნებში (აზერბაიჯანი, ჩრდ. კავკასია) კი სამარხებშიც⁷⁰.

ანალოგიური სასმისები გვხვდება ირანსა და მესოპოტამიაში აღმოჩენილ ნიმუშებს შორის⁷¹. ირანში ისინი არსებობენ სასანური ხანიდან XII საუკუნემდე⁷². გვიანსასანური ხანის (VI—VII სს.) ზოგიერთი ფაცეტებიანი ჭურჭელი⁷³ ძალზე ემსგავსება მცხეთურს და, საერთოდ, საქართველოში მოპოვებულ ამგვარ ჭურჭელს: ჩვენი ნიმუშებისაგან განსხვავებით, ზოგიერთი დგას მაღალ ფეხზე⁷⁴, ან დაბალ მრგვალ ქუსლზე; განსხვავებაა შემკულობაშიც. ზოგიერთი ირანული ჭურჭლის ფოსოები ბურცოებზეა: ერთი ასეთი VII—VIII სს. თარიღდება⁷⁵, ხოლო მეორე — VI—VII სს.⁷⁶ ცნობილია ფაცეტებიანი ბიზანტიური მინაც⁷⁷.

ამგვარად, სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ფაცეტებით შემკული სასმისები, საქართველოში თუ მის გარეთ აღმოჩენილი ანალოგიური სასმისების მიხედვით, ზოგადად VI—VIII სს. თარიღდება; მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ მისი აღმოჩენის ვითარებას, შეიძლება აღნიშნული თარიღის დაზუსტება. სვეტიცხოველთან ფაცეტებიანი სასმისები აღმოჩნდა VIII ს. შუა ხანებში განადგურებული ნაგებობის ნაშთებს შორის⁷⁸.

64 Калантарян А. А., Материальная культура..., таб. XXXV, I.

65 Жанполадян Р. М., Средневековое стекло..., с. 32, рис. 1, 2; Калантарян А. А., დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

66 Калантарян А. А., დასახ. ნაშრ., გვ. 57, ტაბ. XXXII, 1—6.

67 Жанполадян Р. М., დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

68 სიმ, ინვ. № 16164.

69 MAK, т. VIII, М., 1900; с. 113—114; CXXIX, 4; სიმ, ინვ. № 18932.

70 მ. ჩხატარაშვილი, ფოსოებით შემკული..., გვ. 272—273.

71 R. Pinder—Wilson, Cut-glass Wessels from Persia and Mesopotamia, The British Museum Quarterly, vol. XVII, № 1, 2, Autumn, 1963, გვ. 33—39.

72 SPA, ტ. III, გვ. 2595; C. Lamm, Glass from Iran in the National Museum Stockholm, Stockholm—London, 1935, გვ. 8—9, 12—13; ტაბ. 6, B, E; 7, D—G; 30—39; მისივე, Mittelalterliche Gläser und Stein—schnittarbeiten aus dem Nahen, Osten, b. I—II, Berlin, 1929—1932, გვ. 52—63; Persische—Kunst—Katalog zur Ausstellung des Staatlichen Museums für Völkerkunde München, 1964—1965, გვ. 117.

73 JGS, vol. V, 1963, გვ. 145, სურ. 19; R. Ghirshman, Iran, parthians and sassanians, Paris, 1962, გვ. 238—239, ტაბ. 2926; Древнее искусство Персии, Выставка, Токио, 1962, рис. 19.

74 JGS, vol. V, 1963, გვ. 145, სურ. 20.

75 SPA, ტ. VI, ტაბ. 1440, A, B.

76 „7000 Jahre Kunst in Iran“, Ausstellung, Eschen, 1962, Katalog, Eschen, 1962, № 444.

77 A. Pasini, II, Tesoro di San Marco, Venice, 1885—6, ტაბ. XLIX; ვუთითებთ SPA-ს მიხედვით, ტ. III, გვ. 2596; T. Philippe, დასახ. ნაშრ., გვ. 131—137, სურ. 74, 75.

78 აღ. ბოხოჩაძე, მცხეთა ადრეფეოდალურ ხანაში, ნაწ. 11, 1965, ხელნაწერი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ე. წ. ფაცეტებით შემკული ჭურჭლების გავრცელების არე დიდია და ამასთან ისინი არსებობენ ხანგრძლივ. ამდენად მათი წარმომავლობისა თუ გავრცელების საკითხების გარკვევა რთულდება და მათ შესახებ სხვადასხვა აზრი არსებობს⁷⁹. აღნიშნული გვქონდა აგრეთვე, რომ ფაცეტებიანი ჭურჭელი განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდება ადრეფეოდალურ ხანაში. როგორც დავინახეთ, საქართველოში ამ ხანის ფაცეტებიანი სასმისი მეტად მრავალრიცხოვანია.

ფაცეტებით შემკული ჭურჭელი ყოველთვის მკვლევართა ინტერესს იწვევდა. გამოთქმულია მოსაზრებანი ადრეფეოდალურ ხანაში ამიერკავკასიაში ფაცეტებიანი ჭურჭლების დამზადების ერთი საერთო ან რამდენიმე ცენტრის არსებობის შესახებაც⁸⁰. საქართველოში ასეთ ცენტრებად მიჩნეული იყო რუსთავი, ურბნისი და მცხეთა⁸¹.

VI—VIII სს. მცხეთაში მინის ადგილობრივი წარმოების არსებობა ეჭვს არ იწვევს⁸²; რაც შეეხება აქ აღმოჩენილ ფაცეტებიან და მათთან ერთად ასეთივე ფორმის, ოღონდ გლუვზედაპირიან სასმისებს (ამათ შესახებ იხ. ქვემოთ), ყველა ერთგვაროვანი მინისაგანაა დამზადებული. ეს მინა კი თვალდათვალ თუ შევადარებთ (ქიმიური შედგენილობით კი მათი შედარება ჯერჯერობით არ მომხდარა), განსხვავდება მცხეთაშივე აღმოჩენილ სხვა ჭურჭლების მინისაგან.

სხვა პუნქტებიდან — მცხეთა, რუსთავი, ურბნისი, ლამაზი გორა, მომდინარე ფაცეტებიანი და გლუვი სასმისების ნიმუშების ქიმიურ-რაოდენობრივმა და ნახევრად რაოდენობრივმა სპექტრულმა ანალიზებმა კი გვიჩვენა, რომ ისინი ძირითად შემადგენელ კომპონენტებს თითქმის ერთნაირი რაოდენობით შეიცავენ; აქედან გამომდინარე ცხადია, რომ ისინი დამზადებულია ერთნაირი შედგენილობის ან ერთიდაიმავე ადგილმდებარეობის ნედლეული-საგან⁸³, რაც მხარს უნდა უჭერდეს ჩვენს მიერ მიღებულ დასკვნას საქართველოში აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი ფაცეტებიანი და გლუვი სასმისების ადგილობრივი წარმოების შესახებ. რადგან ისინი ესოდენ მსგავსი მინისაგანაა დამზადებული, იქნებ მათ არა რამდენიმე, არამედ ერთ რომელიმე ცენტრში, კერძოდ ურბნისში, აწარმოებდნენ⁸⁴.

ურბნისში ეს სასმისები ყველაზე დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი (70-მდე ნატეხი). ბევრია წუნი ნაწარმიც. ზოგჯერ ფაცეტებიან⁸⁵ ან გლუვზედაპირიან სასმისს პირთან ჩანაღარი შემოუყვება; ასეთები გვხვდება მცხე-

79 მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი..., გვ. 17; აქვე იხ. ლიტერატურა.

80 Нуриев А. Б., О углубленных..., с. 11—13; Джанполадян Р. М., Стекланные изделия из раскопок Двина (IX—XIII вв.), Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР, тезисы докладов, Баку, 1965, с. 150; е-е-же, Резное стекло..., с. 269; е-е-же, Средневековое стекло..., с. 32; Калантарян А. А., Материальная..., с. 57.

81 მ. ჩხატარაშვილი, ფოსფატით შემკული..., გვ. 277; მისივე, მინის ჭურჭელი..., გვ. 18; შდრ.: ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 122; თ. გამსახურდია, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება, (IV—V სს.); სინ, II, თბ., 1973, გვ. 126.

82 Б. უგრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 90—91.

83 ა. გეგენაძე, ს. პაპუაშვილი, მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 35, 40, ცხრ. 2, №№ 3, 4, 7, 8, 10, 11 და სხვ.

84 შდრ.: მ. ჩხატარაშვილი, მინის ნაწარმი..., გვ. 128.

85 სსმ, ინგ. № 1—58; 1722.

თაშიც. როგორც აღნიშნავენ, VI—VIII სს. ურბნული მინის წარმოება დაცემულია და ერთგვაროვნებით ხასიათდება. აღარ გვხვდება სხვადასხვაგვარი, ფაქიზად ნაკეთები და დამუშავებული მინის ჭურჭელი, აღარც იმპორტული მინა ჩანს (ცნობილი სავაჭრო გზის შესუსტების გამო)⁸⁶. როგორც ვიცით, VI ს. ურბნისში თავს იჩენს თავისებური სახის სქელკედლიანი წრიული ფა-ცეტებით შემკული ჭურჭელი⁸⁷. ამ ფაქტს თ. გამსახურდია მიიჩნევს კიდევ ერთ უტყუარ საბუთად ურბნისში მინის წარმოების საკუთარი გზით წარმარ-თვისა⁸⁸.

გვიანანტიკურ ხანაში მცხეთასა და ურბნისს შორის გაცხოველებული სავაჭრო ურთიერთობა ყოფილა⁸⁹; ვფიქრობთ, ეს ტრადიცია ადრეფეოდა-ლურ ხანაშიც უნდა გაგრძელებულიყო. ამ დროს ფაცეტებიანი და გლუვი სას-მისებიც მცხეთაში იქნებ სწორედ ურბნისიდან შეჰქონდათ; რა თქმა უნდა, კვლევა-ძიებას ამ საკითხის ირგვლივ ვაგრძელებთ.

როგორც რუსთავეში⁹⁰, ასევე ურბნისში გვაქვს ფაცეტებიანი ჭურჭლის აშკარად შემოტანილი ნიმუშები. ერთ-ერთი ასეთია მრგვალი ჭუსლი⁹¹, რომელიც ძალზე ემსგავსება ზემოთ აღნიშნულ VI—VIII სს. დათარიღებული ირანული ჭურჭლების ჭუსლს; გვაქვს აგრეთვე მუქი მწვანე მინის ჭურჭლის რამდენიმე ნატეხი⁹², რომლებიც უნდა ეკუთვნოდეს პირგანიერ დაბალ ცი-ლინდრულ მრგვალფაცეტებიან ფიალას. იგი თითქმის ზუსტი ანალოგიაა ბრაუნშვაიგის საქალაქო მუზეუმში 1963 წ. მოწყობილი გამოფენის კატა-ლოგში გამოქვეყნებული ფიალისა, რომელიც მოთავსებულია ზოგადად სასა-ნური პერიოდით — III—VII სს. დათარიღებულ ირანულ ნაწარმს შორის⁹³. ზემოთ აღნიშნული ნატეხები ურბნისში აღმოჩენილია საქალაქარის ზედა ფე-ნაში და ისევე თარიღდება, როგორც ფაცეტებიანი ფიალები.

ფაცეტებიანი ჭურჭლის შემოტანილი ნიმუშები გვაქვს მცხეთაშიც, სვე-ტიცხოველთან, აღმოჩენილ მასალებს შორის. ისინი გამოირჩევა მინით, ფორ-მით, ფაცეტების სიღრმით, ნახელავით. ერთი ყელ-პირის ნატეხია კედლი-თურთ (ტაბ. XIX, 4)⁹⁴, ყელი მკვეთრადაა გამოყოფილი და ღრმა ჩანაღარი შემოუყვება. ტანი შემკულია ძალიან დიდი მრგვალი და ღრმა ფაცეტებით; მინა მოყვითალოა, ძალზე სქელკედლიანი, დაბუშტული. იგი უნდა ეკუთვნო-დეს პატარა ბოთლისებრ ჭურჭელს, რომელთაც სფეროსებრი მუცელი აქვთ, მაგ.: როგორიცაა კ. ლამის მიერ გამოქვეყნებული X ს. დათარიღებული ნიმუ-შები ირანიდან⁹⁵. შემოტანილი უნდა იყოს მომწვანო-მოყვითალო მინის რომბულფაცეტებიანი ყელიც (ტაბ. XIX, 5)⁹⁶.

⁸⁶ ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 122.

⁸⁷ იქვე, გვ. 118—120.

⁸⁸ თ. გამსახურდია, დასახ. ნაშრ., გვ. 126.

⁸⁹ ლ. კილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 147—148; აქვე იხ. ლიტერატურა; მ. ს ა გ ი-ნ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 156—157.

⁹⁰ მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი..., გვ. 18.

⁹¹ სსმ, ინვ. № 1—57: 1431.

⁹² სსმ, ინვ. № 1—58: 2007, 1—60: 2742.

⁹³ 2000 Jahre Persisches Glas, Ausstellung in 'Städtischen Museum Braunschweig, 1963.

⁹⁴ მმ, ინვ. № 1782

⁹⁵ C. L a m m, Glass from Iran..., ტ ბ. 30, C, G.

⁹⁶ მმ, ინვ. № 3456.

II ტიპი — ფიალისებრი სასმისი, ფართო, გადამრგვალებული პირით, ტანის ქვედა ნაწილი ნახევარსფერულია; ძირი მცირედ შედრეკილი; ზედაპირი გლუვია; ზოგიერთ მათგანს კი პირთან ღარი შემოუყვება. მინა მომწვანოა, სქელკედლიანი, ბუშტულებიანი, ძლიერ გამოფიტული.

სვეტიცხოვლთან ასეთი სასმისის 6 ნატეხი⁹⁷ აღმოჩნდა (ტაბ. XIX, 1—3). ანალოგიური სასმისები წარმოდგენილია რუსთავში, ურბნისში, ლამაზ გორაზე⁹⁸; ისინი ზომით, მოყვანილობით, მინით ზედმიწევნით მსგავსია ფაცეტებიანი სასმისებისა ამავე პუნქტებიდან და აღმოჩენის ვითარებითაც მათი თანადროულია.

თ ა ვ ი ს უ ფ ლ ა დ გ ა მ ო ბ ე რ ი ლ ი ჭ უ რ ჭ ე ლ ი. III ტიპი — სასმისი, ხალებით შემკული; პირი მოჭრილი, სწორი ტანისაგან გამოყოფილი და მცირედ გადაშლილია; ძირი შედრეკილი.

ამ ტიპის სასმისის პირ-კედლისა და კედლების 4 ნატეხი გვაქვს⁹⁹. მინა უფერულია, კრიალა, თხელკედლიანი, წვრილბუშტულებიანი, მცირედ გამოფიტული. მართალია, ნატეხებზე ხალები არ არის შემორჩენილი, მაგრამ ძალზე დამახასიათებელი პირის მოყვანილობითა და მინით, ისინი ხალიანი ჭურჭლისა უნდა იყოს (ტაბ. XVIII, 8).

მცხეთაში, სვეტიცხოვლის მიდამოების გარდა, იგი გვხვდება სამთავროში¹⁰⁰ და კარიბჭესთან — 1 ნატეხი¹⁰¹; აგრეთვე ურბნისში — 2¹⁰² და რუსთავში — 3 ხალიანი მინის ჭურჭელი — დათარიღებული IV და IV—V სს.¹⁰³.

ამგვარად, აღმ. საქართველოს 3 პუნქტიდან (მცხეთა, რუსთავი, ურბნისი) დაახლოებით 7—8 ჭურჭელია.

განსხვავებით აღმ. საქართველოსგან დას. საქართველოში ხალიანი ჭურჭელი მრავლად გვხვდება, განსაკუთრებით ბიჭვინტის ნაქალაქარის ზედა ფენებში¹⁰⁴. ხალიანი მინა ნაპოვნია წებელდაში¹⁰⁵; ფიჭვნარში¹⁰⁶; სოხუმის ცი-

97 მმ. ინკ. №№ 1691, 1687, 1921, 1690, 3461.

98 იხ. მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 18—19; მისივე, მინის ნაწარმი..., გვ. 129, ტაბ. XXX, 5, 6.

99 მმ. ინკ. №№ 1929, 1996.

100 ნ. უგრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 26—27, 42—43, სურ. 4.

101 მმ. ინკ. № 3740.

102 სსმ. ინკ. №№ 1—58 — 1643, 1—58 — 1727.

103 მ. ჩხატარაშვილი, შუა საუკუნეთა რუსთავში მინის წარმოების ისტორიისათვის, ფსად., I, თბ., 1969, გვ. 139—140; მისივე, მინის ჭურჭელი..., გვ. 19—21, ტაბ. II, 9—11.

104 Апакидзе А. М., Лордкипанидзе О. Д., Отчет о работах Причерноморской археологической экспедиции в 1959; სას. თეზისები. თბ., 1960, გვ. 37; რ. ჩამიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში, მსკა, ტ. III, თბ., 1963, გვ. 72—74; ა. აფაქიძე, რ. ფუთურიძე, ოთ. ლორთქიფანიძე, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში 1963 წელს, სას. თეზისები, თბ., 1964, გვ. 12.

105 Трапш М. М., Некоторые итоги раскопки цебельдинских некрополей в 1960—1962 гг., Труды Абхазского инст. языка, литературы и истории им. Д. И. Гулна, XXXIII—XXXIV, Сухуми, 1963, с. 264, рис. 4; Шамба Г. К., Население нагорной Абхазии в позднеантичную эпоху, Автореферат, Тб., 1966, с. 6, таб. 1, 14; Воронцов Ю. Н., Тайна Цебельдинской долины, М., 1975, с. 76—78, рис. 20^{1,5,7}.

106 ა. კახიძე. საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები, თბ., 1971, გვ. 70, ტაბ. XVI, I.

ზეზე IV—V სს. ფენაში¹⁰⁷; გუდავაში, დათარიღებულია IV ს.¹⁰⁸; ვაშნარში, დათარიღებულია IV—V სს.¹⁰⁹; ზიგანისში (ოჩამჩირე) და ნოქალაქევეში¹¹⁰. ოთ. ლორთქიფანიძემ ბიჭვინტის ხალიანი მინის თარიღი IV ს., უფრო კი მისი II ნახევრით განსაზღვრა¹¹¹. ნ. უგრელიძის აზრით, საერთოდ ხალიანი მინის ჭურჭლის უმრავლესობა IV ს. უნდა ეკუთვნოდეს, მაგრამ არ გამოირიცხება, რომ ზოგიერთი ჯგუფი V ს. დასაწყისშიც გადმოდიოდეს¹¹².

ხალიანი მინა აღმოჩენილია სომხეთში: გარნისი, დვინი; დვინისა დათარიღებულია IV—VI სს.¹¹³. დიდი რაოდენობითაა იგი აღმოჩენილი ჩრდ. შავი-ზღვისპირეთში და დათარიღებულია IV ს., უფრო კი მისი II ნახევრით¹¹⁴. ნ. სოროკინამ ამ ტიპის ჭურჭლის არსებობის ზოგად თარიღად IV ს. — V ს. დასაწყისი მოგვცა¹¹⁵.

ხალებით შემკული მინის ჭურჭელი მთელ გვიანრომულ სამყაროშია გავრცელებული IV ს., უფრო მის II ნახევარში¹¹⁶. პატარა ხალებიანი ფრანკული თასები რაინის მხრიდან VI ს. თარიღდება¹¹⁷. ამგვარ მინის ჭურჭელს ლამპრებადაც იყენებდნენ¹¹⁸.

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი პირ-კედლის ნატეხების მიხედვით ძალზე ძნელია გარკვევა, თუ კონკრეტულად რომელ ტიპს განეკუთვნება ეს ჭურჭელი. იგი მრავალრიცხოვანი ანალოგიების მიხედვით ზოგადად IV—V სს. თარიღდება.

სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი ხალიანი სასმისის შესახებ ნ. უგრელიძე აღნიშნავდა, რომ ქართლში, სახელდობრ მცხეთაში, იგი დას. საქართველოდან უნდა იყოს შემოტანილი¹¹⁹.

107 ა. აფაქიძე, ოთ. ლორთქიფანიძე, მასალები დიოსკურია-სებასტოპოლისის არქეოლოგიისათვის, „მაცნე“ № 3, თბ., 1965, გვ. 117, ტაბ. V, 3—5.

108 პ. ზაქარაია, ვ. ლექვიანიძე, გუდავაში 1971 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, სსმე, III, თბ., 1974, გვ. 146.

109 ლ. ჩხაიძე, მინის ნაწარმი ვაშნარის ნაქალაქარიდან, სდსმ, V, თბ., 1975, გვ. 108—110, ტაბ. XXXII, 1, 16.

110 Леквинадзе В. А., Хведелидзе, Л. И., Массовые археологические находки из раскопок Археополиса, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I (1973—1977), თბ., 1981, გვ. 125, ტაბ. XV, 6.

111 ოთ. ლორთქიფანიძე, ინკიტის ტიპის შიდაშობებში ჩატარებული სადაზვერვო არქეოლოგიური მუშაობის წინასწარი ანგარიში, მსკა, ტ. III, თბ., 1963, გვ. 98—100.

112 ნ. უგრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 43; მისივე, Кавказ и сопредельные страны по материалам стеклоделательного производства, I. Miadzynarodowy Kongres Archeologii Slowianskiej, t. V, Nadbitka, 1970, გვ. 304, აქვე აბ. ლიტერატურა.

113 Калантарян А. А., დასახ. ნაშრ., გვ. 57, ტაბ. XXXIV, 8, 9.

114 Гайдукевич В. Ф., Античные керамические обжигательные печи. ИГАНМК, вып. 80, М.-Л., 1934, с. 32, 33, 35, 85; его же, Раскопки Тиритаки в 1935-40 гг. МИА, № 25, М., 1952, с. 119; Сорокина Н. П., Стекло из раскопок..., с. 236. рис. 10, 3, 4, 8.

115 Сорокина Н. П., О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья, СА, № 4, 1971, с. 85—101, рис. 1.

116 A. Kisa, Das Glas im Altertum, t. III, Leipzig, 1908; W. Smith, Glass from the Ancient World, New York, 1957, გვ. 152, № 304; F. Fremersdorf, Römische Gläser aus Köln, Museum und öffentlichkeit studien aus den kolper kunstsammlungen, VII, Köln, 1928, გვ. 13, სურ. 42; F. Kämpfer, Viertausend Jahre Glas, Dresden, 1966, №№ 44, 45; Gläser der Antike..., №№ 727, 728, 731.

117 Glass from the Ancient World, Municipal Museum of the Hague, 1966, სურ. 19.

118 К. Кämpfer, დასახ. ნაშრ., № 46.

119 ნ. უგრელიძე, აღრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში..., გვ. 44.

აღმ. საქართველოში ხალიანი მინის აღმოჩენის პუნქტები თუ რაოდენობა თანდათან მატულობს, მაგრამ ისინი ჯერ კიდევ მეტად მცირერიცხოვანია და ისევე, როგორც მცხეთისა, მეტად პატარა ნატეხებითაა წარმოდგენილი. ამდენად მათი წარმომავლობის შესახებ ბევრს ვერაფერს ვიტყვით. ვფიქრობთ. ისინი შემოტანილი უნდა იყოს რომის აღმ. იმპერიის რომელიმე საწარმოო ცენტრიდან.

IV ტიპი — სასმისი, ფართო ოდნავ შესქელებული პირით; ტანი ძირისკენ თანდათან ვიწროვდება; დგას კონუსურად შედრეკილ ან ბრტყელქუსლიან სხვადასხვა სიმაღლის ფეხზე.

ადრეფეოდალური ხანის საქართველოში ამ ტიპის სამი ქვეტიპი გვხვდება: 1. ფეხდაბალი, კონუსურად შედრეკილქუსლიანი, ძირითადად განეკუთვნება VI—VIII სს., 2. ფეხმაღალი, მცირედშედრეკილი ან ბრტყელქუსლიანი — VIII—X სს. და 3. დამუხლულფეხიანი — VI—IX სს.¹²⁰.

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ფეხიანი სასმისები I ქვეტიპს განეკუთვნება. სულ ნაპოვნია 16 ნატეხი¹²¹ — როგორც ქუსლები, ფეხის დასაწყისითურთ, ისე პირ-კედლის ნატეხები (ტაბ. XIX, 6—9). მინა მოცისფრო, მოცისფრო-მომწვანო ან მომწვანო-მოყვითალოა, ძლიერ გამოფიტული.

ანალოგიური სასმისები გვხვდება მცხეთაშივე, სამთავროს სამაროვნის VI—VIII სს. სამარხებში¹²²; ურბნისის ნაქალაქარის ზედა — VI—VIII სს. ფენაში¹²³; რუსთავში, დათარიღებულია VI—VIII სს.¹²⁴. უფრო ადრეული, IV—VI სს., ფეხიანი სასმისები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი დას. საქართველოში (ბიჭვინტა, წებელდა, ნოქალაქევი, ვაშნარი, ციხისძირი და სხვ.)¹²⁵.

საქართველოს გარეთ ანალოგიური სასმისები გვხვდება აზერბაიჯანში, მინგეჩაურის ზედა — V—VIII სს. ფენაში¹²⁶; ტამანის ნაქალაქარზე, სადაც ეს ტიპი VI ს.-დან სჭარბობს¹²⁷; სარდისში, VI—VII სს. ბიზანტიურ სახელოსნოში¹²⁸; პალესტინაში, ხირბიტ ალ-კარაგში, თარიღდება VI—VII სს.¹²⁹

ამგვარად, სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ფეხიანი სასმისები ზოგადად VI—VIII სს. თარიღდება და ადგილობრივია ნაწარმოები. ზედა თარიღის და-

120 გ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 21—24, ტაბ. IV, 1—5.

121 მგ, ინვ. №№ 2041, 2047, 1863, 1864, 1659; 1922, 1914, 1669, 1925, 3242, 3458, 1918—1920, 1430, 1690.

122 ნ. უგრეღიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 68, სურ. 34.

123 ლ. ჭილაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 129, სურ. 58, 5.

124 მ. ჩხატარაშვილი, შუა საუკუნეთა რუსთავში..., გვ. 141.

125 ა. აფაქიძე, ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, რ. რამიშვილი, 1952—1965 წწ., სველე ანგარიშები, ხელნაწერი; ოთ. დამბაშიძე, ბიჭვინტის VII თხრილში 1956—57 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიში, მსკა, ტ. III, თბ. 1963, გვ. 86, სურ. 1; ლ. ჩხაიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 110—112, ტაბ. XXXII, 7—10; მისივე, მინის ნაწარმი ციხისძირიდან, სდსმ, VII, თბ. 1978, გვ. 61—63, ტაბ. XXI, 1—2, 5; Воронцов Ю. Н., Раскопки башни, № 3, Археологические исследования в Цебельде, Тб., 1983, с. 45, таб., 87—5, 6, 25; Леквиннадзе В. А., Хведелидзе Л. И., დასახ. ნაშრ., გვ. 127, ტაბ. XL, 1, 2.

126 Вандов Р. М., Мингечаури в III—VIII веках, Баку, 1961, с. 151, таб. XI, 8, 12, 16, 17, 22.

127 Сорокина Н. П., Позднеантичное и раннесредневековое стекло с Таманского городища, «Керамика и стекло древней Тмутаракани», М., 1963, с. 148—151, рис. 7.

128 A. Saldern, Glass from Sardis, AJA, v. 66, 1962, № 1, გვ. 10, ტაბ. 9, 10 a, d, e, f.

129 T. Philippe, დასახ. ნაშრ., გვ. 62, სურ. 30, 14—23.

ზუსტების მიზნით აღვნიშნავთ რომ ისევე, როგორც ფაცეტებიანი ჭურჭელი, ესენიც აღმოჩნდნენ VIII ს. შუა ხანებში განადგურებული ნაგებობის ნაშთებს შორის.

ყალიბში გამოხედილი ჭურჭელი. V ტიპი — სასმისი, პირი სწორი, შესქელებული, ფართო ცილინდრული ტანი ქვემოთკენ მცირედ ვიწროვდება. ძირი შედრეკილია. იგი მთლიანად შემკულია ბადისებური ორნამენტით.

სვეტიცხოველთან ამგვარი სასმისის მხოლოდ ორი პატარა ნატეხია: ერთი მოყვითალო, მეორე კი ლურჯი მინისა¹³⁰.

საქართველოში ამგვარი სასმისები გვხვდება ნაქალაქართა, ნაციხვართა და ნამონასტრალთა კულტურულ ფენებში, ორბეთის მინის საწარმოში, სამარხებში. ანალოგიური სასმისები მრავლადაა წარმოდგენილი სომხეთსა და აზერბაიჯანში.

სასმისთა ამ ტიპს ჩვენ IX—X სს. ვათარილებთ და ადგილობრივ ნაწარმად მიგვაჩნია¹³¹. ასევე უნდა დათარიღდეს მცხეთაში აღმოჩენილი ნიმუშებიც.

3. ლამპარი

მინის ლამპრებს რომაული ხანიდან იყენებდნენ¹³². საქართველოში ადრე-ფეოდალური ხანის მთელ მანძილზე მინის ლამპრების ორი ტიპი გვხვდება: ბუდეში ჩასადგმელი, ფეხიანი და ჩამოსაკიდებელი ყურებიანი ლამპრები¹³³. ორივე ტიპი დამზადებულია თავისუფალი ბერვით.

სვეტიცხოველთან ორივე ტიპია წარმოდგენილი. როგორც ვიცით, I ტიპი ფეხის მოყვანილობის მიხედვით ორ ქვეტიპად იყოფა¹³⁴. განსახილველ მასალაში გვაქვს მხოლოდ I ტიპის 1 ქვეტიპი — სწორკედლებიანი ღრმა, ქვემოთკენ შევიწროებული თასი, რომელსაც აქვს ბურთულადაბოლოვებული სხვადასხვა სიმაღლის ფეხი. სვეტიცხოველთან აღმოჩნდა 3 ნატეხი: ერთი მხოლოდ ბურთულაა¹³⁵, მეორე¹³⁶ — ფეხის ნაწილი ბურთულით (ტაბ. XX, 2); მესამე¹³⁷ — მთლიანი ფეხი ტანის დასაწყისით (ტაბ. XX, 1); სამივეს მინა მოყვითალოა, კრიალა, გამოფიტული.

მცხეთაშივე ამგვარი ლამპარი გვაქვს კარიბჭესთან — ტანის ნაწილია, ბურთულითურთ¹³⁸. საქართველოს სხვა პუნქტებიდან იგი გვხვდება ურბნის-

¹³⁰ მმ, ინვ. №№ 1853, 3457.

¹³¹ მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი..., გვ. 26—28.

¹³² C. Lamm, Das Glas von Samarra, Berlin, 1928, გვ. 31—35; Н. П. Сорокина, д. с. ხ. ნაშრ., გვ. 156—158; Р. М. Джанишадян, Новые данные..., с. 30; T. Philippe, დას. ხ. ნაშრ., გვ. 64, 77, სურ. 31, 39—42.

¹³³ მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი IX—X სს. აღმოსავლეთ საქართველოში, ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეც. მუშაკთა სამეცნიერო კონფერენცია, თბ., 1973, გვ. 33.

¹³⁴ მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა..., გვ. 29—31, ტაბ. V, 6—11.

¹³⁵ მმ, ინვ. № 1925, დმ 1,3—1,4 სმ.

¹³⁶ მმ, ინვ. № 2828, შემორჩენილი ს. 3 სმ, ბურთულის დმ — 1,3 სმ.

¹³⁷ მმ, ინვ. № 2732, ფეხის ს. 4,5 სმ.

¹³⁸ მმ, ინვ. № 3896.

ში, იყალთოში, დმანისში, თბილისში, რუსთავში, უჯარმაში, ლამაზ გორაზე¹³⁹ და ნოქალაქევიში¹⁴⁰.

VI—VII სს. ამგვარი მინის ლამპრები ფართოდაა გავრცელებული ბიზანტიის, მაზლობელ აღმოსავლეთში¹⁴¹. ბურთულადაბოლავებული ფეხიანი ლამპარი სამარიდან დათარიღებულია IX ს.¹⁴²; რეიდან ერთი დამუხლული ფეხიანი ლამპარი — VI—X სს., ხოლო უფეხო, ერთბურთულიანი ლამპარი — IX—X სს.¹⁴³. უფეხო, ერთბურთულიანი ლამპრის ნატეხი არის კორინთიდან¹⁴⁴. ცნობილია ქადის ნიმუშებიც, რომლებშიც ამგვარი მინის ლამპრებია ჩასმული¹⁴⁵.

საქართველოში აღმოჩენილი I ტიპის ლამპრები ზოგადად VI—X სს. თარიღდება, მაგრამ ცალკეული თარიღი დაზუსტებულია აღმოჩენის ადგილებისა და ანალოგიების მიხედვით¹⁴⁶.

სრულიად ბუნებრივია მინის ლამპრების აღმოჩენა მცხეთაში, სვეტიცხოველთან, როგორც ცნობილია, მათი ფართოდ გავრცელება, ისევე როგორც სარკმლის მინისა, ფართოდ დაუკავშირდა ბაზილიკების მშენებლობას, რაც თავის მხრივ ქრისტიანობასთან იყო დაკავშირებული. საქართველოში აღმოჩენილი მინის ლამპრებიც ხომ ძირითადად ეკლესიებს უკავშირდება.

სვეტიცხოველთან მოპოვებული მინის ლამპრები ანალოგიებით, აღმოჩენის ვითარებითა და თანმხლები მასალებით VI—VIII სს. I ნახ. უნდა დათარიღდეს, ხოლო კარიბჭესთან აღმოჩენილი ლამპარი — IX—X სს.

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ნიმუშები აშკარად გამოირჩევა ძალზე კარგი ხარისხის მოკვითალო მინით ადგილობრივი, მცხეთური ჭურჭლის მინისაგან. ასევე შეგვიძლია ვთქვათ დმანისსა და რუსთავში მოპოვებულ ზოგიერთ ნიმუშზე. ვფიქრობთ, მათი სახით მაზლობელი აღმოსავლეთის, ალბათ ბიზანტიის რომელიმე საწარმო ცენტრიდან შემოტანილ ნიმუშებთან გვაქვს საქმე.

II ტიპი — ყურებიანი ლამპრები; ღრმა ფიალისებრი ტანი ძირისკენ მცირედ ვიწროვდება, ძირი შედრეკილია. ფართო, განივრად გადმოკეცილ პირთან მიღობილია მრგვალგანიკვეთიანი პატარა ყურები. ლამპრები სხვადასხვა ზომისაა.

სვეტიცხოველთან ნაპოვნია ასეთი ლამპრის მხოლოდ ერთი ნატეხი — გადმოკეცილი პირი მოცისფრო მინისა¹⁴⁷.

საქართველოში ისინი აღმოჩენილია ორბეთის მინის საწარმოში, თბი-

139 მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

140 მ. ჩხატარაშვილი, მ. ზამთარაძე, ეგრისის მეფეთა სასახლე, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, 1 (1973—1977), თბ., 1981, გვ. 90.

141 T. Philippe, დასახ. ნაშრ., გვ. 64, 67, სურ. 31₄₋₅; 39₁₁₋₁₂; 40₂₁₋₂₃; 42; A. Saldern, დასახ. ნაშრ., გვ. 11, ტბ. 10₁₈.

142 T. Philippe, დასახ. ნაშრ., სურ. 40₂₉.

143 C. Lamm, Glass from Iran..., ტბ. 40, G; 14, M; 15, H.

144 G. Davidson, A Mediaval Glass—factory of Corinth, AJA, XLIV, № 3, 1940, გვ. 316, სურ. 19, №48.

145 T. Philippe, დასახ. ნაშრ., სურ. 43; JGS, v. 9, 1967, გვ. 133—143, № 12.

146 მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუასაუკუნეთა..., გვ. 30—31.

147 მმ, ინვ. № 1917.

ლისში, რუსთავში, დმანისში და ბოლნისში¹⁴⁸; აგრეთვე ლამაზი გორის სამონასტრო კომპლექსში¹⁴⁹ და ნოქალაქევიში¹⁵⁰.

სომხეთში იგი გვხვდება დვინში, თარიღდება IX ს.¹⁵¹; ჩრდ. კავკასიაში. ბალთის № 9 კატაკომბაში¹⁵², ტამანის ნაქალაქარზე და სარკელ-ბელაია ვეფაში (IX ს. I ნახ.)¹⁵³; სამარაში¹⁵⁴, კორინთოში (IX—X სს.)¹⁵⁵, გერასაში¹⁵⁶, სარდისში (VI—VII სს.)¹⁵⁷.

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ამგვარი ლამპრის ნატეხი თანმხლები მასალებითა და ანალოგიებით VI—VIII სს. უნდა დათარიღდეს.

4. ალამბიკი

ალამბიკს ჯერ კიდევ ბერძენი ალქიმიკოსები ხმარობდნენ¹⁵⁸. ამგვარი ერთი ჭურჭელი¹⁵⁹ აღმოჩნდა მცხეთაში, სვეტიცხოველთან; იგი გამოხედილია ყალიბში; ჭიქისებრია, წელში მცირედ გამოყვანილი; შემორჩენილია მილ-ნისკარტის დასაწყისი; მინა მომწვანო-მოცისფროა, თხელკედლიანი, წვრილბუშტულებიანი (ტაბ. XX, 3).

საქართველოში ორი ამგვარი ჭურჭელი, ოღონდ შუაფეოდალური ხანისა, აღმოჩნდა რუსთავის ნაციხვარზე¹⁶⁰; სხვაგან იგი არ გვევლინება.

ალამბიკი შუა საუკუნეების მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში იყო გავრცელებული დაწყებული VI ს., განსაკუთრებით ფართოდ კი IX—XI სს.¹⁶¹. მას პირდაპირი დამოკიდებულება აქვს თიხის სფეროკონუსებთან, რომელთა დანიშნულების შესახებ (ვერცხლისწყლის ჭურჭელი, წამლებსა და კეთილსურნელოვანი სითხის გადასატანი და ა. შ.) სხვადასხვა აზრია გამოთქმული¹⁶².

¹⁴⁸ მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

¹⁴⁹ მ. ჩხატარაშვილი, მინის ნაწარმი..., გვ. 133—134, ტაბ. XXXI, 8—12.

¹⁵⁰ Леквинадзе В. А., Хведелидзе Л. И., დასახ. ნაშრ., გვ. 127, ტაბ. XL, 4.

¹⁵¹ Жанполадян Р. М., Средневековое стекло..., с. 35, № 127, таб. V, II.

¹⁵² МАК, т. VIII, таб. CXIV, 9; სიბ, ინვ. № 49841.

¹⁵³ Сорокина Н. П., Позднеантичное и..., с. 158.

¹⁵⁴ С. Lamm, Das Glas von Samarra..., გვ. 91, № 265.

¹⁵⁵ G. Davidson, დასახ. ნაშრ., სურ. 21.

¹⁵⁶ T. Philippe, დასახ. ნაშრ., სურ. 41²⁰, 41.

¹⁵⁷ A. Saldern, დასახ. ნაშრ., გვ. 11, ტაბ. 10¹³.

¹⁵⁸ Аминджанова М. Т., О некоторых стеклянных сосудах Мавераннахар, ИМКУз, вып. 2, Ташкент, 1961, с. 248; თ. ენუქიძე, ვ. კოკოჩაშვილი, მეფე ვახტანგ VI-ის ქიზია, „მეცნიერება და ტექნიკა“, № 8, თბ., 1969, გვ. 8.

¹⁵⁹ მმ, ინვ. № 1094; შემორჩენილი ს. 3,5 სმ., დ. დმ — 2,8 სმ, ნისკარტის შემორჩენილი სიგრძე 1,5 სმ, ხოლო დმ — 0,7 სმ.

¹⁶⁰ მ. ჩხატარაშვილი, შუა საუკუნეთა რუსთავში..., გვ. 143—144.

¹⁶¹ С. Lamm, Mittelalterliche Gläser..., ტაბ. 1, 13, 14, 16, მისვე, Glass from..., ტაბ. 15 a, b, c. Аминджанова, М. Т. დასახ. ნაშრ., გვ. 248—249; Жанполадян Р. М. Лабораторная посуда армянского алхимика, СА, №2. М., 1965, с. 213, 215; е-е-же, Средневековое стекло..., с. 39—40, № 123—126.

¹⁶² ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, თბ., 1970; გვ. 150—151; Лунин Б. В., К вопросу о функциональном назначении сфероконических сосудов в связи с одним рукописным источником XVI в., ИМКУз, вып. 2, Ташкент, 1961, с. 263; Ртвеладзе Э. В., Сфероконические сосуды из маджар, СА, № 4, М., 1974, с. 282—283; Жанполадян Р. М., Сфероконические сосуды из Двина и Ани, АПАр, 12, Ереван, 1982, с. 5—24.

ალამბიკის გავრცელება როგორც ტერიტორიის, ისე დროის მიხედვით თანხედება სფეროკონუსების გავრცელებას. რ. მ. ჯანფოლადიანი ვრცლად მსჯელობს ამ ორი ურთიერთდამხმარე ჭურჭლის შესახებ¹⁶³. როგორც ჩანს, არსებობდა რამდენიმე სახის ალამბიკი და იგი სხვადასხვა ფუნქციას ასრულებდა. ჩვენი აზრით, ერთ-ერთი ძირითადი ის იყო, რომ ალამბიკს, ამ მილ-ნისკარტიან ჭურჭელს, იყენებდნენ სწორედ სფეროკონუსების მსგავსი ფლაკონების გასაცხებად.

სვეტიცხოველთან ალამბიკი აღმოჩნდა ორმოში იმ ნაგებობისა, რომელიც, როგორც არა ერთხელ აღვნიშნეთ, VIII ს. შუა ხანებშია განადგურებული. ამ ორმოდან მომდინარეობს ფაცეტებიანი და ფეხიანი სასმისების ზოგიერთი ნიმუშიც. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ალამბიკი საერთოდ VI ს. ვრცელდება, მცხეთაში, სვეტიცხოველთან, აღმოჩენილი ალამბიკი VI—VIII სს. I ნახევრით უნდა დათარიღდეს. რაც შეეხება წარმომავლობის საკითხს, შემოტანილი უნდა იყოს, კონკრეტულად საიდან, ჯერჯერობით ვერ გავარკვეით.

შუაფეოდალური ხანის მინის ნაწარმი

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილ მინის ნაწარმს შორის შუაფეოდალური ხანისა მხოლოდ 4 ნატეხია. გამოიყო ორი სახეობა: ჭურჭელი, სამკაული.

1. ჭურჭელი

წარმოდგენილია მხოლოდ სუფრის ჭურჭელი, კერძოდ, სასმისის ერთი ტიპი, რომელიც განეკუთვნება ჩვენს მიერ შუაფეოდალური ხანის სასმისთა შორის გამოყოფილი 5 ტიპიდან მეოთხეს, ე. წ. ძაბრისებრ სასმისს¹⁶⁴. სასმისის პირი ძაბრისებრ გაშლილია; მაღალი და ვიწრო ტანი დგას მრგვალბრტყელ ძირ-ქუსლზე; ტანი შემკულია წვრილი ძაფებით და სიმეტრიულად განლაგებული ხვეული კოპებით, ზოგჯერ ფერადით.

სვეტიცხოველთან ნაპოვნია ამგვარი სასმისის 1 ძირ-ქუსლი¹⁶⁵; მინა მწვანეა, გამოფიტული (ტაბ. XX, 6).

საქართველოში მრავლად აღმოჩენილი ძაბრისებრი სასმისები ქართულ ტიპადაა მიჩნეული; იგი დამახასიათებელია XII—XIII ს., უფრო კი XIII ს.¹⁶⁶

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ერთადერთი ძაბრისებრი სასმისი XII—XIII სს. უნდა დათარიღდეს.

2. სამკაული

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი შუაფეოდალური ხანის მინის სამკაული სამაჯურთა 3 ნატეხითაა წარმოდგენილი. სამივე მრგვალგანივკვეთიანია; ერთი¹⁶⁷ სადაა, შავი მინისა (ტაბ. XX, 4), ორი კი გაშლილადაა გრეხილი; ამათ-

¹⁶³ Джанполадян Р. М., Лабораторная посуда..., с. 215; е е-ж е, Сфероконические сосуды..., с. 13.

¹⁶⁴ მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა..., გვ. 36—40. ტაბ. VII.

¹⁶⁵ მმ, ინვ. № 1660, ძირ-ქუსლის დმ — 5 სმ.

¹⁶⁶ მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 38—40.

¹⁶⁷ მმ, ინვ. № 1682.

გან ერთი მწვანე მინისა¹⁶⁸, მეორე¹⁶⁹ კი მთლიანად გამოფიტულია (ტაბ. XX, 5). ამგვარად, აქ სამაჯურის ორი ტიპია: სადა და გრებილი.

სამაჯურთა ეს ტიპები საქართველოში IX—XIII სს. თარიღდება¹⁷⁰.

სვეტიცხოველთან ნაპოვნი მინის სამაჯურები აღმოჩენის ვითარებითა და თანმხლები მასალებით XII—XIII სს. თარიღდება.

მცხეთიდან, საერთოდ, შუაფეოდალური ხანის მინის ნაწარმის თითო-ოროლა ნიმუში თუა ჯერჯერობით ცნობილი, ამდენად ამ ხანაში აქ მინის წარმოების შესახებ ვერაფერს ვიტყვით; მაგრამ გვინდა აღვნიშნოთ ის ფაქტიც, რომ მცხეთის მახლობლად, კარსანში, მიკვლეულია XII—XIII სს. მინის საწარმოს ნაშთი, რომელიც მხოლოდ წარმოების გადანაყართაა წარმოდგენილი¹⁷¹. საინტერესოა აგრეთვე, რომ სოფ. კარსანი მცხეთის ტაძრის კუთვნილება ყოფილა, ხოლო 1616 წ. შაჰ-აბასის მიერ საქართველოს აოხრების შემდეგ იგი აღარ აღმდგარა¹⁷².

შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ სვეტიცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი შუაფეოდალური ხანის მინის ნაწარმი, სწორედ კარსნის მინის საწარმოდან მომდინარეობდეს.

გვიანფეოდალური ხანის მინის ნაწარმი

სვეტიცხოველთან ამ ხანის მასალაც მეტად მცირერიცხოვანია. გვაქვს ჭურჭლის, ლამპრის და სარკმლის მინის ნატეხები. რამდენიმე ნატეხია დიდი ზომის ჭურჭლების კედლებისა და ძირებისა¹⁷³, რომლებიც მინით გვიანფეოდალური ხანისა უნდა იყოს; ტიპებზე კი ვერაფერს ვიტყვით.

1. ლამპარი

ფართო, პირგადმოკეცილი, ტანი ძირისკენ კონუსურად ვიწროვდება, ძირი მრგვალია, არ იდგმება. პირზე მიღობილია ოვალურგანიკვეთიანი ყურები; მინა უფერული ან მომწვანოა, ბუშტულებიანი, გამოფიტული. ამგვარი სამი ლამპრის ნატეხები¹⁷⁴ აღმოჩნდა სვეტიცხოველთან (ტაბ. XX, 7—8), სასახლის თხრისას. აქაური მასალები უმთავრესად უკავშირდება მარიამისა და როსტომ მეფის მიერ სასახლის აღდგენა-განახლებისა (XVIII ს. I ნახ.) და შემდეგ სასახლის ადგილას გლეხთა დარბაზული ტიპის სახლების არსებობის პერიოდს (XVIII ს.)¹⁷⁵. სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი ლამპრის ნატეხები

¹⁶⁸ მმ, ინვ. № 1658.

¹⁶⁹ მმ, ინვ. № 2175.

¹⁷⁰ რ. დოლაბერიძე, საქართველოს მინის სამაჯურები, სსმ, XXVIII-B, თბ., 1969, გვ. 105—106, 110—111, ტაბ. 1, 1, 11, 5.

¹⁷¹ გ. ლემლეინი, დასახ. ნაშრ., გვ. 743—749; აქ ავტორი საწარმოს XV—XVI სს. ათარილებს (გვ. 745), მაგრამ მას პირად საუბარში განუცხადებია, რომ იგი მზადაა ეს თარიღი XII—XIII სს. გადასწიოს. იხ. გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში, მსკა, 1, თბ., 1955, გვ. 160, სქოლიო 1.

¹⁷² გ. ლემლეინი, დასახ. ნაშრ., გვ. 743; აქვე იხ. ლიტერატურა.

¹⁷³ მმ, ინვ. №№ 3472, 3332, 3333, 3566.

¹⁷⁴ მმ, ინვ. №№ 2878, 3550, პ. დმ — 8,5 სმ, დაახლოებითი ს. 16,5 სმ, ყურის ს. 4,5 სმ.

¹⁷⁵ ალ. ბოხოჩაძე, მასალები შუაფეოდალური ხანის მცხეთის ისტორიისათვის, ფსაძ, 1, თბ., 1969, გვ. 24—26.

სასახლის ან ტაძრის კუთვნილი უნდა იყოს და ზოგადად XVII—XVIII სს. დათარიღდეს.

გვიანფეოდალური ხანის მინის ლამპარი აღმოჩენილია ნოქალაქევის სასახლეშიც¹⁷⁶.

2. სარკმლის მინა

გვიანფეოდალური ხანის სარკმლის მინის 5 ნატეხი¹⁷⁷ აღმოჩენილია სასახლის შიგნით, თახჩებიანი ოთახის სამხრეთით. ფირფიტა ბრტყელია, გლუვი, სწორკუთხოვანი; ერთი თითქოს მრგვალია. მინა მოცისფრო ან მომწვანოა.

ამ ხანის სარკმლის მინა გვაქვს გრემიდან, თბილისიდან. ისინი ზოგადად XV ს. II ნახ. — XVIII ს. არის დათარიღებული¹⁷⁸.

სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი სარკმლის მინა ანალოგიური მასალების გათვალისწინებითა და აღმოჩენის ვითარებით ზოგადად XVI—XVIII სს. თარიღდება.

*
* *
*

ამგვარად, მცხეთაში, სვეტიცხოველთან, მეტად საინტერესო და მნიშვნელოვანი მინის ნაწარმია მოპოვებული. აქ გვაქვს ისეთი ნიმუშებიც, რომლებიც იშვიათია საქართველოში; ასეთია: გვიანანტიკური ხანის ფაცეტებიანი ჭურჭელი, ადრეფეოდალური ხანის ხალიანი მინა (აღმ. საქართველოსთვის) და ალამბიკი.

სვეტიცხოვლის მიდამოებში აღმოჩენილი მინის ნაწარმის შესწავლაც გვიდასტურებს, რომ გვიანანტიკურ და ადრეფეოდალურ ხანაში მცხეთა წარმოადგენდა მძლავრ სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრს, რასაც ვერ ვიტყვით შემდგომ ხანაზე. გვიანანტიკური ხანის ფაცეტებიანი შემოტანილი მინის ჭურჭლის აღმოჩენის საფუძველზეც კი შეიძლება დავასკვნათ, რომ ამ ხანაში აქ ეკონომიურად საკმაოდ ძლიერ პიროვნებას უცხოვრია. როგორც ზემოთ დავინახეთ, ადრეფეოდალურ ხანაში კარგადაა წარმოდგენილი როგორც ადგილობრივი, ისე შემოტანილი მინის ნაწარმი. მეტად მცირე რაოდენობითაა შუა და გვიანფეოდალური ხანის მასალები.

ვფიქრობთ, სვეტიცხოველთან აღმოჩენილი მინის ნაწარმის შესწავლა გარკვეულ წვლილს შეიტანს როგორც თვით მცხეთის მინის წარმოების ისტორიისა და საერთოდ, ქალაქ მცხეთის ისტორიის, ასევე ზოგადად ქართული ხელოსნობის ერთ-ერთი უძველესი დარგის — მინის წარმოების ისტორიის საკითხების გარკვევაში.

176 მ. იაშვილი, მ. ზამთარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 90.

177 მმ, ინგ. №№ 3278—3280, 3223.

178 მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, ფსაძ, 111, თბ., 1978, გვ. 83.

М. Н. ЧХАТАРАШВИЛИ

СТЕКЛЯННЫЕ ИЗДЕЛИЯ, ОБНАРУЖЕННЫЕ
ВО МЦХЕТЕ ВБЛИЗИ ХРАМА
СВЕТИЦХОВЕЛИ
(1958—1964 гг.)

Резюме

Стеклянные изделия, которые были найдены в 1958—1964 гг. близ Светицховели в Мцхета, относятся к четырем хронологическим группам:

I. К позднеантичному периоду относятся обломки сосудов украшенных разными фасетками (таб. XVIII, 1—6). Они датируются III в. — нач. IV в. и привезены из Сирии.

II. Раннесредневековая посуда по своему назначению делится на 4 основные группы:

1) Бальзамарии I типа, грушеобразные — относятся к IV в., II типа, приталенной формы — к IV—V вв., III типа, с бугорками — к V—VIII вв. (таб. XVIII, 7). Все свободнодутые; местного происхождения.

2) Сосуды для питья представлены пятью типами (из девяти): к I типу относятся фасетчатые (таб. XVIII, 9—10), ко II — гладкие (таб. XVIII, 1—3) фиалы; оба — литые в форме и датируемые VI в. — I пол. VIII в. К III типу относятся стаканы украшенные синими каплями, датированные IV—V вв., очевидно привозные (таб. XVIII, 8). К IV типу — рюмки, относящиеся к VI в. — I пол. VIII в. (таб. XVIII, 6—9). Оба — свободнодутые. V тип сосудов представлен глубокими чашами, выдутыми в форме и датированные IX—X вв. Кроме сосудов III типа, всех указанных выше считаем продуктом местного происхождения.

3) Лампады — двух типов. К I типу относятся лампы с ножками, VI в. — I пол. VIII в., привозные (таб. XIX, 1—2). Ко II типу — лампы с ушками, VI—VIII вв., местного происхождения.

4) Аламбик, алхимический сосуд, VI в. — I пол. VIII в., также привозной (таб. XX, 3).

III. К среднефеодальному периоду относится только один тип (из пяти типов) сосудов для питья. Это — воронкообразный бокал (таб. XX, 6). Браслеты же представлены двумя типами — гладкими и витыми (таб. XX, 4—5). Все они датируются XII—XIII вв.

IV. К позднефеодальному периоду относятся лампы датируемые XVII—XVIII вв. (таб. XX, 7—8). Оконное же стекло — XVI—XVIII вв.

Итак, в Мцхета, близ Светицховели обнаружены весьма интересные и разнообразные виды стеклянных изделий. Им придается весомое значение в области установления культурно-экономических и торговых связей как между городами внутри Грузии, так и со странами внешнего мира.

შემოკლებათა განმარტება — СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- სსმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. •
 სსმპ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები.
 სმპ — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე.
 სას — საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები.
 სას, თეზისები — საანგარიშო არქეოლოგიური სესია, თეზისები.
 სდს — სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები.
 სინ — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.
 სსმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი.
 სიმ — სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი (მოსკოვი).
 მსაპ — მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის.
 თსუ — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.
 ფსაძ — ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები.
 მმმ — მცხეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი.
 რაქს — რუსთავის არქეოლოგიური ექსპედიციის სავლე წიგნი.
 АПАр — Археологические памятники Армении.
 ИГАИМК — Известия Государственной Академии Истории материальной культуры.
 ИМКУз — История материальной культуры Узбекистана.
 КСИА — Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР.
 КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР.
 МАК — Материалы по археологии Кавказа.
 МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
 МКАз — Материальная культура Азербайджана.
 СА — Советская археология.
 ПАИ — Полевые археологические исследования.
 АРАр — Археологические раскопки в Армении.
 АСГЭ — Археологический сборник Гос. Эрмитажа.
 АЖА — American Journal of Archaeology.
 SPA — A Survey of Persian Art from prehistoric times to the Present. Ed. A. Pope, c-Akermann vol I—VI. London and New York, 1938—39.
 JGS — Journal of Glass Studies. The Corning Museum of Glass.

ტაბულაციის აღწერა

მონეტები

- ტაბ. I, სურ. 1. მეფე გიორგი III-ის (დმ. 78,4), 3/4 ნატურალური ზომის.
ტაბ. I, სურ. 2. თამარ მეფის (დმ. 73, 37), ნატურალური ზომის.
ტაბ. I, სურ. 3. თამარისა და დავითის, უქორონიკონო (დმ. 71,108), 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. I, სურ. 4. თამარისა და დავითის, უქორონიკონო (დმ. 73,13) 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. I, სურ. 5. თამარისა და დავითის, უქორონიკონო (დმ. 73,13) 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. I, სურ. 6. რუსუდან დედოფლის (უდამლო), (დმ. 74,5), 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. I, სურ. 7. რუსუდან დედოფლის (დამლიანი), (დმ. 72, 216), 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. I, სურ. 8. დავით ნარინის, დმანისში მოჭრილი (დმ. 76,154), 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. I, სურ. 9. მეფე ბაქარის (დმ. 76,161), 3/4 ნატურალური ზომის.
ტაბ. II, სურ. 10. რომის იმპერატორ დიოკლიტიანესი (დმ. 73,42), 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. II, სურ. 11. ოროდ II-ის პართული (დმ. 71,111), ნატურალური ზომის.
ტაბ. II, სურ. 12. იმპერატორ იუსტინე II-ის, ბიზანტიური (დმ. 76,103), ნატ. ზომის.
ტაბ. II, სურ. 13. იმპერატორ ლეონ VI-ის, ბიზანტიური (დმ. 74,8), 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. II, სურ. 14. ბიზანტიური, აღმოსავლური დამლით (დმ. 76,32), 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. II, სურ. 15. ბიზანტიური, აღმოსავლური დამლით (დმ. 77, 138), 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. II, სურ. 16. მანგუ-ყაანის, ჩინგიზიდის, უდამლო (დმ. 75,60), 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. II, სურ. 17. მანგუ-ყაანის, ჩინგიზიდის, დამლიანი (დმ. 75,60), 3/4, ნატ. ზომის.
ტაბ. II, სურ. 18. ყაანური, II ტიპის (დმ. 73,43), 3/4 ნატ. ზომის.
ტაბ. II, სურ. 19. არღუნის, ქართულ-პულაგუიდური (დმ. 73,47), 3/4 ნატურ. ზომის.
ტაბ. II, სურ. 20. სომხეთის ფელსი (დმ. 75,132), 3/4 ნატურ. ზომის.
ტაბ. II, სურ. 21. სომხეთის ფელსი (დმ. 76, 162), 3/4 ნატურ. ზომის.

საფორტიფიკაციო ნაგებობანი

III, 1—4. ვარდციხის ნაქალაქარის აღმოსავლეთის ზღუდის მონაკვეთები.

IV, ვარდციხის ნაქალაქარის გეგმა.

V, 1. მასიური ზღუდის ფრაგმენტი ციხე-ქალაქის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში; 2. ციხე-ქალაქის ცენტრალური ნაწილი; 3. ადრე შუასაუკუნეების აღმოსავლეთის კედლის შემორჩენილი ნაწილი; 4. ცენტრალური თხრილი.

VI, 1. „F“ კოშკის მონაკვეთის გეგმა; 2. „E“ კოშკის გეგმა და კრილი.

VII, 1. ციხე-ქალაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილის გეგმა; 2. „G“ კოშკის გეგმა და კრილი.

VIII, 1. „C“ კოშკის მონაკვეთი წმენდის პროცესში; 2. მასიური ზღუდის მონაკვეთი 216-ე ნაკვეთში; 3. ციტადელის კოშკის სამხრეთი კედელი; 4. ციტადელის სამხრეთი კედელი.

IX, 1—2. „C“ კოშკის კედლები.

X, 1—2. „C“ კოშკის სამხრეთი კედელი მინაშენითურთ; 3. „C“ კოშკის სამხრეთი კედლის ფრაგმენტი; 4. „C“ კოშკის აღმოსავლეთი კედლის წყობა.

XI, 1. XVI თხრილის ქვედა დონე — კედლის ნანგრევები დენა, ამფორები, 2. „A“ კოშკის დიობი; 3. „A“ კოშკის კუთხის მონაკვეთი პილონიტურთ.

XII, 1. „C“ კოშკის კარის დიობი, 2. ციტადელის სამხრეთი კედლის გეგმა კოშკითურთ.

მინის ჰურპელი

- XIII, სუფრის ჰურპელის სასმისის ორი ფრაგმენტი.
XIV, სუფრის ჰურპელი კურსკის ოლქიდან და სტარა ზაგორადან (ბულგარეთი).
XV, ფარშაანგის გამოსახულებით შემკული ევქარისტული სასმისის ფრაგმენტი.
XVI, კეთილი მწყემსის გამოსახულებით შემკული ევქარისტული სასმისის ფრაგმენტი.
XVII, ჰაბუკის გამოსახულებით შემკული ევქარისტული სასმისის ფრაგმენტი.
XVIII, 1—6. ფაცეტებიანი ჰურპლების ნატეხები (№№ 1854, 1855, 1858, 1930) — III ს.-IV ს. დასაწყისი; 7. ხორკლებიანი სანელსაცხებლის კედლის ნატეხი (№ 1432) — V-VIII სს.; 8. ხალიანი სასმისის პირის ნატეხი (№ 1929) — IV-V სს.; 9—10. ფაცეტებიანი ფიალები (№№ 1428, 1675, 3369) — VI ს.-VIII ს. I ნახ.
XIX, 1—3. გლუვი ფიალის პირები (№№ 1687, 1691, 1933) — VI ს.-VIII ს. I ნახ.; 4. ფაცეტებიანი ჰურპელი (№ 1782) — X ს., ირანი; 5. ფაცეტებიანი ჰურპელის ყელი (№ 3456); 6—9. ფეხიანი სასმისის ნატეხები (№№ 1420, 1659, 1690, 1925) — VI ს.-VIII ს. I ნახ.
XX, 1—2. ლამპრის ფეხები (№ № 2732, 2828) — VI ს.-VIII ს. I ნახ.; 3. ალამბიკი (№ 1094) — VI ს.-VIII ს. I ნახ.; 4—5. სამაჯურები (№№ 1682, 2175) — XII—XIII სს.; 6. სასმისის ძირ-ქუსლი (№ 1600) — XII—XIII სს.; 7—8. ლამპრები (№ № 2878, 3550, 9837) — XVII—XVIII სს.*.

* XVIII—XX ტაბულებისათვის ნახატები შესრულებულია მხატვარ ნ. თოფურიძის, ბოლო ფოტოები ნ. არჩვაძის მიერ.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

Монеты

- Таб. I, рис. 1. Царя Гиоргия III (Дм. 78,4) в 3/4 натур. величины.
Таб. I, рис. 2. Царицы Тамар (Дм. 73,37) в натур. величину.
Таб. I, рис. 3. Тамары и Давида, без короникона (Дм. 71,108) 3/4 нат. величины.
Таб. I, рис. 4. Тамары и Давида, без короникона (Дм. 73,13) 3/4 нат. величины.
Таб. I, рис. 5. Тамары и Давида с корониконном (Дм. 73,13) 3/4 нат. величины.
Таб. I, рис. 6. Царицы Русудан (без надчеканки) (Дм. 74,5) 3/4 нат. величины.
Таб. I, рис. 7. Царицы Русудан (с надчеканкой) (Дм. 72,216) 3/4 нат. величины.
Таб. I, рис. 8. Царя Давида нарина, чекан. в Дманиси (Дм. 76,154) 3/4 нат. величины.
Таб. I, рис. 9. Царя Бакара (Дм. 76,161) 3/4 нат. величины.
Таб. II, рис. 10. Императора Диоклетиана (Дм. 73,42) 3/4 нат. величины.
Таб. II, рис. 11. Орода II, парфянская (Дм. 71,111) в нат. величину.
Таб. II, рис. 12. Императора Юстиниана II, византийская (Дм. 76,103) в нат. величину.
Таб. II, рис. 13. Императора Леона VI, византийская (Дм. 74,8) 3/4 нат. величины.
Таб. II, рис. 14. Византийская (восточ. надчеканкой) (Дм. 76,32) в нат. величину.
Таб. II, рис. 15. Византийская (восточ. надчеканкой) (Дм. 72,77) в нат. величину.
Таб. II, рис. 16. Менгу Каана, Чингизиды, без надчек. (Дм. 77,138) 3/4 нат. велич.
Таб. II, рис. 17. Менгу Каана, Чингизиды (с надчекан). (Дм. 75,60) 3/4 нат. величины.
Таб. II, рис. 18. Кааник, II типа (Дм. 73,43) 3/4 нат. величины.
Таб. II, рис. 19. Аргуна, Грузино-Хулагундская (Дм. 73,47) 3/4 нат. велич.
Таб. II, рис. 20. «Сомхитский» фельс (Дм. 75,132) 3/4 нат. величины.
Таб. II, рис. 21. «Сомхитский» фельс (Дм. 76,162) 3/4 нат. величины.

Фортификационные сооружения

- III. 1-4. Фрагменты восточной стены Вардцхского городища.
IV. Генплан Вардцхского городища.
V. 1. Фрагмент массивной стены в юго-западной части крепости; 2. Центральная часть города-крепости; 3. Сохранившаяся часть восточной, раннесредневековой стены; 4. Центральный раскоп.
VI. 1. План участка башни «F»; 2. План и разрез башни «E».
VII. 1. План крепости в северо-восточной части; 2. План и разрез башни «G».
VIII. 1. Участок башни «С» в процессе расчистки; 2. Фрагмент массивной ограды (уч. 216); 3. Южная стена башни цитадели; 4. Южная стена цитадели.
IX. 1—2. Фрагменты стен башни «С».
X. 1—2. Южная стена башни «С» с пристройкой; 3. Фрагмент южной стены башни «С»; 4. Кладка восточной стены башни «С».
XI. 1. XVI раскоп: фрагмент разрушенной стены, амфоры; 2. Дверной проем башни «А»; 3. Пристройка в угловой части башни «А».
XII. 1. Дверной проем башни «С»; 2. План южной стены цитадели с башней.

Стеклянные сосуды

XIII. Фрагменты столового сосуда.

XIV. Столовые сосуды, из Курской области и Старо Загора (Болгария).

XV. Фрагмент сосуда для эвхаристии с изображением павлина.

XVI. Христос в лице доброго пастыря на фрагменте эвхаристического сосуда.

XVII. Изображение юноши на фрагменте эвхаристическом сосуде.

XVIII. 1—6. Обломки сосудов, украшенных фасетками (№№ 1854, 1855, 1858, 1930).

III в. — нач. IV в.; 7. Обломок бальзамарии с бугорками (№ 1432), V—VIII вв.; 8. Обломок сосуда, украшенного синими каплями (№ 1929), IV—V вв.; 9—10. Фасетчатые фиалы (№№ 1428, 1675, 3369), VI в. — I пол. VIII в.

XIX. 1—3. Обломки краев гладких фиал (№№ 1933, 1687, 1691), VI в. — I пол. VIII в.; 4. Фасетчатый сосуд (№ 1782), X в., Иран; 5. Горлышко фасетчатого сосуда (№ 3456); 6—9. Обломки рюмок (№№ 1430, 1659, 1669, 1690, 1925), VI в. — I пол. VIII в.

XX. 1—2. Ножки лампад (№№ 2732, 2828), VI в. — I пол. VIII в.; 3. Аламбик (№ 1094), VI в. — I пол. VIII в.; 4—5 — Браслеты (№№ 1682, 2175), XII—XIII вв.; 6. Подставка бокала (№ 1660), XII—XIII вв.; 7—8. Лампады (№№ 2878, 3550, 9837), XVII—XVIII вв.*

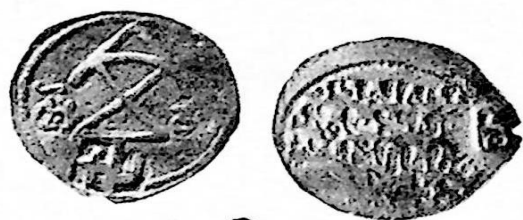
* Для XVIII—XX таблиц графические рисунки выполнены худож. Н. Топуридзе, а фотоснимки — Н. Арчвадзе.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

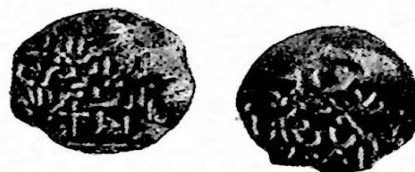
16

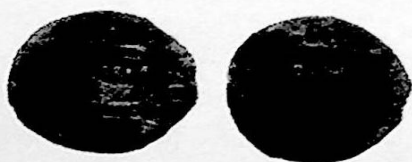
17

18

19

20

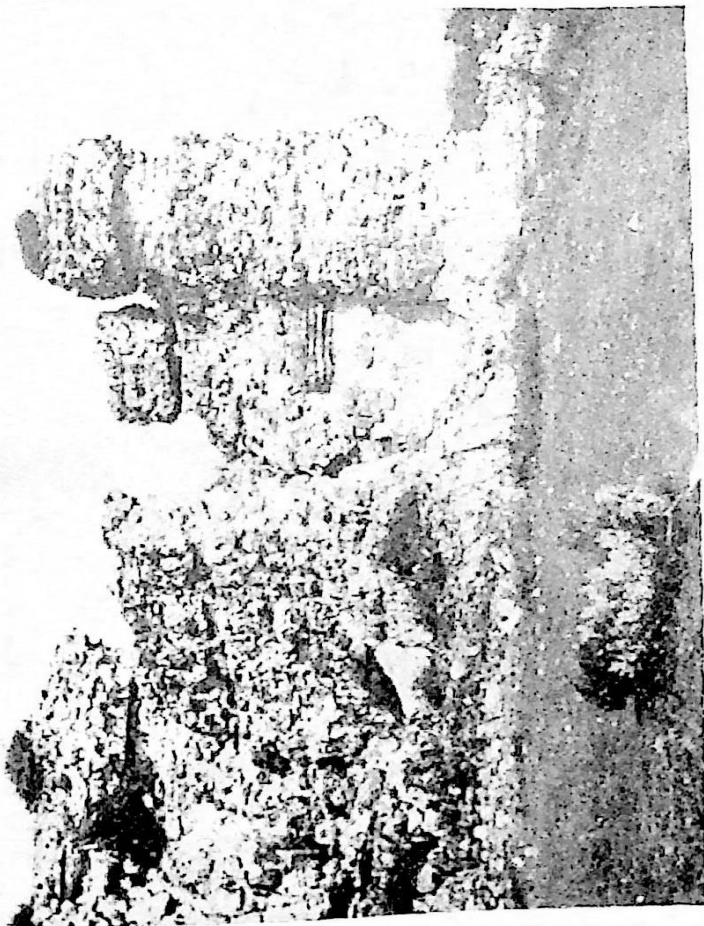
21

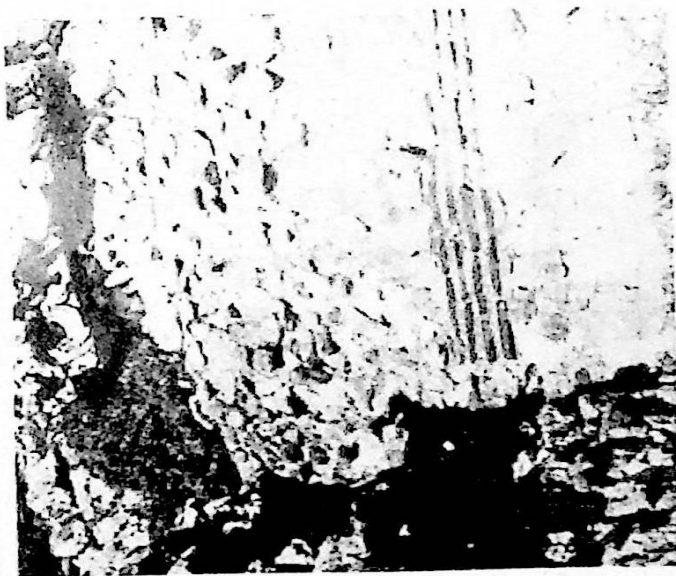
2

4

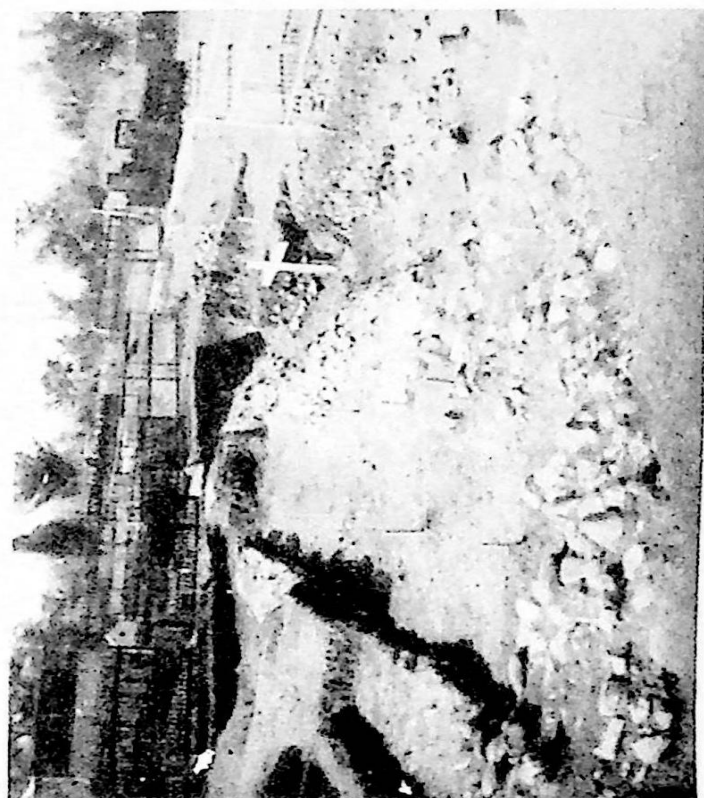
1

3

3000-ზე მეტი ნიშნები : ■■■■■ IV-V ს.ს. ლითონიდან კედლები
 ■■■■■ VI ს. ლითონიდან კედლები ■■■■■ გვიანი შუა საუკუნეების
 კედლები ■■■■■ არქეოლოგიური თხრილები (---) გეოლოგიური თხრილები
 + + + თანამედროვე სასაფლაო.

4

2

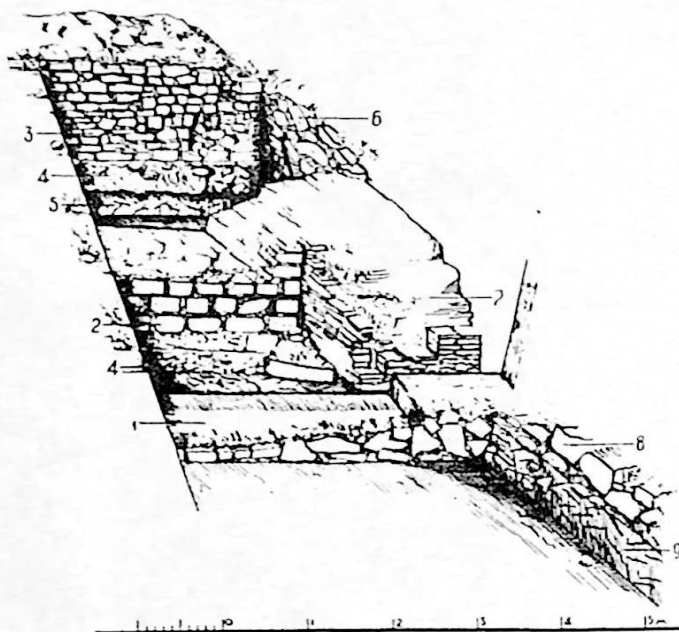
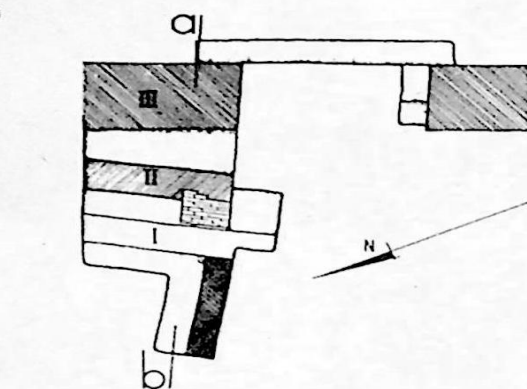
3

1

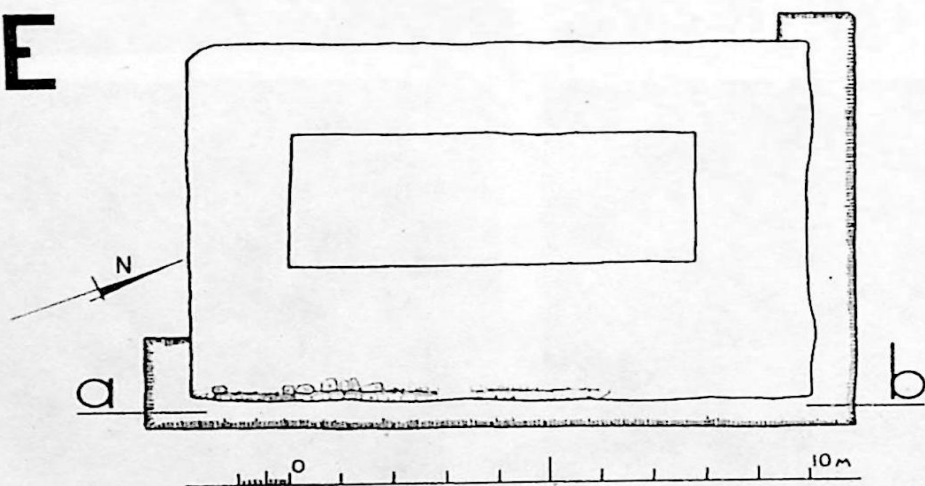

F

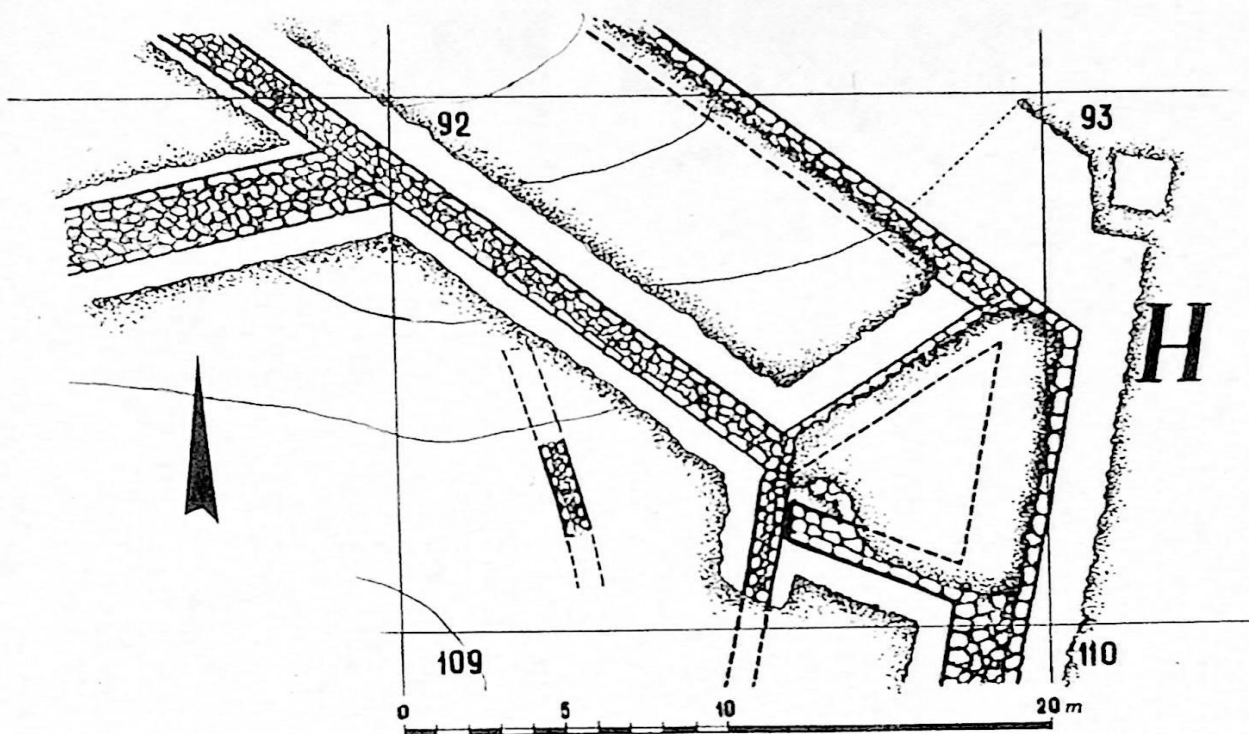

1

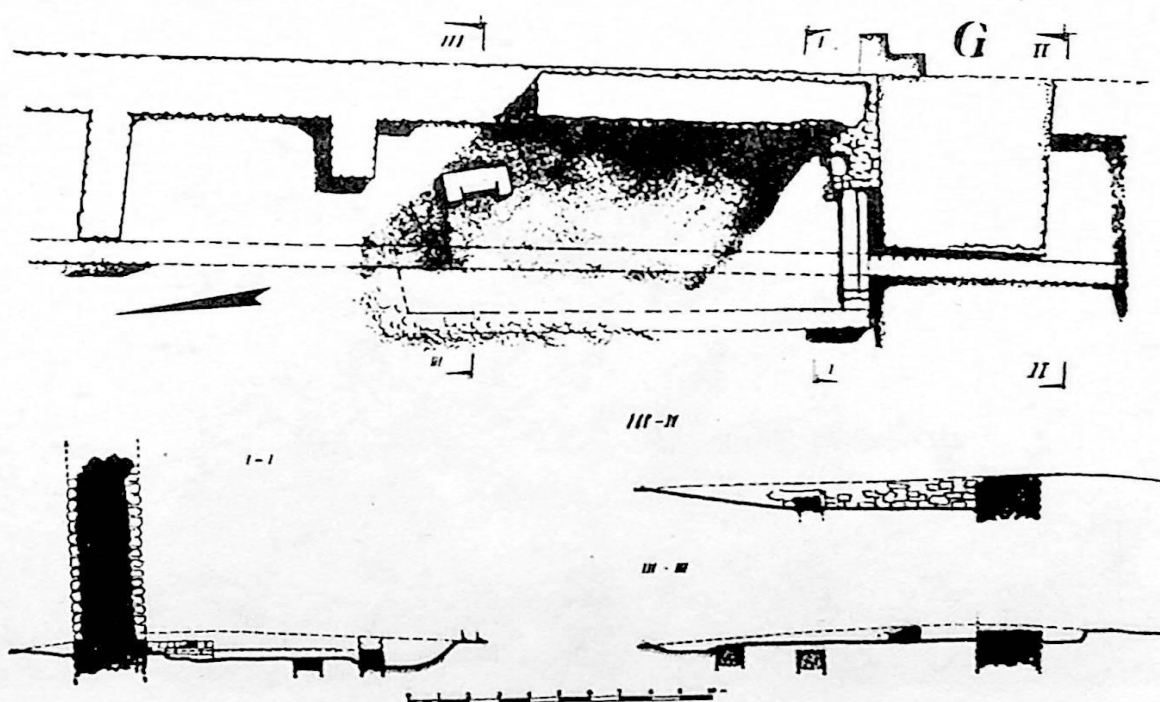
E

2

1

2

1

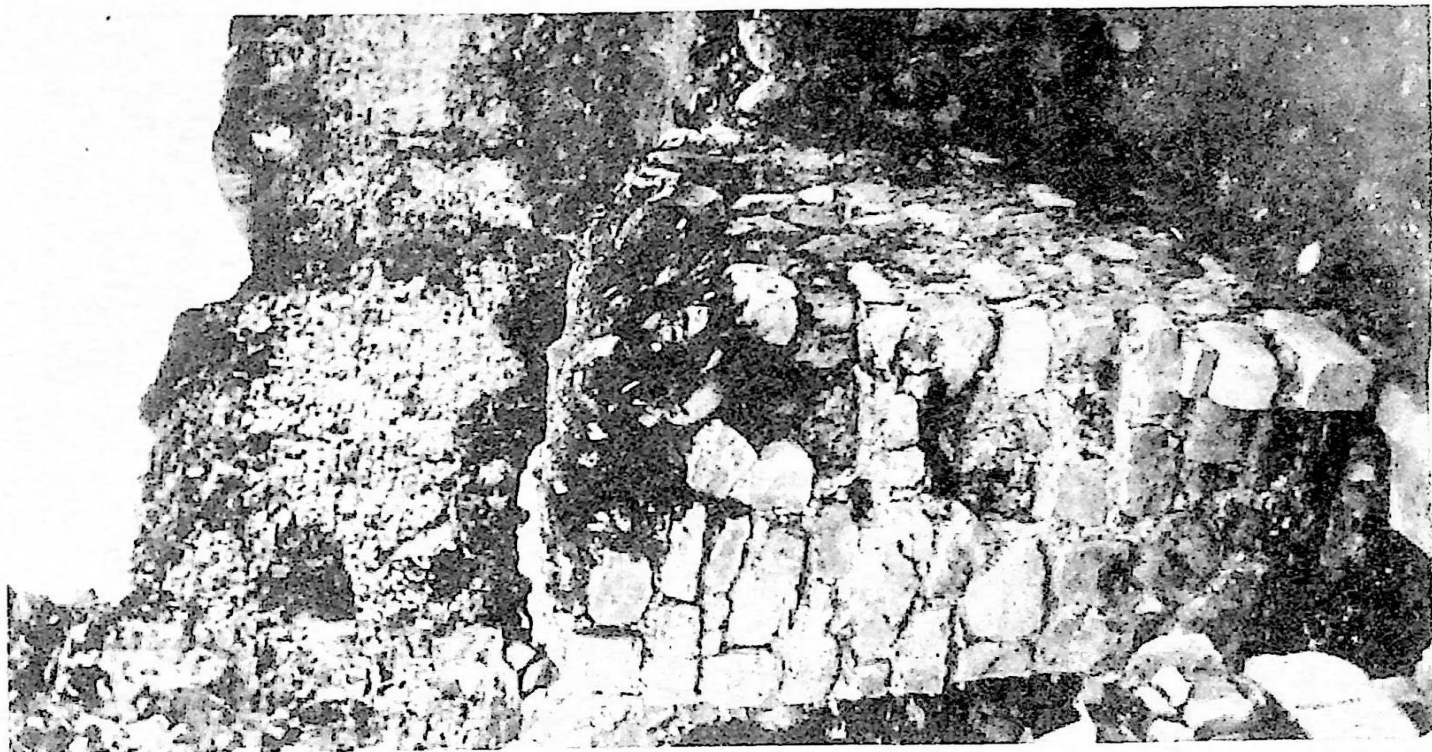
2

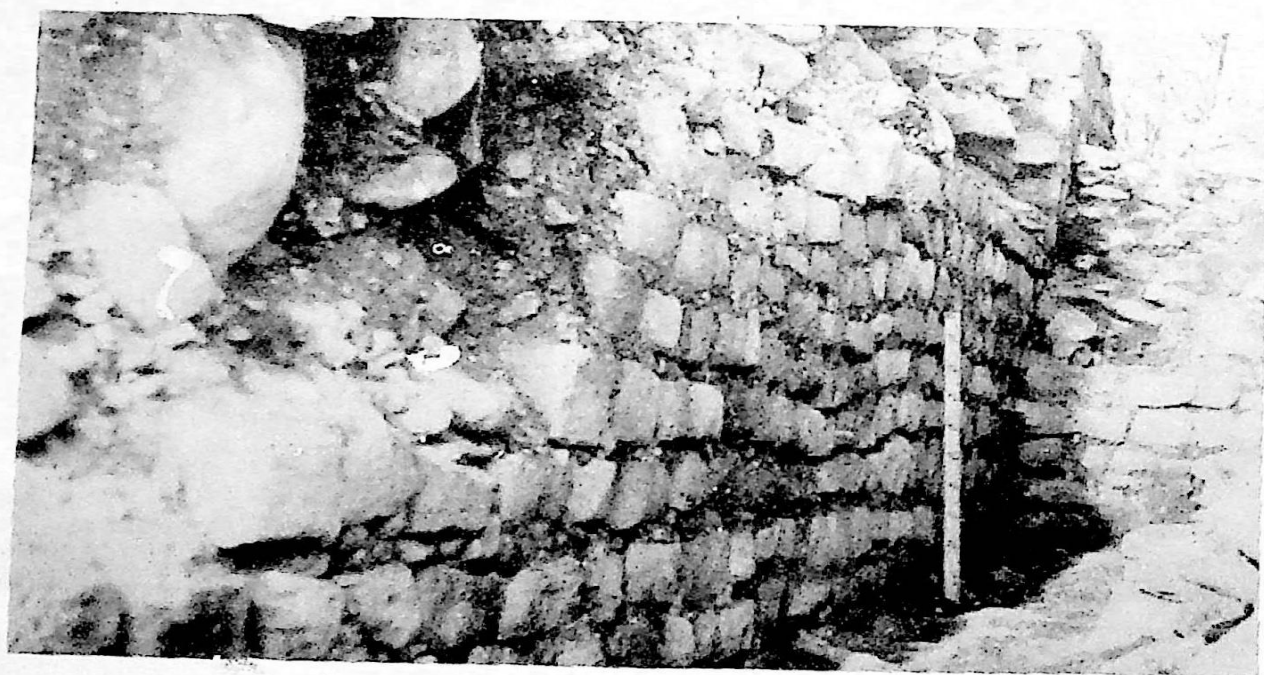
3

4

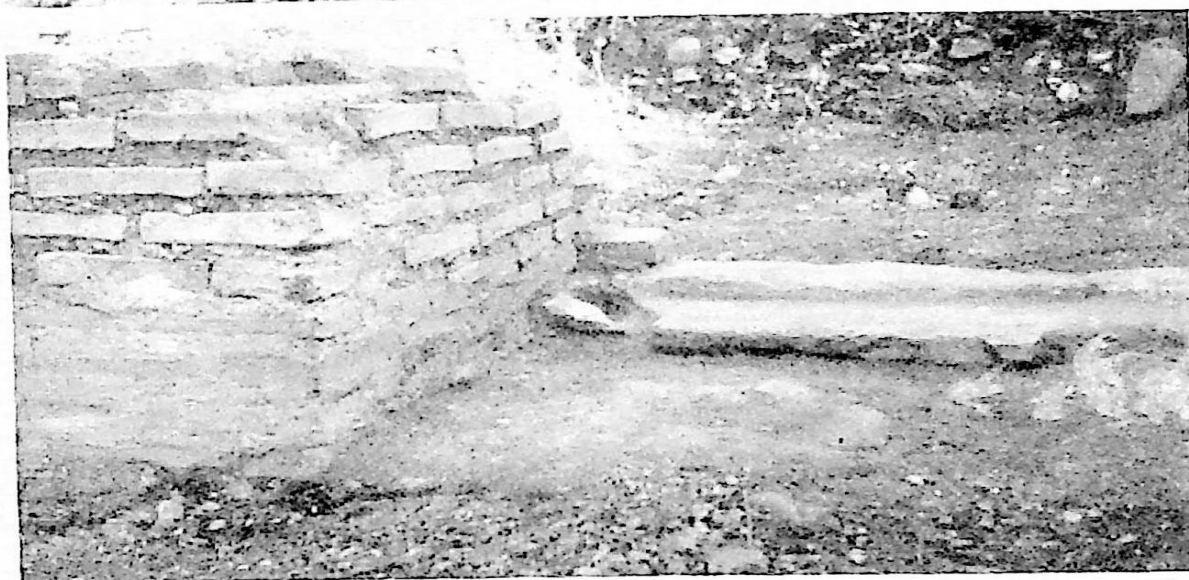

X

1

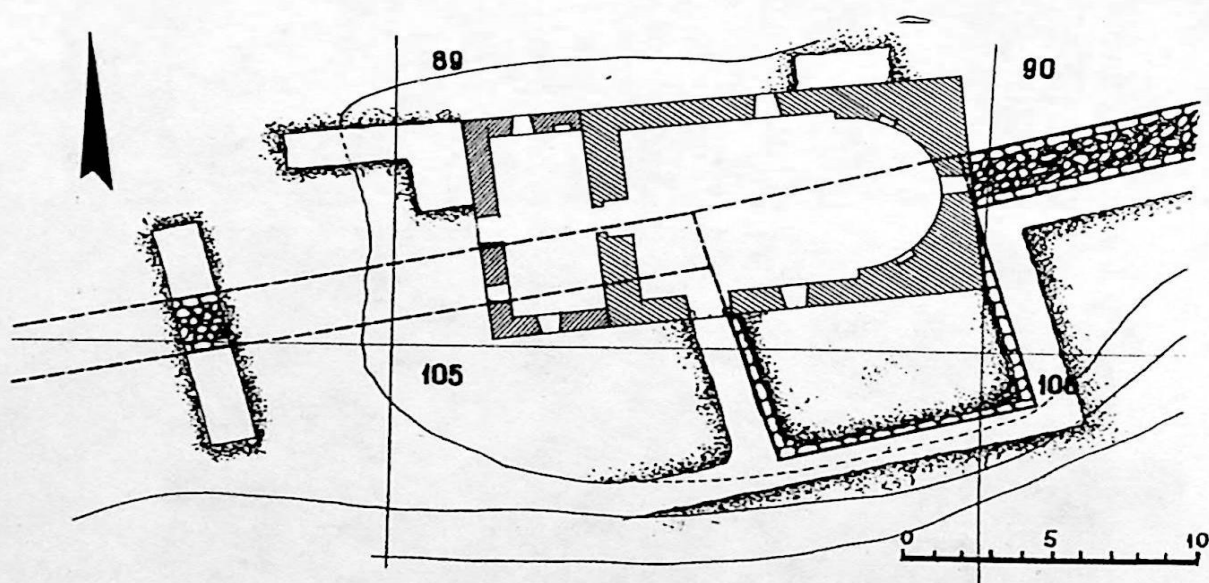
2

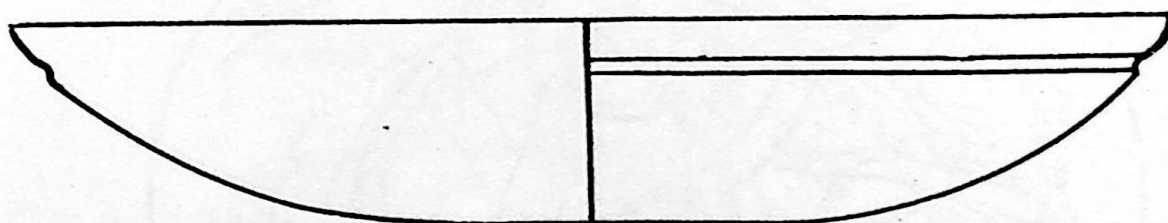
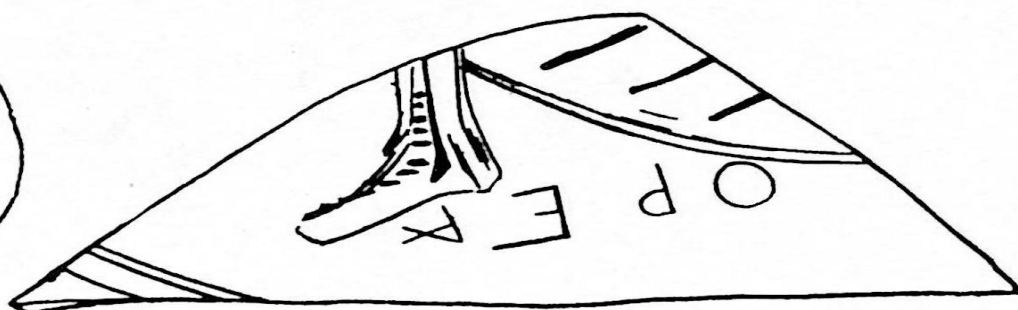

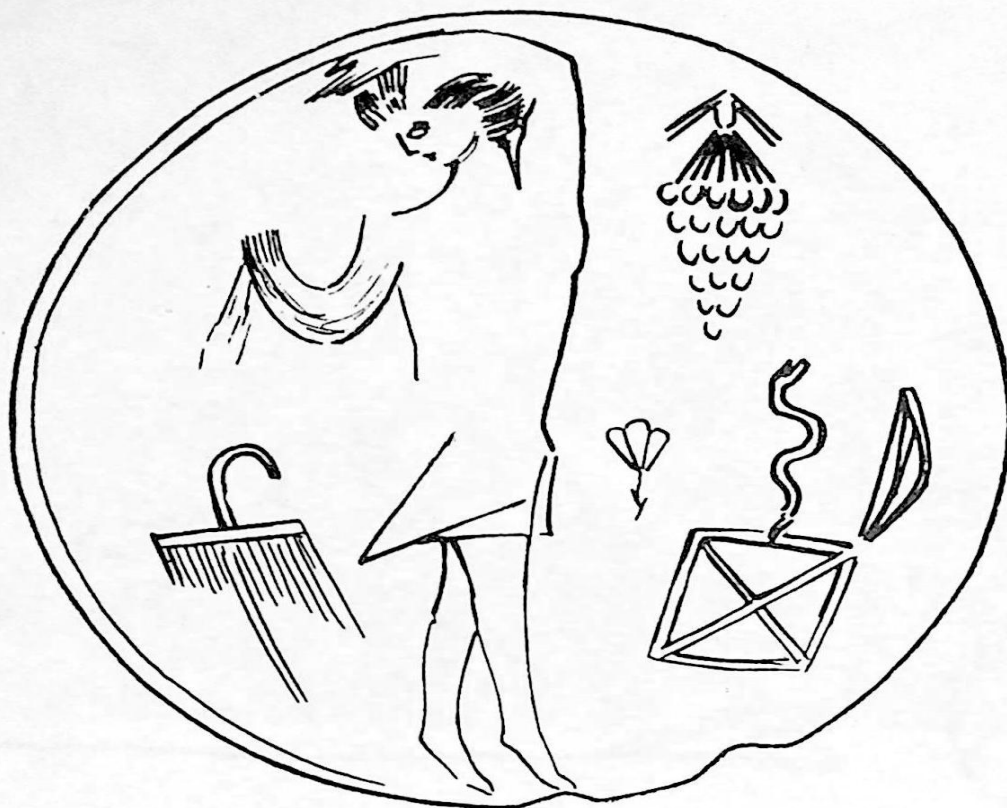
3

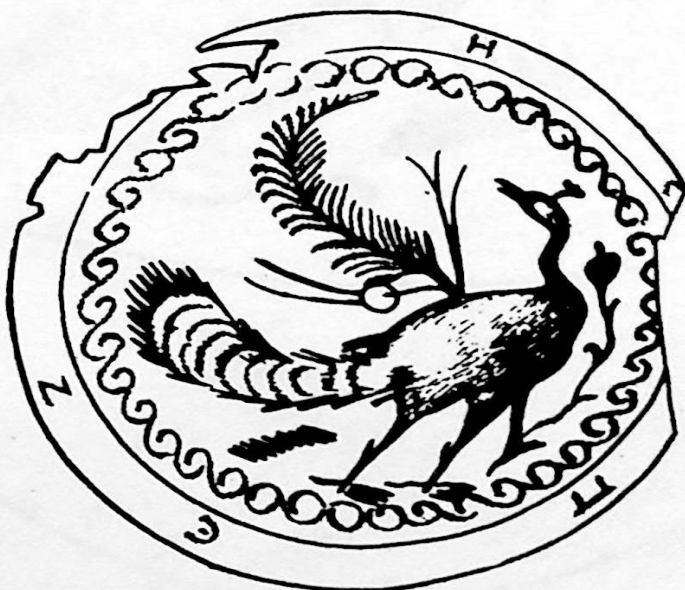
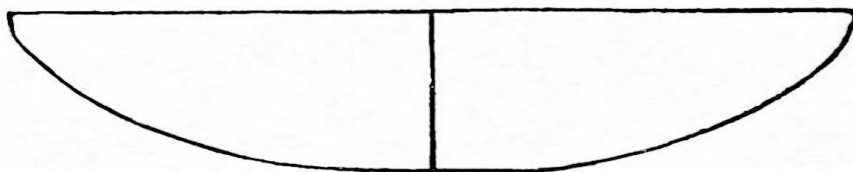
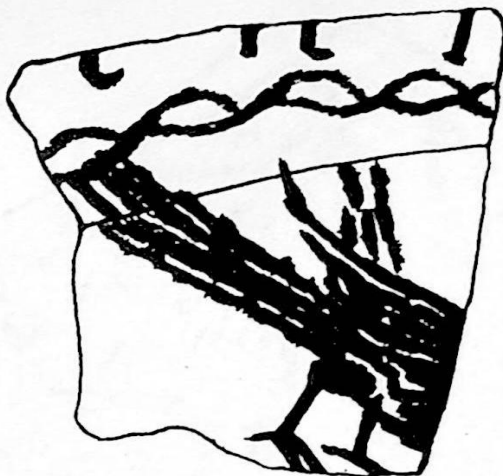

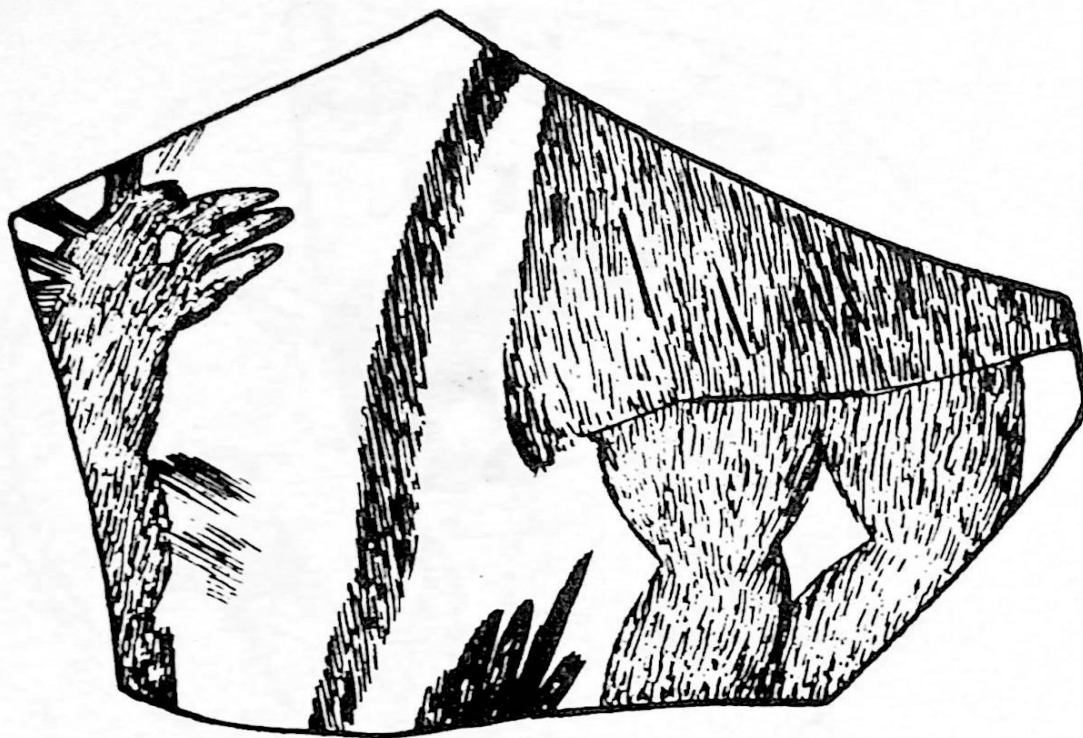
1

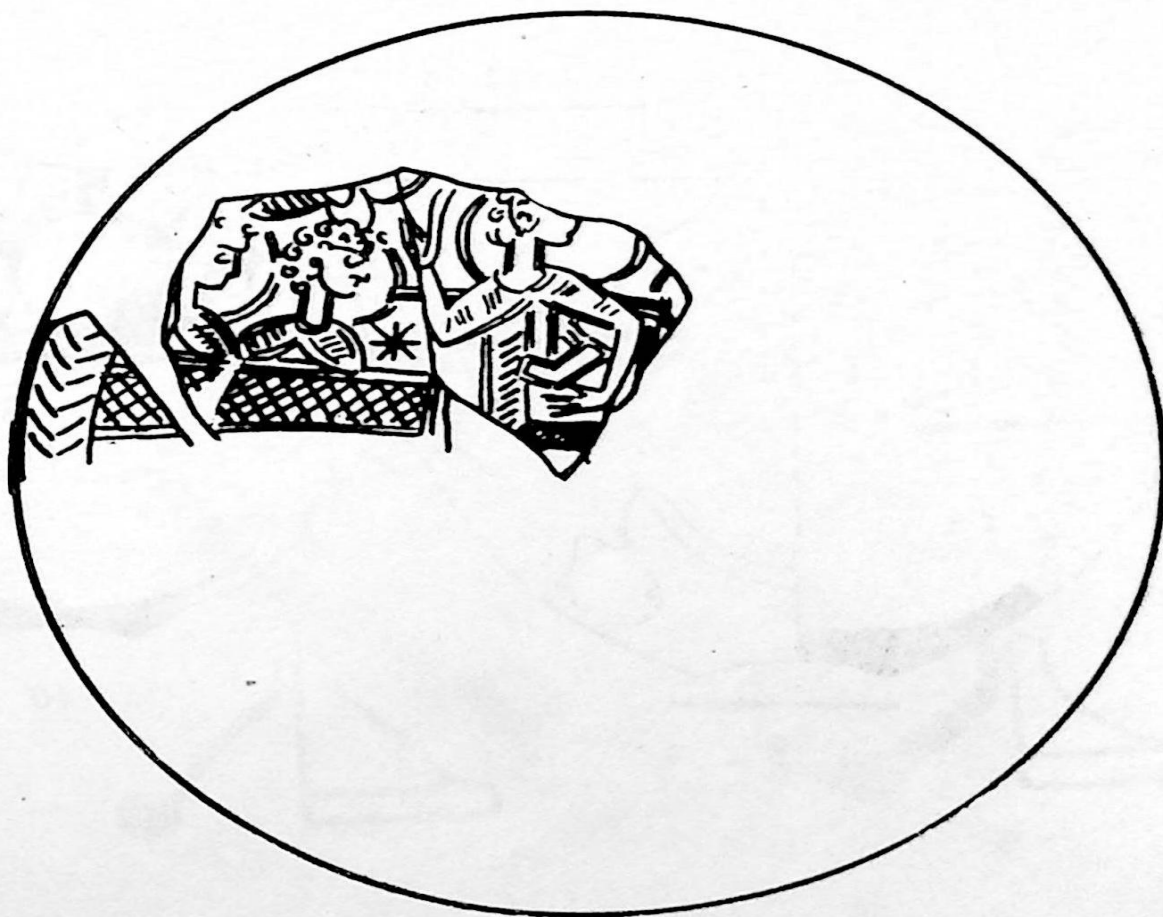
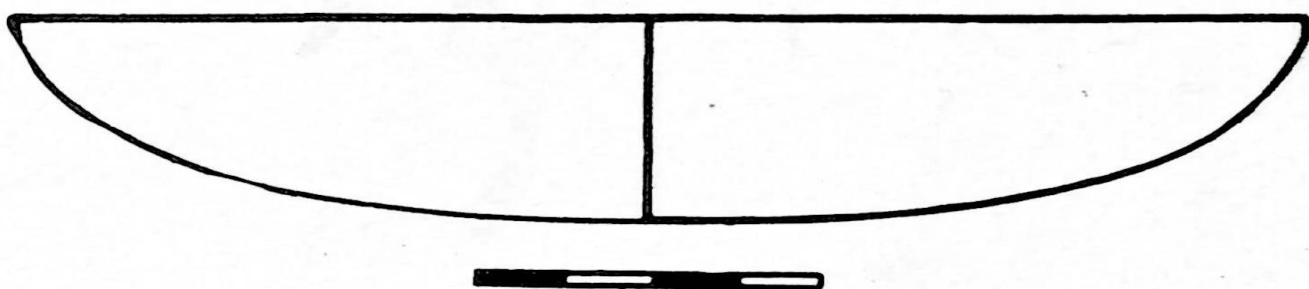

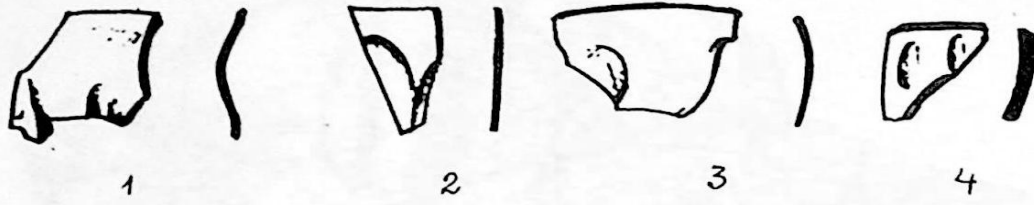

5

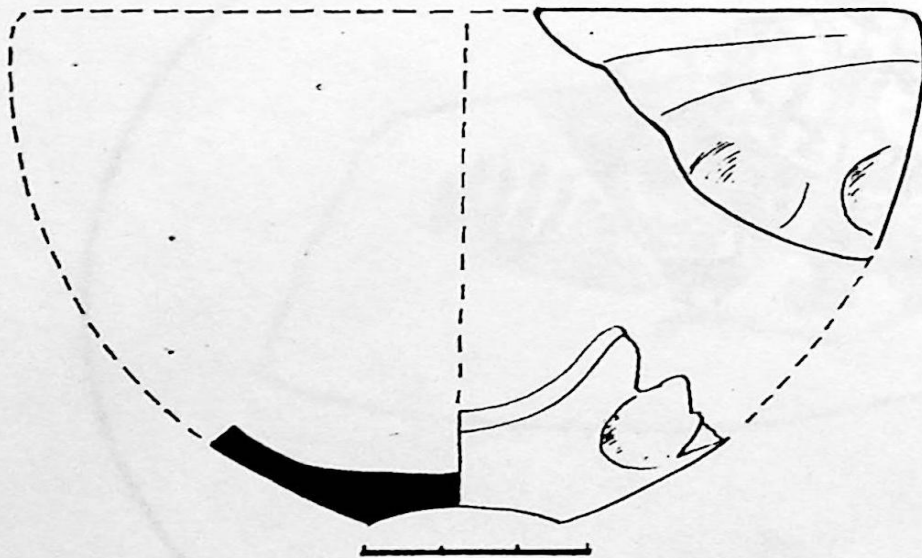
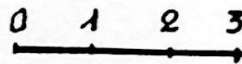
6

8

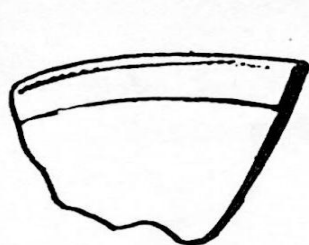
7

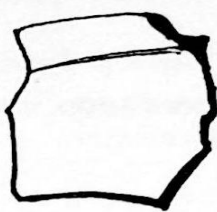
9

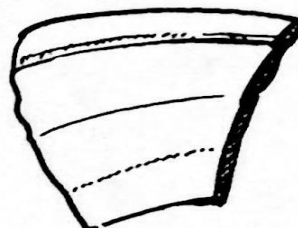
10

1

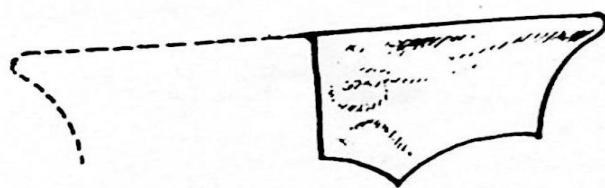
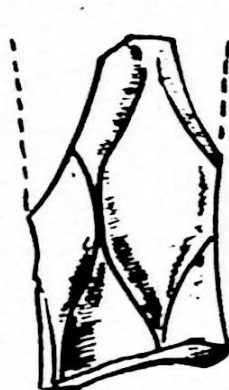
2

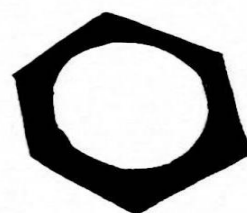
3

4

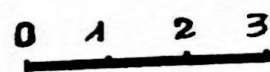
6

5

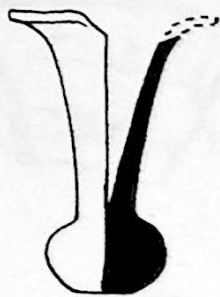
7

8

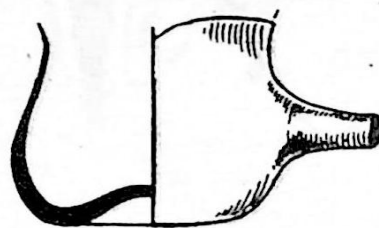
9

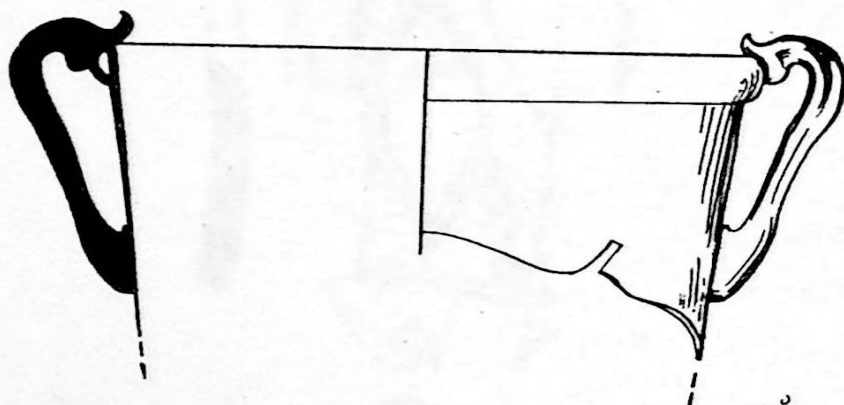
1

2

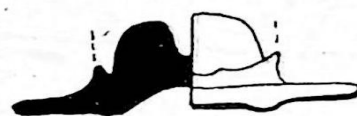
3

7²

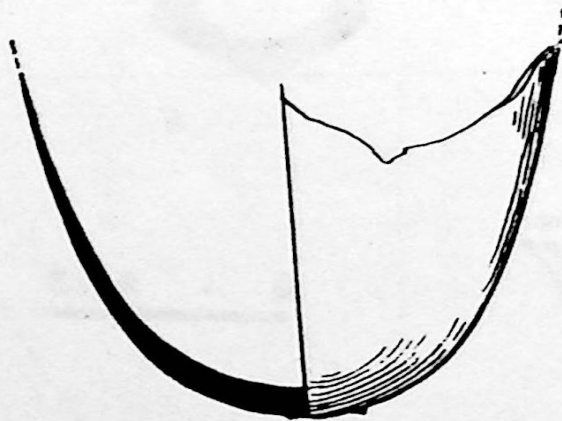
4

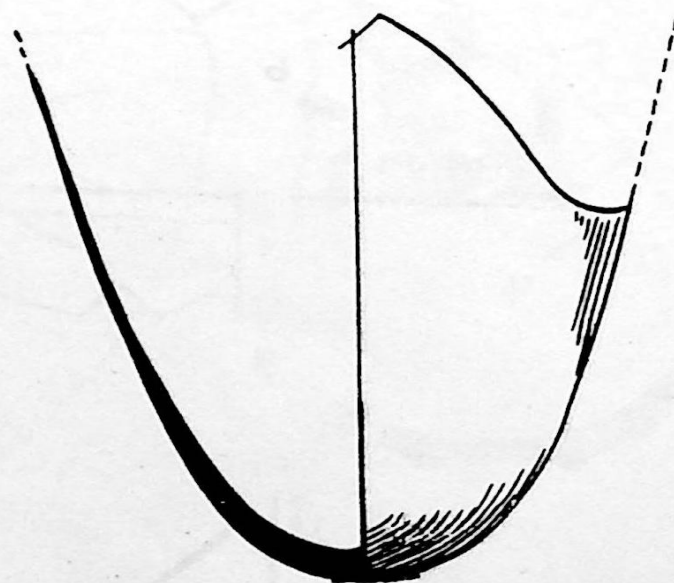
5

6

7

8

0 1 2 3

შიგავარი — ОГЛАВЛЕНИЕ

I. უცხო ქვეყნებთან შუა საუკუნეების საქართველოს ურთიერთობის საკითხები I. Вопросы взаимоотношения средневековой Грузии с зарубежными странами

- გ. ლამბაშიძე — შუა საუკუნეების საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა
კულტურულ-ისტორიულ ურთიერთობათა საკითხისათვის 3
- Г. Г. Гамбашидзе — К вопросу о культурно-исторических связях средне-
вековой Грузии с народами Северного Кавказа 14

II. შუა საუკუნეების ქალაქები II. Средневековые города

- ი. ჯალალანია, ვ. ვ. ჯაფარიძე — დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ნუ-
მიზმატიკური მონაპოვარი (1936-37, 1960-66, 1968-70, 1972-73, 1975-77) 16
- И. Л. Джалагания, В. В. Джапаридзе — Нумизматические находки
Дманисской археологической экспедиции (1936-37, 1960-66, 1968-70, 1972-73,
1975-77) 51
- ვ. მ. ჯაფარიძე — შუა საუკუნეების ვარციხის საფორტიფიკაციო ნაგებობები 53
- В. М. Джапаридзе — Средневековые фортификационные сооружения
Вардцихе 66

III. ხელოსნური ნაწარმი III. Ремесленные изделия

- ბ. უგრელიძე — მინის ოთხი გრავირებული ჭურჭელი ბიკვინტის ნაქალაქარიდან 68
- Н. Н. Угрелидзе — Четыре гранированных стеклянных сосуда ия бичвинт-
ского городища 76
- მ. ჩხატარაშვილი — მცხეთაში სვეტიცხოველის ტაძართან, აღმოჩენილი მინის
ნაწარმი 78
- М. Н. Чхатарашвили — Стеклянные изделия, обнаруженные во Мцхете
вблизи храма Светицховели 97
- შემოკლებათა განმარტება — Список сокращений 98
- ტაბულების აღწერილობა 99
- Описание таблиц 101
- ტაბულები — Таблицы 103

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ФЕОДАЛЬНОЙ ГРУЗИИ

(на грузинском языке)

«МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1986

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 2996

გამომცემლობის რედაქტორი რ. ფეიქრიშვილი
მხატვარი გ. ლომიძე
მხატვრული რედაქტორი ი. სიხარულიძე
ტექნორედაქტორი ც. ქამუშაძე
კორექტორი ე. ჩხარტიშვილი

გადაეცა წარმოებას 6.VI.1986; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 29.XIII. 1986;
ქაღალდის ზომა 70×108^{1/16}; ქაღალდი № 1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 10.9;
პირ. საღ.-გატარება 11.2; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 10.1;

უე 01322;

ტირაჟი 1300;

შეკვეთა № 2978;

ფასი 1 მან. 45 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси 380060, ул. Кутузова, 19